MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO: 625
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI NO: 3

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İdil-Ural Ekspedisyonu

TATARLAR-BAŞKURTLAR-ÇUVAŞLAR

Prof. Dr. Nadir DEVLET

Ankara 1997

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1944 doğumlu Prof. Dr. Nadir Devlet, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde müdür olarak görev yapmaktadır. Türk Tarih Kurumu ile Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü asli, Tatarıstan İlimler Akademisi Dil-Edebiyat ve Sanat Enstitüsü şeref üyesidir. Londra'da çıkan Central Asian Survey (Orta Asya İncelemeleri), Tatarıstan'da yayınlanan Miras ve İstanbul'da neşredilen Tarih ve Medeniyet dergilerinin yayın kurulu üyesidir. Marmara Üniversitesi'nde lisans, yüksek lisans ve doktora dersleri vermektedir.

Çağdaş Türkiler, (İstanbul 1993); *İsmail Bey Gaspıralı*, (Ankara 1988 ve Kazan 1997); *Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul 1986); *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (1905-1917), (Ankara 1985) gibi eserlerinin yanısıra; *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*, (İstanbul 1992); *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, (Ankara 1990); *Dünya'da Türklük Araştırmaları ve Türkiye*, (İstanbul 1987); *Turkic Studies in the World and Turkey*, (İstanbul 1987); *Kazak ve Tatar Türkleri*, (İstanbul 1976) gibi eserlere de katkıda bulunmuştur... Şu anda baskıda üç kitabı bulunmaktadır. Bunların dışında bir kısmı İngilizce, Tatarca ve Rusça olmak üzere 150'nin üzerinde bilimsel makale ve incelemesi yayınlanmıştır.

11 yıl Federal Almanya'da, 1989/90 öğretim yılında Columbia, 1996/97 öğretim yılının ilk sömestrinde Wisconsin/Madison üniversitelerinde eğitim ve araştırma yapmıştır. Adı geçen ülkelerin dışında değişik Avrupa ülkelerinde, eski SSCB'nin Türk soylularının yoğun bulunduğu bölgelerinde düzenlenen bilimsel ekspedisyonlara ve toplantılara katılmıştır. Çeşitli yabancı araştırma bursları kazanmıştır.

Almanca, İngilizce ve Rusça'nın dışında Tatarca gibi bazı Türk dil ve lehçelerine vakittir. 28 yıllık evli olup, iki çocuk babasıdır.

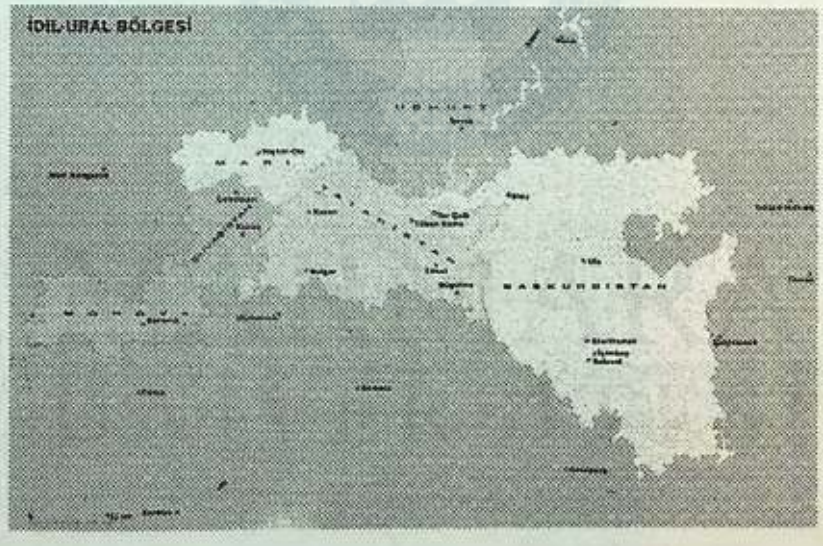
Tatarıstan'ın değerli bilim adamlarından
Prof. Dr. Mirfatih Zekioğlu Zeki(yev)'e ithaf olunur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İdil-Ural Ekspedisyonu

TATARLAR-BAŞKURTLAR-ÇUVAŞLAR

Prof. Dr. Nadir Devlet

Ankara 1997

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu eser Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenmiştir.
Proje No: 1994-SO-8

Marmara Üniversitesi Yayınları No : 625
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No: 3

Birinci Baskı, Ekim 1997
ISBN: 975-400-164-2

Kapak Tasarım:
Tamer Köksal (Harita Çizimi: N. Günal)

Baskı:
Se-Ba Ofset Ltd. Şti.
Tel/Faks: (0.312) 342 17 13
ANKARA

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

İçindekiler vii
Önsöz ix
Giriş 1
İdil-Ural'ın İdarî/Siyasî-Demografik Yapısı 3
1. Gün-Yolculuk 5
2. Gün-TürkiyeTicaret Odaları Birliği Heyeti 7
3. Gün-Ekoloji 8
4. Gün-Sabantuy 12
5. Gün-Tatar Gazetecilerinin Sorunları 14
6. Gün-Şuvaşkar (Çeboksarı) 16
Çuvaş Devlet Üniversitesi 17
Çuvaş Cumhuriyeti İlimler Akademisi 18
7. Gün-2. Çuvaş MilliKurultayı 18
8. Gün -Komsomolsk Rayonu 27
Yerel Tarih 28
9. Gün-Özel Daça 31
Tatarıstan Cumhuriyetinin Aktüel Ekolojik Problemleri .. 31
Tatar Ansiklopedisi 33
10. Gün-Daça'dan Kazan'a 36
11. Gün-Sade Vatandaşın Sorunları 37
12. Gün-Yar Çallı-Baulı 38
Çallı'da Basın 42
Baulı 43
13. Gün-Sterlitamak'ta Devlet Pedagoji Enstitüsü
ve Türk Lisesi 50
Başkurdıstan'da Türk Liseleri .....
Zeki Velidi ve Tatar-Başkurt Sorunu 54
14 Gün-Ufa 60
Ufa Pedagoji Enstitüsünde 63
Tatar Mirzalar Meclisi 64

15. Gün-Ufa 66
16. Gün-Hıristiyan Tatarlar (Kreşinler) 71
Aktanış-Tatarıstan-Baba Ocağı 78
17. Gün-Minzele-Çallı 81
18. Gün-Kazan 82
19. Gün-Tatarıstan Milli Kütüphanesi-Tarihi İzler Aranıyor 82
20. Gün - Şeref Üyeliği 89
21. Gün-Müftülük 91
22. Gün-Televizyon Çekimi 99
23. Gün-Kızkardeşimde 101
24. Gün - İnziva 104
25. Olağanüstü Bir İnsan 105
26. Gün - Nihayet Kütüphane Çalışması 108
27. Gün-Tukay 109
Çocuk Sanat Okulu 116
28. Gün - Kazan'da Son Gün 117
29. Gün - Vatan'a Yolculuk 120
Sonuç 121
Sonuca Ek 131
9-13 Haziran 1997 Uluslararası Türkiyat Kurultayı (Ufa) 131
25 Ağustos-1 Ekim 1997 "2. Bütün Dünya Tatar Kongresi" ve Tatar Egemenliğinin 7. Yılı 138

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Önsöz

Almanların meşhur yazarlarından Karl May, ancak okuduklarına dayanarak, gidip görmediği bir hayli ülke, mesela Amerika'nın Kızılderilileri, Orta Doğu'nun Arapları hakkında macera romanları kaleme almıştı. Karl May'ın Alman toplumu üzerindeki etkisi bugün dahi o kadar fazladır ki, romanları filmlere konu olmakta, eserlerinin sayısız yeni baskıları yapılmaktadır. Vasat bir Alman'ın gözünde Amerika işte Karl May'ın verdiği bilgilerde olduğu gibidir. Onun verdiği bilgilerde hayli de hata mevcuttur. Ancak bir romancı olduğu için bu konuda onu kimse suçlayamaz.

Biz sosyal bilimlerle uğraşanların ise bu nevi bir lüksümüz yok; her ne kadar yazdıklarımız bir romancının yazdıkları kadar etkili olmasa da, hatalı bilgi verdiğimiz takdirde büyük tenkitlere ve suçlamalara maruz kalırız; çünkü bizden bilim adına eser verdiğimiz için bunun gereği olan objektif ve doğru bilgiler vermemiz beklenir. Bir bilim adamının bazı siyasetçiler yazarlar veya gazeteciler gibi bilerek veya bilmeyerek yalan-yanlış söylemek, yazmak, yarı hakikatleri sıralamak gibi hürriyeti de yoktur. Dolayısıyla bilimle yakından veya uzaktan ilişkisi olmayan şahıslar tarafından dahi tenkit edilme ihtimali ile karşı karşıya kaldığımızdan bilimsel çalışma ve gözlemlerimizden çok ihtiyatlı neticeler çıkarmak zorundayız. İşte İdil-Ural bölgesine gerçekleştirdiğimiz bilimsel ekspedisyon hakkında yazarken bu nevi endişeleri taşıdık.

1991 yılının Aralık ayında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin beklenmedik şekilde dağılması ile ortaya 5 tane yeni bağımsız Türk cumhuriyeti (Azerbaycan, Kazakıstan, Kırgızıstan, Özbekistan ve Türkmenistan) çıktı. Bu yeni bağımsız ülkelerin Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınması ile olayın heyecanını hemen hemen her Türk vatandaşı duydu; çünkü bu bir tarihî dönüm noktasıydı. Bugüne kadar kendileri hakkında dolaylı, kısıtlı bilgi alabildiğimiz, kendileri ile serbestçe temas kuramadığımız soydaşlarımızla artık kucaklaşabilecektik. Gerçekten de onları sevgi ile kucakladık; elimizden geleni de gelmeyeni de vaad ettik. Bu hatayı biz de yaptık. Bu ekspedisyondan yararlanarak, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü olarak Sayın Cumhurbaşkanı'mız himayesinde gerçekleştirmeyi planladığımız Ulus-

lararası Türklük Araştırmaları Kongresinin davetiyelerini bizzat dağıttık. Ancak gerekli bütçe bulunamadığı için bu kongreyi gerçekleştiremeyerek, bir yerde vaadimizden dönmüş olduk ve belki de Türkiye'ye muhabbet veya şüphe ile bakan bir hayli meslektaşımızda "İşte Türkler böyledir" gibi menfi intiba bıraktık ki, bunun acısını hala yüreğimizde hissediyoruz.

Müteşebbislerimiz, maceraperestlerimiz, diplomatlarımız, kültür adamlarımız, ailevi veya kabilevi bağları olan bir sürü insanımız o cumhuriyetlere akın etti. Aradan 5-6 yıl vakit geçti, "cicim ayları" sona erdi; her iki tarafın ayakları da suya erdi, birbirimizi daha iyi tartmaya ve tanımaya başladık hatta bazıları ile ilişkilerimiz kopma derecesine de geldi. Sonunda farkına vardığımız, soydaşlarımızı tanımadığımız gerçeği oldu. Şimdi ise onları tanımak için çalışmalarımızı sürdürüyoruz. Bu gaye ile apar topar kurulan resmi kuruluşlarımız dahi ilk yayınlarında bir hayli hatalar yaptılar. Cumhuriyetlerin şehirlerinin adlarını bile hatalı olarak bastılar. Buralara giden yazar-çizer takımı, hatta bilim adamları ilk heyecanla intibalarını kaleme alarak bunları okuyucuya aktardılar. Ancak bazen sırf kendi nokta-i nazarlarından bilgi verdikleri için hataya düştüler, yanlış yorumlar getirdiler. Bu nevi yayınlar tabii ki uzun vadede zarar getirecek veya bunların etkisinde kalanları yanlış yönlendirecektir. İşte ekspedisyonumuza başladığımızda bu nevi menfi örnekleri de gözönünde tutma mecburiyetimiz vardı.

Ekspedisyon alanımız aslında bağımsız Türk cumhuriyetlerine değil, Rusya Federasyonuna dahil bağımlı özerk Türk cumhuriyetleri Başkurdıstan, Çuvaşıstan ve Tatarıstan'a oldu. Bunu tercihimizin nedenleri var mıydı sorusunu evet diye cevaplamamız gerekir. Bugüne kadar genelde, arkeologlarımızın dışında, tarihçilerimizin dış ülkelerde ekspedisyon yaptıkları nadirdir. 1991 yılının Nisan-Haziran ayları arasında UNESCO'nun gerçekleştirdiği "İpek Yolu Projesi" çerçevesinde Orta Asya'ya yapılan ekspedisyona katılma şansını elde ederek bu nevi bir bilimsel ekspedisyonun insana ne kadar yeni şeyler öğrettiğini, kazandırdığını anlamıştım. Ancak bunun hem organizasyon hem de katılanlara verdiği meşakkatler yönünden ne kadar zor olduğunu da görmüştüm. Çünkü en alışmadığınız iklim, gıda, konut şartlarına katlanmanız gerekiyor, bu şartlar bir takım sıhhi problemler (bazen gayet de ciddi) yaratıyor, kısacası bazı günleri sizi pişman ediyordu. Yani bir konferans veya toplantı için yurtdışında medeni şartların hüküm sürdüğü bir şehre gitmekle, bu nevi bölgesel bir ekspedisyona çıkmanın arasında farklar çok idi.

"İpek Yolu Projesi" çerçevesinde Aşhabat-Alma Atı arasında otobüsle 2,5 ayda gerçekleştirilen ekspedisyonun verdiği tecrübe doğrultusunda İdil-Ural bölgesine de bu nevi bir bilimsel ekspedisyon ger-

çekleştirmek fikri doğmuştu. Ancak, bunu gerçekleştirecek UNESCO gibi bir teşkilat yoktu. Yani organizasyonu da kendimiz gerçekleştirmemiz gerekiyordu. Ayrıca ekspedisyon yapmayı düşündüğümüz bölge bağımsız Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu Orta Asya da değildi. Yani her ne kadar ilişkilerimiz düzelmeye başlamışsa da, eski rakibimiz Moskova'dan gerekli izin almamız gerekiyordu. Tabii bu izni almadan önce İdil-Ural bölgesinden bir bilimsel kuruluşun desteğine ihtiyacımız vardı. Elimizi kolumuzu sallayarak bilmediğimiz bir bölgeye giderek ne yapacaktık. Bu konu kafamda oluşmaya başlayınca, Tatarıstan İlimler Akademisinin Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü müdürü Prof. Dr. Mirfatih Zeki(yev) ile temasa geçtim. O bu teklifime sıcak baktığını ifade edince, şimdi işin en mühim kısmı, bu ekspedisyonu finanse etmek meselesini çözmek kalmıştı. Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu 1994 yılının bütçesinde büyük payı sosyal bilimlere ayırmıştı. En mühim kaynak bu olabilirdi ve ben projemle müracaat ettim. Tabii ki benim gibi çeşitli bilimsel projelerle müracaat edenlerin sayısı da bir hayliydi. Ancak şansımız yaver gitti ve Araştırma Fonunun değerli üyelerinin destekleri sayesinde en büyük bütçe bizim ekspedisyona verildi. Bununla da iş bitmiyordu; karşı taraftan gerekli resmi daveti almak ve Başbakanlığın bu bütçeyi tasdik etmesi gerekiyordu. Karşı taraftan, yani Kazan'dan endişe ile beklediğim gerekli resmi davet geldi, ancak ekspedisyon tarihimiz yaklaşıyor; fakat Başbakanlıktan gerekli izin bir türlü çıkmıyordu. Bu sıkıntıları Ankara bürokrasisi ile uğraşanlar gayet iyi bilir. Nihayet endişeli bekleyişlerden sonra son anda gerekli izin geldi. Ancak 3 Araştırma Görevlisinin bu ekspedisyona katılması nedense gereksiz bulundu; neticede biz ikimiz, yani ben ve Araştırma Görevlisi İsmail Türkoğlu 15 Haziran 1995'de Kazan'a uçtuk.

İdil-Ural bölgesini tercih etmemizin nedenlerinden biri, bu bölge hakkında önceden hayli bilgi ile donatılmış olmamdan kaynaklanıyordu. Bölgenin tarihini incelemiş, bu konuda kitap ve makaleler olmak üzere çeşitli eserler vermiştim. Bölgedeki yerel dillerden Tatarcayı iyi derecede, ayrıca bölgenin daha da etkili dili olan Rusçayı da biliyordum. Bunun dışında 1990 yılında ilk defa olarak Kazan Devlet Üniversitesi ile SSCB Bilimler Akademisi Kazan Şubesinin müşterek daveti ile Kazan'a davet edilmiş, kaldığım 2-3 haftalık sürede Tüben Kama ve Çallı şehirlerine de gitme fırsatını elde etmiş, bir hayli yazar, gazeteci ve bilim adamı ile tanışmıştım. İkinci ziyaretim ise 1992 yılının Mayısında Uluslararası Türkoloji Konferansı ve Dünya Tatarları Kurultayı dolayısıyla olmuştu. 1993 yılında ise Altın Orda Devleti Tarihi Uluslararası Konferansı dolayısıyla başta Kazan'da, daha sonra Astrahan'a (Hazar denizi sahilinde) kadar İdil (Volga) üzerinde ger-

çekleştirilen vapur gezisine katılmıştım. Her gidişimde yeni insanlar tanıyor, yeni şeyler keşfediyor ve her geçen yılı diğeri ile karşılaştırma fırsatı buluyordum. Ancak bu ziyaretlerim belirli bir program ve organizasyon çerçevesinde gerçekleştirildiğinden, gene tam, bütün bilgileri aldığımı zannetmiyordum. Yıllarca Sovyetler Birliğini, onun tarihini, siyasi, kültürel ve sosyal yapısını, ayrıca bölgenin tarihini de incelemenin verdiği avantajlarla, İdil-Ural bölgesini daha iyi kavramayı, nelere dikkat edilmesi, ne gibi bilgiler toplanması ve ne gibi sorular sorulması gerektiği fikri kafamın içinde oluşmaya başlamıştı. Ayrıca Türkiye'nin dışında uzun yıllar Almanya ve bir sürede Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşamış bulunmak, değişik Avrupa ülkeleri, Suudi Arabistan'da ve Orta Asya'daki 5 eski Sovyet cumhuriyetine ziyaret yapmış olmak, İdil-Ural ülkesini, insanlarını, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel şartlarını mukayese etmekte hayli üstünlük de sağladı.

Bütün ön şartları sağlamıştık; ancak, şimdi acaba İdil-Ural bölgesinde planladığımız gibi bilimsel ekspedisyonumuzu gerçekleştirebilecek miydik? sorusu kafamızı meşgul ediyordu. Süremiz bir aydı; 9 milyondan fazla insanın yaşadığı (4+3,7+1,4 milyon) ve 220 bin kilometrekarelik (143+68,8+18,3 km²) bir alandaki Başkurdıstan, Tatarıstan ve Çuvaşistan'ın ne kadarını görebilecektik. Ayrıca her bir cumhuriyetin kendi yerel yönetimleri mevcuttu; acaba ne kadar yeri görmemize izin vereceklerdi; çünkü üçü de birbirine rakip durumdaydı. Ancak endişelerimiz oldukça yersiz çıktı. Bunda şüphesiz Tatarıstan İlimler Akademisi üyesi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün müdürü Sayın Prof. Dr. Mirfatih Zeki(yev)'in büyük rolü oldu. En başta bize bir araba tahsis etti ki, 7.500 km.'lik ekspedisyonumuzu bununla gerçekleştirdik. Çok sayıda şehir, kasaba ve köy dolaştık. Programımızın sıkışık olması dolayısıyla çok yoğun bir çalışma temposu içinde idik; ben iki fotoğraf makinası ile (biri slayt çekimi içi) çekim yapıyor ve görüşmelerimizi bir ses cihazına (teyp) kaydediyordum. İsmail Türkoğlu ise video kamerası ile görüntüleri tespit ediyordu. Bu bir aylık ekspedisyonumuz esnasında otuz rulo film çektik, onbeşe yakın ses kaseti doldurduk ve 9 kaset video çekimi yaptık. Bunun dışında günlük tuttuk ve kitap, dergi, broşür gibi basılı malzeme topladık; bunların da toplam sayısı yüz civarında idi.

Türk-Tatar ortak ekspedisyonu esnasında, Prof. Dr. Mirfatih Zeki(-yev)'in şahsiyeti, bir hayli yere önceden bilgi verilmiş olduğu için çok şeyi hazır bulduk ve iyi karşılandık. Bu ekspedisyonun güzel tarafı idi; ancak yorgunluk, aşırı tempo gibi zorlukların dışında, yerel şartların yarattığı bazı sıkıntılar da olmadı değil. O anda bu sıkıntılar belki bizi hayli rahatsız etmiş olmasına rağmen bunun doğal olduğu bir gerçek.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şayet bu sıkıntıları yaşamasaydık, gerçekleri kavramakta da zorlanacaktık.

Bir aylık malzeme toplama işini aslında büyük başarı ile gerçekleştirdik ve vaktimizi boşuna geçirmemiş olmamanın mutluluğu ile 13 Temmuz 1995'te sevgili İstanbul'umuza geri döndük.

İdil-Ural bölgesi ekspedisyonumuzun diğer mühim safhası ise topladığımız malzemeleri tasnif etmekti. Başta film malzemelerinin banyosu ve tasnifi yapıldı. Basılı malzemeler fişlendi. Bundan sonra filim, video ve ses kayıtlarının değerlendirilmesi ve kağıda dökülmesine sıra geldi. Tabii ki bu arada bu ekspedisyonumuzun mühim bir kazancı enstitümüz Araştırma Görevlisi İsmail Türkoğlu'na Kazan Üniversitesinde Türkçe ders vermek ve bilimsel araştırma yapmak için imkan bulunması oldu. Bu imkanın ayrıca eserimizi yorumlamaya da katkısı oldu. Çünkü kısa süre bir konferans veya turistik gezi ile bir ülkeyi tanımakla, orada belli bir süre yaşayarak, günlük hayatın tecrübesini edinmenin arasında çok büyük farklar olmakta ve ikinci şık çerçevesinde bir ülkeyi tanıyanların o ülke ve insanları hakkında yorum yapma imkanları daha da fazla artmaktadır. Ekspedisyonumuzun bir diğer faydası Marmara Üniversitesi ile Kazan Üniversitesi arasında ilişkiler kurulması oldu. Üniversitemizle Kazan Üniversitesi arasında düzenlenen protokol sayesinde, enstitümüzden iki Araştırma Görevlimiz (Arzu Ocaklı, Gün Soysal) Tatarıstan'a davet edildiler. İsmail Türkoğlu Kazan'da bir yıla yakın bulunduğu için malzemelerin tasnifi ve yazım işinin oldukça mühim kısmı bana kaldı. Ancak eğitim yılının başlaması, diğer bürokratik ve akademik çalışmalar ve bu arada benim ABD Wisconsin Üniversitesi (Madison) tarih bölümünde 1996/97 ders yılının ilk sömestrinde ders vermem İdil-Ural ekspedisyonunun en mühim safhası olan yazılım safhasını geciktirdi.

Ekspedisyondan yaklaşık bir buçuk yıl geçtikten sonra bu çalışmanın hazır edebilmesi belki en büyük kusur. Sunulan bilgiler artık aktüel değil gibi tenkitlere maruz kalabilir. Ancak her eser, baskıdan çıktığı anda bile artık eskimiştir. Ayrıca verdiğimiz bilgilerin de bu kadar sürede geçersiz hâle geleceğini de hiç tahmin etmiyoruz.

Bu eserde mühim bir iş gerçekleştirdiğimiz kanısındayız. Çünkü eserimiz bu alanda yapılan ilk çalışma olma özelliğini taşımakta. Ayrıca Türkiye'de pek az kişinin bildiği bir bölgeyi incelemekle, eserin değerini herşeye rağmen koruyacağını düşünmekteyiz. Bu çalışmada bizzat görerek ve duyarak tespit ettiklerimizi tarihî verilerle de besleyerek, türünde (seyahatname) değişik bir yaklaşımı da sergilemek istedik. Tahminimiz İdil-Ural bölgesinin bilhassa sosyal ve kültürel yapısını merak edenler için mühim bir el kitabı olacağıdır.

Şimdi ise bu ekspedisyonun gerçekleşmesinde katkısı olan kuruluş ve şahıslara şükranlarımızı arz etmek istiyoruz. Tabii ki ilk olarak Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu'nun o dönemdeki Sayın başkanı Prof. Dr. Beyazıt Çırakoğlu ile üyelerine, T.C. Başbakanlığına, Türk-Tatar Bilimsel Ekspedisyonunu fiilen gerçekleştiren Tatarıstan Bilimler Akademisi Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü ile Sayın müdürü Prof. Dr. Mirfatih Zeki(yev)'e, ilk seyahatimiz olan Çuvaşıstan'da iken görüştüğümüz Rusya İlimler Akademisi Dil Enstitüsünden Prof. Dr. Ali Çeçenov'a, Çuvaş Devlet Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Kurakov'a, Batır Rayonu yöneticilerine, Komsomolsk Rayonu yöneticisi Kıyyam Miftahuddin(ov)'a, Tatarıstan Yar Çallı eğitim müdür yardımcısı Raif Ziynatull(in)'e, Baulı Rayonu yöneticisinin Mansur Abdull(in)'e, Başkurdıstan'da İsterlitamak Rus-Tatar bölümü öğretim üyesi İlşad Nasıyr(ov)'a, *Ümit* Gençler Gazetesi (Ufa) yazı işleri müdürü Raif Fahreddin(ov)'a, Başkurt Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Şeyhul Almas(ov)'a, Ravil Ütebay Kerimi'ye, Başkurdıstan İlimler Akademisi ve Rusya İlimler Akademisi Başkurdıstan şubesi başkanı Prof. Dr. Robert Niğmetull(in)'e, Prof. Dr. Rail Kuzey(ev)'e, Bakalı Rayonu yöneticisine, Tatarıstan'da Aktanış Rayonu yöneticisi Şefiull-(in)'e, Kazan'da yazar, tiyatro yazarı ve parlamento üyesi, Tatarıstan Milli Kütüphanesi müdürü değerli dostum Razil Veli(yev)'e, aynı şekilde dostum gazeteci Remzil Veli(yev)'e, Arça Rayonu yöneticisine, Tukay Müzesi (Kırlay) müdürüne ve burada adını sayamadığım veya saymayı unuttuğum bize bilgi veren veya değişik yardımlarda bulunanlar ile bizi binlerce kilometre kazasız belasız gezdiren şoför Vadim'e teşekkürlerimi sunuyorum. Özel teşekkürü ise ekspedisyonun başından sonuna kadar organizasyonda gösterdiği becerisinin dışında, bu eserin yazım safhasındaki katkıları için İsmail Türkoğlu'na sunuyorum.

Oldukça uzun bir önsözle bu kitabın ortaya çıkış macerasını sizlere özetlemek istedik. Belki böylece bu nevi ekspedisyonlar gerçekleştirmek isteyenlere de bir şekilde yol göstermiş oluruz diye düşündük. Şüphesiz bu eserde bir takım eksik veya fazlalıklar, bazılarına göre yorum hataları, hatta bazı bilgi eksiklik ve yanlışları olacaktır, çünkü bu bir kul yapısıdır. Ancak hatası ve sevabı ile yazdıklarımıza sahip çıktığımızı hatırlatmayı da elzem buluyoruz.

Prof. Dr. Nadir Devlet
İstanbul, 1997

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GİRİŞ

İdil-Ural diye adlandırdığımız bölge bugün Rusya Federasyonunun Avrupa kesiminde bulunan eski bir Türk ülkesi. Hunların buralarda 375 yılında görüldüğüne dair kayıtlar var [bölgede hala yer adları olarak kullanılmakta olan Sun/Sün (Hun) adları bunun isbatı durumunda]. Son dönemin araştırmacıları hatta İskit (Skif), Sarmat, Alan gibi toplulukların da, batılıların tersine, Türklerle ilişkileri ihtimalini vurgulamaya başladılar.[1] Türklerin bu yörede devletleşme süreci ise VI-VII. y.y.'larda başlıyor. Büyük Bulgar Devletinin ikiye ayrılması ile burada İdil-Kama Bulgar Devleti kuruluyor. Hayatiyetini Batu'nun ordularının geldiği XIII. y.y.'a kadar koruyan bu devlet, egemenliğini daha sonra buraları da hakimiyeti altına alan Türk-Moğol İmparatorluğu Altın Orda'ya devrediyor. Aslında Cengiz soyundan gelen Türk-Moğol yöneticileri buradaki Hun, Bulgar (Ogur), Kıpçak, Peçenek gibi Türk unsurlarına da pek ters düşmüyorlar; çünkü hakimiyeti birlikte paylaşarak buranın Türk ülkesi olma özelliğini koruyorlar. Altın Orda'nın çözülme döneminde ise kurulan Kazan Hanlığı (1437-1552) bu özelliği devam ettiriyor. Yani IV. y.y.'dan XVI. y.y.'ın ikinci yarısına kadar 12,5 asır bir Türk ülkesi olan İdil-Ural bölgesinin kaderi komşusunda büyüyen, gelişen Rus beyliklerinin (knyajestva), Moskova knezliğinin hakimiyeti ele geçirmesi ile tamamen değişiyor. Ruslar bölgeyi ele geçirince tarihin bütün izlerini neredeyse sistematik şekilde ortadan kaldırmada, halkını tarihî Kazan'dan uzaklaştırmada çok başarılı oluyorlar ki, bugün insan bu bölgede dolaştığında bu dönemlere ait hiç bir tarihî Türk eseri ile karşılaşmadığı için acaba tarihî kaynaklar bizi yanılgıya mı düşürüyor gibi zehaba da kapılmıyor değil.

Ancak gene de Ruslar, Amerikalıların 1860-1911 yılları arasında Kaliforniya'da Kızılderili kabilesi Yahi'leri son insanına kadar

1. M. Zekiyev, *Türki-Tatar Etnogenezi*, (Kazan 1997).

yok ettikleri gibi yörenin yerli Türk halkını ortadan kaldıramıyorlar. Yahi'lerin şansızlığı toplayıcı-avcı bir topluluk, yani asalak kültür mensubu olarak kendilerini geliştirecek medeni (!) beyazlara karşı direnme kabiliyeti gösterememeleri oldu. [Yahi'lerle ilgili Theodor Kroeber'in *Ishi in two worlds* (İşi'nin İki Dünyası) adlı eseri var. Bu eserden yararlanılarak çekilen filmin adı ise "Last of his tribe" (Kabilesinin Sonuncusu)]. Ancak İdil-Ural bölgesinin yerli Türki halkı, kendilerini işgal eden Ruslardan daha yüksek kültüre sahip olduklarından, bir şekilde yaşamayı becerdiler. Fakat Rus hakimiyeti altına girmek onları ekonomik, kültürel, sosyal v.b. bir hayli yönlerden geri bıraktı. Tekrar kıpırdanmaya, uyanmaya başlamaları ise ancak XIX. y.y.'ın ikinci yarısından sonra başladı. Yerli halkın %95'nin kırsal kesimde yaşamasına rağmen, Kazan'daki bir avuç Tatar burayı Rusya'daki Türklerin en ileri kültür merkezine dönüştürdü. Ancak 1917 Ekim Bolşevik İhtilâli tekrar bir darbe vurdu ve bölgenin Türkileri Başkurt, Çuvaş ve Tatarlar rejimin kendilerini yeni şekilde yoğurmasına maruz kaldılar. Bugün bu bölgedeki yerli Türki halklar işte 445 yıllık Rus (bunun 71 yılını komünist) hakimiyetinin güçlü izlerini taşıyor. Buna rağmen, yani 4,5 asırlık bir esarete rağmen, Kızılderililer gibi yok olmamış olmamaları aslında şayan-ı dikkat bir olay.

İşte seyahatimiz bu acı geçmişle yoğrulmuş ve onun derin izlerini taşıyan Rusya'nın hassas karnındaki bu Türk yöresine oldu. Tabii ki bu bölgeye Türkilerin bölgesi demek ne kadar doğrudur sorusunu da sormamız gerekecekti. Daha doğrusu bilimsel ekspedisyonumuz bu soruya da bir cevap aradı.

Ekspedisyonumuz esnasında yaptığımız bazı konuşmaların kayıtlarını dil hususiyetlerini belirtmek gayesi ile aynen aktardık. Ancak Tatarca ile Başkurtçada, Türkçede kullanılmayan bazı harfler mevcuttur. Açık "e" (ä) ve kapalı "e" (e), nazal "n" (ñ), hırıltılı "h" (x) ve kalın "k" (q) gibi harfleri Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 18-20 Kasım 1991'de gerçekleştirilen "*Milletlerarası Çağdaş Türk Alfebeleri Sempozyumu*"nda kabul edilen 34 harfli Latin alfabesi esasına göre kullandık.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İDİL-URAL'IN İDARİ/SİYASİ DEMOGRAFİK YAPISI

İdil[2]-Ural'da 3 Türki (Tatar, Başkurt ve Çuvaş), 3 Fin-Ugor (Mari, Mordva ve Udmurt) özerk cumhuriyeti ve 10 idari bölge (oblast) bulunmakta; bölgede Türki, Fin-Ugorların dışında Slavlar (Rus ve Ukraynalılar) da yaşamaktadır.

Tatarıstan Cumhuriyeti

Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde Orta İdil'in kuzeyinde, 68 bin kilometrekarelik Çuvaş, Mari, Udmurt, Başkurt cumhuriyetleri, Ulyanovsk, Kirov, Orenburg ve Kuybişev ülkeleri (oblast) ile çevrili bir cumhuriyettir. Tatarların BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) içindeki toplam nüfusu 1989 nüfus sayımına göre 6.645.588 (1997 tahmini 7.049.349) olup, ancak %25'i kendi adlarına tahsis edilen cumhuriyette yaşarlar. Tatarlara BDT'nin hemen her yerinde rastlamak mümkündür. Bunun nedenleri tarihi, siyasi ve ekonomiktir. %17'si (1.125.983) Orta Asya ve diğer cumhuriyetlerde iken, Rusya Federasyonunda toplam olarak (Tatarıstan dahil), %83'ü (5.519.605) yaşar. Kendi cumhuriyetlerinde %49'luk oranda en büyük topluluğu teşkil ederler.

Başkurdıstan Cumhuriyeti

Başkurdıstan, güney Ural'dan batıya doğru İşimbay (Beleya) ve Kama nehrine kadar uzanır. Yüzölçümü Tatarıstan'ın iki misli olup, 143.600 kilometrekaredir. Başkurdıstan güney Ural'dan batıya doğru Belaya (İşimbay) ve Kama nehirlerine kadar uzanır. 1989 nüfusa sayımına göre BDT'de Başkurtların toplam nüfusu 1.449.462 (1997 tahmini 1.516.891) olup, %60'ı (863.808) kendi adlarına

2. Türkiye'de İdil, Rusların kullandığı Volga adı ile bilinmektedir. Yerel halklar ise bunun tarihî adı olan İdil (İtil)'i kullanırlar.

kurulan cumhuriyette yaşarlar. %32'si komşu Çelyabinsk, Perm, Samara ve Orenburg ülkeleri ile Tatarıstan'da yaşarlar; %7.2'si ise Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunur. Başkurdıstan cumhuriyetinin nüfus dağılımına bakıldığında bunun yapay bir devlet olduğu kolaylıkla anlaşılır; çünkü cumhuriyetin nüfusunun %40'ını (1.548.291) Ruslar, %28'ini (1.120.702) Tatarlar teşkil eder. Başkurtların %60'ı bu cumhuriyette bulunmasına rağmen nüfusun ancak %22'sini (863.808) teşkil ederek, üçüncü sırayı alırlar.

Çuvaşıstan Cumhuriyeti

İdil-Ural bölgesindeki üç Türki cumhuriyetin en küçük yüzölçümüne sahip (18.300 km2) ülkesidir. Çuvaşıstan, Orta Volga'nın sağ kıyısında ve onun kolları olan batıdaki Sura ve doğudaki Svigiya arasında yerleşmiştir. 1989 nüfus sayımına göre bu cumhuriyette 1.839.228 (1997 tahmini 1.914.098) kişi yaşamaktadır. %50'si (905.614) ancak kendi adlarına kurulan cumhuriyette bulunmaktadır. Bunlar takriben toplam nüfusun %70'ini teşkil ederler. Çuvaşların %7,5'i komşu Tatarıstan (134.221), %6,5'u Başkurdıstan'da (118.500), %6,5'u (115.756) Samara, Ulyanovsk (92.394) ve Kemerov (92.394) ülkelerinde bulunur.

Kısacası adı geçen üç cumhuriyet ve bunlara komşu oblastlarda yaşayan Tatar, Çuvaş ve Başkurtlar (4,5+1,5+1,2 milyon) takriben 7,5 milyonluk bir nüfusu oluşturur. Aynı üç cumhuriyette Ruslar ise (1.575.404+357.014+1.548.291) 3,5 milyon civarında bir nüfusa sahiptirler. Diğer bir ifade ile genel olarak Ruslar azınlıkta gibi olmalarına rağmen gerek tarih, gerek siyasi ve idari, gerek kültürel üstünlükleri dolayısıyla çok mühim etnik unsur olma konumlarını korumaktadırlar.

İşte bilimsel ekspedisyonumuzu düzenlediğimiz bu üç Türki cumhuriyet, oldukça Rus ülkesi görünümünde ancak gene de kendine has özellikleri olan, gelecekte ulusal özelliklerini daha da arttırmaya namzet esas Rusya'nın neredeyse göbeğindeki bir bölge idi. Buradaki gözlemlerimiz esnasında sorunlar, bize nazaran olan üstünlük, eksiklikler, Türkiye'nin etkilerini, yörenin insanının özelliklerini, bize ilginç gelen veya batan farklılıklarını tespit ettik. Tabii ki insanlar yorumlarını kendi şartlarından, kendi gözlüklerinden bakarak yapma eğilimindedirler. Biz böyle bir yoruma girmeden önce konunun nedenlerini de hatırlamaya çalıştık. Diğer bir

ifade ile bilimsel objektifliğe mümkün olduğu kadar sadık kalma gayretini gösterdik. Bunda ne kadar başarılı olup, olmadığımız sizin takdirlerinize kalıyor.

1. Gün - Yolculuk

(15 Haziran 1995 - Perşembe)

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 1993/94'ten itibaren artık İstanbul-Kazan arasında haftada 2-3 gün charter uçak seferleri var. Bu büyük bir gelişme ve kolaylık. Yoksa eskiden SSCB'nin hemen her cumhuriyet ve şehrine gitmek için başta Moskova'ya uğramak gerekiyordu. 1990 ve 1992 yıllarında bu sıkıntıyı yaşamıştım. Bunu bilenler 3,5 saatte İstanbul'dan Kazan'a ulaşmanın maddi yönden kolaylığını ve manevi yönden de hazzını duyabilirler. 1993 yılında da bu İstanbul-Kazan, Kazan-İstanbul hattını kullanmış olmanın tecrübesi de vardı. Fakat insanoğlunun kötü hatıraları çabuk unutma veya hatırlamamaya çalışma; ancak güzel hatıraları canlı tutma gibi özelliği bu yolculukta bize şaka yaptı.

İstanbul-Yeşilköy Atatürk Hava Limanının C-Terminaline geldiğimizde -ki bütün BDT ülkelerinin uçakları buradan kalkıyor- alışılmış izdihamla karşılaştık. Yolcuların ekseriyetini BDT vatandaşları teşkil ediyor ve bizdeki tabiri ile "Bavul Ticareti"yle meşgul olduklarından her tarafı dağ gibi hurçlar, bavullar, torbalar, kutular kaplamıştı. İsmail Türkoğlu ile ben bir aylık bir yolculuğa gittiğimiz ve elimizde kamera, video v.s. gibi cihazların bulunması dolayısıyla bavullarımızı bagaja vermek gafletinde bulunduk. Bunu ilk seferimde de yapmıştım. Sık-sık İstanbul'a gelip gidenler tecrübeli olduklarından yanlarında yiyecek ve içecekleri de almışlardı. Çünkü her an bir rötarla karşılaşmaya alışmışlardı. Bizim de başımıza aynı şey geldi ve Kazan uçağı 6 saat kadar rötar yaptı; sağolsun İsmail'in ağabeyi bize dışardan yiyecek bir şeyler getirdi. Çünkü C- Terminalinin havalandırması kötü olduğu gibi lokantası da yoktu. Her ne kadar görevliler devamlı ortalığı temizliyorlarsa da, rahat bir ortamın olduğu söylenemez. Ses düzeninin bozuk olması ve gürültü, anonsları da anlaşılamaz duruma getirdiği için gecikmenin sebebini anlayamadan şaşkın, yorgun, sıkıntılı, beklemekteydik. Daha İstanbul'dan ayrılmadan ekonomik ilişkilerin bu cephesini görmüş olduk. Yolcuların artık bazıları sarhoş olmaya da

başlamışlardı. Bu da değişik bir görüntü idi bizim için. Nihayet uçağımız geldi ve yerel Türk görevliler bize öncelik tanıdılar; tabii bu diğer yolcuları biraz huzursuz etti. Ancak uzun müddet beklemenin, düzensizlik dolayısıyla itiş-kakışın yarattığı sıkıntı nedeniyle bu önceliği de reddetmedik. Uçağımızın koltuklarının yarısı sökülmüş, arka kısma hurçlar doldurulmuştu. THY'nin güzel, bakımlı, temiz uçaklarında seyahat etme alışkanlığım olduğu için üzerinde "Tatarstan" yazılı eski Sovyet uçağı hiç de itimat telkin etmiyordu. Her neyse 3,5 saatlik bir yolculuktan sonra Kazan havalimanına indik. Yerel saatle (Türkiye ile bir saat fark var) sabah 1-2 suları idi. Dikkatimi çeken ilk şey havalimanında terminalin üzerindeki "Kazan" yazısı oldu. Sonundaki inceltme işareti atılarak, şehrin Rusça yazılışı değil Tatarca yazılış şekli konulmuştu. Bu bir siyasi değişimin işareti idi.

Uçaktan inince ise ikinci büyük bir macera yaşadık. Hurçların bolluğundan bavullarımızın gelmesi hayli gecikti. Bizim ancak birer bavulumuz vardı; fakat çıkış kapısına ulaşmak ne mümkün. Gümrük muamelesine bakan ancak 2-3 memur vardı ve işi bayağı ağırdan alıyorlardı. Dolayısıyla çıkmamız imkansız gibi gözükünce, hurçlarının, balyalarının gümrük muamelesini bekleyen bazı Tatar hanımları halimize acıyarak bize öne geçmemizi teklif ettiler. Ancak sarhoş bir Tatar "Türkiye'de bize nasıl muamele ediyorsanız, burada da size aynı muamele" diyerek, zannedersem Türkiye'de başına gelen nahoş bir olayın intikamını almak için bizi engellemeye kalktı. Allahtan Tatar hanımlar baskın çıktılar; biz hurç ve balyaların üstünden ağır bavul ve diğer el bagajlarımızla cambazlar gibi binbir güçlükle öne geçebildik. Gümrük muamelesini yaptırıp çıkış kapısına yöneldiğimizde en azından 2 saat vakit geçmişti. Acaba bu kadar geciktiğimiz halde bizi bekleyen var mıydı? Her neyse Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü müdür yardımcısı Şerifcan Asılgerey(ev) bizi bekliyordu. Bir saat yolculuktan sonra şehrin merkezindeki Tatarıstan Oteline geldik. Daha önce de burada kaldığımız için İsmail'e de bana da evimize gelmiş gibi olduk. Fakat geceliği yabancılar için 50 dolar gibi, bu otelin kalitesi için, yüksek bir ücretti. Yani burada uzun süre kalırsak bütçemiz yetmeyecekti. Tatarıstan da yeni ekonomik değişimlere ayak uydurmaya başlamıştı ki bunu seyahatimizin ilerleyen safhalarında da görecektik.

2. Gün - Türkiye Ticaret Odaları Birliği Heyeti
(16 Haziran 1995 - Cuma)

Gecenin veya daha doğrusu sabahın 2-3'nde yattığımız için biraz geç kalktık. Kapımı 1988 yılında Wisconsin Üniversitesi/Madison'da Prof. Dr. Kemal Karpat tarafından düzenlenen "Orta Asya Konferansı" esnasında tanıştığım ve daha sonra dostluğumuzun hayli ilerlediği kültür tarihçisi Prof. Dr. Yahya Abdull(in) çaldı. Eski bir dostu görmek beni mutlu etti. Daha sonra Tatarıstan otelinden pek fazla uzaklıkta olmayan Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsüne gittik. Burada enstitü müdürü Prof. Dr. Mirfatih Zeki(yev)'le ekspedisyonumuz hakkında görüşerek, çalışmalarımızı planladık. Otelimize geri döndüğümüzde Yalım Erez başkanlığındaki[3] TTOB'nin oldukça büyük bir delegasyonu ile karşılaştık. Bu heyetle Tatarıstan'a aynı gün gelmemize rağmen, yukarıda da belirttiğim gibi bizim uçak rötar yaptığı için bu heyet bizden önce gelmiş ve otele yerleşmişti. Biz de çok geç saatte otele geldiğimiz için, bu heyetle ancak bugün karşılaştık. Yalım Erez, Tatarıstan Devlet Konuk Evinde Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymiy(ev)'in konuğu olarak misafir edilirken, bir hayli tüccar ve gazeteci Tatarıstan Oteline yerleştirilmişti. Bu ziyaret Tatarlar tarafından çok müspet karşılanırken, Rus gazeteleri buna "Türk Çıkarması" şeklinde değer verdiler.[4]

Tatarıstan Otelinde eski rejimin uygulamaları devam ettiğinden bir-iki ilginç sahne ile de karşılaştık. Kural olarak eski SSCB' de otellere müşterilerin dışında kimse sokulmuyor. Kapıdaki ve her kattaki görevliler otel müşterisi dışındakilerin odalara girmelerine mani oluyorlar. Batıdaki uygulamalara alışık olanlar için ise bu yadırganan bir davranış. Fakat 1990'lardan itibaren liberalizmin başlaması ile birlikte, bilhassa yabancıların kaldıkları otellerde, otel yönetiminin bilgisi ve gözetimi altında hanımların icra-i san'atı da yaygınlaştığı bir gerçek. Ancak, Tatarıstan Otelinde henüz bu libe-

3. Mesut Yılmaz başkanlığındaki koalisyon hükümetindeki devlet bakanı.
4. "Kazanskie djigitı pomeryayutsya silami s turetskimi biznismenami" *Kazanskie Vedomosti*, sayı 117, (972), 17.06.95, s. 2; "Turetskiy biznes-desamt vı sadilaya v Kazı *İzvestiya Tatarstana*, sayı 114 (894), 17.06.95, s. 1.

ralizmi görmedik. Dolayısıyla akşam vakti otelin lobisinde iken TTOB delegasyonu ile gelen bir-iki müteşebbisin iş görüşmesi yapmak için bir-kaç hanımı odalarına davet etmeleri kapıdaki Tatar hanım görevlinin "Bu iş Müslümanlara yakışmaz" diye engellemesi bizlere hayli ilginç geldi. Fakat Tatar hanım bizimkilerle başedemediğinden polis çağırmak zorunda kaldı.

3. Gün - Ekoloji

(17 Haziran 1995 - Cumartesi)

Kazan yaz aylarında neredeyse boşaldığı için pek fazla kimseye ulaşamayacağımızı biliyorduk; ancak eski dostum Razil Veli(yev) bizi Milli Kütüphanede bekleyeceğini söylemişti. Kütüphane cumartesi günleri de açıktı. Aslında kütüphanelerin bizdekinin aksine geç saatlere kadar açık olması okuyucuya da büyük bir kolaylık sağlıyor. İşte dostumuz Razil Bey'i makamında ziyaret ettiğimizde "Milli Meclis"in toplantısı olduğu haberini aldık ve Razil Bey'le birlikte toplantının yapıldığı yere gittik.

Tatarıstan'da muhalefet organı olarak yorumlayabileceğimiz gayri resmi "Milli Meclis" veya onun temelini teşkil eden Tatar Sosyal Merkezi (Tatarcası: Tatar İçtimai Üzegi; Rusçası TOTS: Tatarskıy Obşçestvennıy Tsentr) Tatarıstan'ın bağımsızlık deklerasyonunu ilan etmesinde çok etkili rol oynamıştı. Başta bu gelişmeler hakkında bilgi verirsek konu daha iyi anlaşılacaktır.

Tatar Sosyal Merkezi: Tatarlarda bağımsızlık hareketleri 1986'dan sonra Gorbaçov döneminde başlayan çok seslilik dönemi ile başlamıştı. Başta başkent Kazan olmak üzere Tatarların yoğun bulunduğu bölgelerde çeşitli gayri resmi kuruluşlar ortaya çıktı. Adları ve gayeleri ne kadar değişik olursa olsun esasta üç ideolojinin, sosyalist, demokrat ve milli ideolojilerin birbirleriyle mücadelesi başladı. Tatarların kurdukları teşkilatların ekserisi milliyetçi eğilimde olup şimdiye kadar dile alınmayan problemleri işlemeye başladılar. Bunlar arasında mühim olarak *Şeyh Şihabeddin Mercani, Tuğan Yaq* (Anavatan), *Bulgar el-Cedid, Saf İslam* gibi bağımsız dernekler görülmüştü. Başkurtlarda bu nevi cemiyetler az oldu. *Aq Tirme* (Ak Çadır), *Kunqaq* gibileri sonunda bir varlık gösteremediler. *"Mercani"* cemiyeti bütün Sovyet Kültür Vakfı'nın Tatarıstan bölümü tarafından kurulmuş olup hayli faaliyet gösterdi. Bunun dışında *Şefqat, Xalık Fronti* (Halk Cephesi), geçmişi muhafaza veya

canlandırma için faaliyet gösteren *Memorial Cemiyet* veya *Ekologiya* (Çevre) adlı kuruluşlar da faaliyetleri ile dikkati çektiler. Tabii ki bunların dışında ve bu cemiyetlerin bir haylisini kendi çatısı altında toplamayı başaran en etkili kuruluş ise *Tatar İçtimai Üzegi* (Tatar Sosyal Merkezi): *TİÜ* olmuştur.

1988 yılının Haziranında bilhassa üniversite talebelerinin baskısı neticesinde İlimler Akademisi ve Kazan Devlet Üniversitesi'ne mensup 100 kadar bilim adamı Tatarların haklarını gözeten bir teşkilat kurma kararı aldılar ve aralarında 11 şahıs da "kurucu üyelik" görevini üstlendi. Ekim 1988'de ise 800-900 kişilik bir toplantıda *Tatar İçtimai Üzegi*'ni kurma kararı alındı ve 17-18 Şubat 1989'da Kamal Akademik Tiyatrosunda ilk kuruluş toplantısı yapıldı. Kazan'daki bu toplantıya 586 delege katıldı; bunların 225'nin Komünist Partisi ve 36'sının Komsomol teşkilatının üyesi olması dikkat çekici idi. Kalan 325 üyenin 149'u Tatarıstan dışındaki bölgelerden katılmışlardı. Bu toplantıdan sonra *TİÜ* 25 değişik şehirde şubesi bulunan ve bağımsız cemiyetlerin büyük ekseriyetini içinde toplayan takriben 100 bin üyeli büyük bir kuruluşa dönüşmüş oldu. Bu toplantı aynı zamanda *TİÜ*'nün siyasi taleplerini belirlemesi yönünden de mühim olmuş ve aşağıda özetlenen belli başlı kararlar alınmıştı:

a) Tatarıstan egemen bir devlet olmalıdır,

b) Tatarıstan SSCB'deki diğer cumhuriyetlerle eşit haklara kavuşturulmalıdır,

c) Tatarıstan'ın vekilleri Sovyet devletinin merkezi teşkilatlarında da temsil edilmelidir,

d) Ülke ekonomik yönden de egemen olmalıdır,

e) Ülke dışındaki Tatarlarla da münasebetler tesis edilmelidir,

f) Tatar okulları açılmalıdır ve ana okullarında ana dili kullanılmalıdır,

g) Dini hürriyet sağlanmalıdır,

h) Kırım Tatarları vatanlarına döndürülmelidir.

Tatar Siyasi Partisi-İttifaq: 1990 yılının başında Tatarıstan'da ilk defa olarak Komünist Parti'nin dışında bağımsız-milli parti kuruldu. 22 Mart 1990'da ilan edilen program ve nizamnamesinde bu partinin *İttifaq-Tatar-Bağımsızlık Partisi* adını aldığını görüyoruz. Partinin adını 1906'da kurulan Rusya Müslümanlarının tek partisi *İttifaq el-Müslimin*'den (veya kısaca *İttifaq*) alması da dikkat çekici

idi. Partinin kuruluş safhasındaki lideri dilci Rafael Muhammetdin(ov) ise de, daha sonra bu görevi, aynı zamanda o sırada Tatarıstan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) üyesi olan, yazar Fevziye Bayram(ova) üstlenmişti.

Fevziye Bayram(ova) Rusya Federasyonu'nun cumhurbaşkanı seçimlerini protesto ederek açlık grevi ilan etmiş ve bu protestoyu 14 gün sürdürmesi ile de dikkati çekmiştir. Bu nevi protesto hareketlerinin pek yaygın veya etkili olmadığı bir yerde Bayram(ova)'nın bu adımı olağanüstü bir hareket olmuştur. Onun bu protestosu neticede etkili olmuş, Tatarıstan'da Yeltsin'i destekleyenler azınlıkta kalmıştır (12.07.1991) ve Tatarıstan kendi cumhurbaşkanı Şeymiy(ev)'i seçmiştir.

İttifaq partisinin dışında "Mercani Cemiyeti", "Gençler Hareketi", "Tatarıstan Demokratik Hareketi", "Azatlık" ve "Suverenitet" (Egemenlik) gibi hareketler de kendi çaplarında faaliyetler gösteriyorlardı. Muhalefet de diyebileceğimiz bu siyasi hareketler hükümeti ve parlamentoyu halkı tatmin edecek bir takım tedbirler almaya zorlamaktadır. Bunun en iyi örneği ise Tatarıstan'ın egemenliğinin ilan edilmesinde oldu (30 Ağustos 1990). Ancak sırf egemenlikle bir yere ulaşılamayacağı, bağımsızlık ilan edilmesi gereği her geçen gün aşikar oldu.

Milli Meclis-Gölgedeki Parlamento: *TİÜ*nün Kazan 1991 toplantısında "Milli Meclis" adıyla gölge bir parlamento kurulması konusu gündeme getirilmişti. Daha sonra *TİÜ*si "Suverenitet" (Egemenlik), Tatar Bağımsızlık Hareketi "İttifaq", Tatar Gençlik Şurası "Azatlık" (Özgürlük), "Tatarıstan Cumhurbaşkanını Destekleme Komitesi" 5 Aralık 1991'de Milli Meclis kurmak üzere Ocak 1992'de Bütün Tatar Milli Kurultayı'nı toplama kararı aldılar. Neticede Tatarıstan'dan ve BDT'nin Tatarların yaşadığı diğer bölgelerinden seçilen delegeler 1-2 Şubat 1992'de Kazan'da toplanarak "Milli Meclis"i teşkil ettiler. Kurultaya delege seçimi konusu bazı itirazlara neden olduysa da, Milli Meclis'in başkanı olarak Talgat Abdull(in) seçildi.[5]

Bağımsızlık Referandumu: Tatarıstan parlamentosu gölge bir meclisle gölge kabinenin kurulmasından sonra Moskova'nın egemenlik (30 Ağustos 1990) kararını kayda almaması dolayısıyla

5. Daha sonra hareketten çekilen Talgat Abdullin Akbars (devlet) bankasının genel müdürlüğüne getirildi. 1997'nin ortalarında ise bu görevinden uzaklaştırıldı.

halkta artan huzursuzluğu da gözönünde tutarak Tatarıstan Yüksek Şurası (Parlamentosu) 24 Ekim 1991'de "Cumhuriyetin Devlet Bağımsızlığı" ile ilgili bir kanunu tasdik etti ve bu kararın referandumla tescil edileceğini ilan etti. Parlamento 26 Aralık 1991'de bağımsızlık yolunda bir adım olarak Tatarıstan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na girdiğini ilan etti. Ancak Moskova bunu da kabul etmeyerek bağımsızlığın referandumla tasdik edilmesini istedi.

Tatarıstan hükümeti her ne kadar 24 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmişse de bu konuda halk oylamasına gidilmesini geciktiriyordu. Milli Meclis'in kurulması ve kendini yerli halkın en yüksek organı olarak ilan etmesi, bir yerde alternatif bir parlamento oluşturması, Tatarıstan yönetimini referandumu her türlü propoganda ve baskı metodlarıyla, Tatarıstan'daki Rus asıllıları kışkırtarak engellemeye çalıştı. Ancak bütün buna rağmen 21 Mart 1992 referandumu uluslararası gözlemciler denetiminde gerçekleşti ve katılım olağanüstü derecede yüksek oldu. Seçmenlerin %82'sinin katıldığı referandumda Tatarıstan'ın bağımsızlığı lehinde %61,4; aleyhinde %37,2 oy verildi. Bu Tatarıstan'ın Rusya Federasyonu'ndan ayrılmasını isteyenler için büyük başarı oldu. Ruslar Moskova'nın bütün tehditlerine ve Tatarıstan Cumhuriyeti'nde %43'lük bir nüfus oranına sahip olmalarına rağmen referandumu kendi lehlerine çeviremediler.

Bu referandumdan sonra Tatarıstan 31 Mart 1992'de yeni Rusya Federasyonu antlaşmasını imzalamayarak Moskova'ya direnişini gösterdi. Rusya Federasyonu'na dahil 16 cumhuriyetten ancak ikisi bu cesareti gösterdi (Tatarıstan ve Çeçenistan) ve anlaşmayı imzalamadılar.

Bütün Dünya Tatarları Kongresi (19-21 Haziran 1992): Tatarıstan Cumhurbaşkanı Mintimer Şeymiy(ev) referandum başarısından sonra 19-21 Haziran 1992'de Bütün Dünya Tatarları Kongresini toplayarak belki de Moskova'yla olan köprülerin bir tanesini daha yıkmış oldu. Ancak Moskova toplantıya daha soğukkanlı münasebet gösterdi. Kongreye Tatarıstan'ın dışından Rusya Federasyonu, eski Sovyet cumhuriyetlerinden ve yurtdışından (Türkiye, Finlandiya, A.B.D., Almanya, Avusturya v.b.) bir hayli delege katıldı[6].

6. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Nadir Devlet; "Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar", *Prof Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı,* (İstanbul 1995), s.167-189.

Ancak, Kazan 1993 yılında Moskova ile bir antlaşma imzalayarak egemenliği ile ilgili bir takım haklarını Rusya Federasyonuna devrederek, taviz vermek zorunda kaldı. Bu gelişmeden sonra muhalif hareketlerin güçleri azaldı; bir kısmı da kendiliğinden yok oldu. Bir kısmını ise yönetim üyelerinin arasına başarılı şekilde nifak sokarak yok etti. Tatar Sosyal Merkezi de ikiye parçalandı; hem eski gücünü tamamen kaybederek yok olmaya yüz tuttu. İşte bizim katıldığımız "Milli Meclis" toplantısı yok olmaya yüz tutan muhalefetin son direnişlerine örnekti.

Bu toplantı, Milli Meclis'in bundan önceki toplantıları ile mukayese edildiğinde oldukça sönük idi. Kuybişev caddesindeki müzik okulunun bir salonunda Tatarıstan'ın değişik bölgeleri ile Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölge (Çistay, Perm, Bua v.b.) ile çeşitli özerk cumhuriyetlerden (Komi, Çuvaşıstan, Başkurdıstan v.b.) katılan 40-50 kadar delege toplanmıştı. Oturumu tanınmış muhalif Fevziye Bayram(ova) yönetiyordu.[7] Bizlerin de katılması sevinçle karşılandı. Toplantıda aslında ciddi konular gündeme getirildi. Bizim katıldığımız esnada tartışılan en mühim konu çevre, doğanın kirletilmesi konusuydu. "Milli Meclis" böylece siyasi çehresine bir de çevreci sıfat katmak istiyordu. Teklifler "Milli Meclis Ekoloji Komitesi" kurulması doğrultusunda idi. Başkurdıstan'dan tanınmış yazar Aydar Halim bu konuda global bir program oluşturulmasını ve alkolizme karşı mücadeleyi de başlatmanın gereğini vurguladı. Çevre konusunda ciddi problemlerin olduğu bir konuşmacının Arça bölgesinde kullanılan suni gübre dolayısıyla yetiştirilen patates, pancar, havuçun ve üretilen sütün %95'inin zehirli olduğu hususunda verdiği bilgiden de anlaşılıyordu.

4. Gün - Sabantuy

(18 Haziran 1995 - Pazar)

Kısa bir uykudan sonra kalktık; hava oldukça ısınmıştı. Eski dostum gazeteci ve Vatan Cemiyeti'nin başkanı Remzil Veli(ev) bizi arabası ile Sabantuy'a götürdü. Sabantuy, Tatarlar arasında en mühim

7. Fevziye Bayramova: Tanınmış bir yazar olarak I. Millet Meclisine seçilmiş, ancak ikincisine seçilememişti. O, gene de muhalefetini sürdürmekte olup, 1997'den itibaren islamcı bir çizgiye geçmiş bulunmaktadır. Bunda onun Türkiye'deki islamcı guruplarla ilişkisinin etkisi de olabilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sosyal, milli bayramlardan biri. Sapan düğünü veya bayramı diye çevirebileceğimiz bu sosyal bayram, her yıl Haziran ortalarında düzenleniyor. İslamiyet öncesine dayanan bu gelenek Sovyet döneminde de muhafaza edilmiş; dolayısıyla yöneticilerin de büyük ilgi gösterdiği ve desteklediği ulusal bir bayrama dönüşmüş. Köylerde, kasabalarda ve şehirlerde kutlanıyor. Kazan şehrinin de bir kaç yerinde ayrı-ayrı Sabantuy yapılıyor. Bu bayram ormanda, ırmak, göl kenarında geniş alanlarda düzenleniyor. Sabantuyunda halk dansları, Tatar güreşi, at yarışı, kadınlar, çocuklar arasında ağızda kaşıkla yumurta taşıma, yarış, yağlı direğe tırmanma, halat çekme, çuvalla koşma gibi daha ziyade kırsal kesime ait yarışlar yapılıyor, ödüller (Bizim katıldığımız Sabantuydaki en büyük ödül bir otomobil idi) veriliyor, çaylar içiliyor, milli tatlılar ve yemekler yeniliyor. Kısacası hoşça bir vakit geçiriliyor. Sovyet döneminde ise bu Sabantuylara sözüm ona halklar dostluğunu simgeleyen değişik ulusların folklor gösterileri de katılmış; bunun dışında İslami gelenekte olmayan bira ve diğer alkollü içecekler de dahil olmuş.

Bizim davet edildiğimiz Sabantuy, Kazan'ın yeni kurulan bu semtinde (eski Lenin Rayonu) ilk defa yapılıyordu. Şunu da hatırlatmakta yarar var. Kazan İdil-Ural bölgesinin en büyük şehri, nüfusu bir milyonun biraz üstünde. Tatarıstan'ın toplam nüfusunun 4 milyon civarında olduğu düşünülürse demek ki her dört kişiden biri Kazan'da yaşıyor. Kazan eski ve yeni kısımlardan müteşekkil; eski kısım ki kültür ve yönetim merkezinde, eski binalar muhafaza edilmiş,[8] dolayısıyla ilginç bir görünüme sahip. Merkezin çevresinde ise dünyanın her yerinde rastlanacak 10-15 katlı blok apartmanlar bulunuyor ve halkın ekserisi bu sevimsiz beton yığınlarında yaşıyor. Kazan kültür ve yönetim merkezi olmanın dışında aynı zamanda bölgenin çok mühim bir endüstri merkezi de. Uçak endüstrisi, askeri optik fabrikası, kundura fabrikası ve buna benzer değişik endüstri dallarının bulunması, şehrin nüfusunun artmasına da başlıca neden.

Tekrar Sabantuyuna dönersek bize ilginç gelen yukarıda saydığımız çeşitli yarışları izledik. En ilginci Tatar güreşi denilen bele

8. Ancak 1997 yılının Ağustosunda 2. Dünya Tatarları Kongresi münasebeti ile gittiğim Kazan'da eski binaların yıkılmaya başladığını üzülerek tesbit ettim. Gelişme karşısında tarih feda ediliyor.

kuşak sarılarak yapılan güreşti. Rakipler bellerine sarılan kuşaklardan birbirlerini kaldırarak yere yıkmaya çalışıyorlar. El-kol, bacak yakalamak bu güreşte yasak. Yani rakip bel kuşağından kavranıp havaya kaldırılarak yere vuruluyor. Bu güreşlerde ağır siklette başpehlivanlığı kazanana yukarıdaki belirttiğimiz hediyelerin en kıymetlisi olan otomobil verildi. Dikkatimizi çeken diğer bir husus ise anonsların genellikle Rusça yapılması idi. Çok sıcak bir gündü; gösterilerin bir kısmını seyrettikten sonra misafirlere ayrılan özel bir çadıra sığındık. Burada, serinlemek için çay içtik. Bu bölgede en çok içilen meşrubatın çay olduğunu hatırlatmak yararlı olur. Daha sonra semtin belediye başkanının davet ettiği başka bir mekana gittik.

Burada bizi çeşitli mezeler, salatalar, milli Tatar yemeği olan üç puçmak (üçgen şeklinde kesilen hamurun içine küçük küçük kuşbaşı et, soğan ve patates koyularak fırında pişirilen lezzetli bir cins börek) v.s., şampanya, bira ve votka gibi içkilerle donatılmış çok zengin bir sofra bekliyordu. Yörenin geleneğine göre, başkan hoşgeldin konuşması yaptı; şerefe kadehler kalktı; sırayla hemen herkes konuşarak ev sahibine teşekkür etti. Tabii ki sıra bize de geldi, bir iki cümle Rusçadan sonra Tatarcaya geçerek rejimin değişmesinden duyduğum mutluluk, bu sayede buralara gelebildiğimden bahsederek ülkelerimiz arasındaki dostluğun artmasını temenni eden bir konuşma yaptım. Böylece bir hayli video, fotograf çekimi yapmış, sıcaktan kavrulmuş, yanmış ve hayli yorulmuş olarak Kazan'daki dördüncü günümüzü tamamlamış olduk.

5. Gün - Tatar Gazetecilerinin Sorunları
(19 Haziran 1995 - Pazartesi)

Sabah Tatarıstan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü müdürü Prof. Dr. Mirfatih Zeki(yev)'le buluştuk. Marmara Üniversitesi ile ortaklaşa düzenleyeceğimiz "Türk-Tatar Bilimsel Ekspedisyonu"nu nasıl gerçekleştireceğimizi kararlaştırdık. Daha sonra ise biraz gecikerek Tatarıstan Cumhuriyeti'nin parlamento binasında düzenlendiğini duyduğumuz "Tatar Gazetecileri Konferansı"na gittik. Korumalar bizi sokmak istemedilerse de, sonunda onları ikna ettik. Toplantıyı başbakan Ferit Muhammetş(in) yönetiyordu. Aslında konferans Tatarıstan'ın dışındaki Tatar gazeteciliği ve bunun sorunları ile ilgili idi.

Seyahatimizin 5. gününde Tatar halkının mühim sorunlarından biri ile karşılaşmıştık. Bu sorunu 1920'de Bolşeviklerin kasıtlı olarak yüzölçümünü küçük tutarak kurdukları özerk cumhuriyet dolayısıyla Tatarların %75'nin bu cumhuriyet dışında kalması ve Tatar halkının Kazan'ın kültürel meyvelerinden yararlanamamaları teşkil ediyordu. Tatarıstan, değil diasporadaki Tatarları, kendine komşu cumhuriyet ve ülkelerdeki Tatarları dahi kültür, basın v.b. yönünden besleyecek bütçeye sahip değildi. Çünkü ona ayrılan bütçe kendi cumhuriyeti dahilindeki vatandaşlarına dahi belki de yetmeyecek kadardı. 1.750.000 Tatar için öngörülen bütçenin 7 milyon Tatara yetmesi ise hayalden ibaretti. İşte değişik cumhuriyet ve ülkelerdeki Tatar topluluklarına, kendi dillerinde basın ürünleri temin etmeye çalışan gazetecilerin ilk sorununu bu bütçe konusu teşkil ediyordu. Sovyet döneminde basın yayın kuruluşlarının yayınları devletçe sübvanse edildiği ve halk da okumaya meraklı olduğu için bu nevi yayınların sirkülasyonu da yüksekti. Ancak liberal ekonomi veya onların tabiri ile pazar ekonomisi şartları hüküm sürmeye başlayınca baskı, kağıtın reel fiyatları basılı yayına aksedince, ekonomik gücü zaten çok sınırlı olan okuyucunun buna talebini azalttı, tirajlar düştü, bazı yayın organları kapandı. Bu da Tatar gazeteciliğinin başka bir sorununu teşkil ediyordu. Diğer mühim bir sorun ise on yıllarca Sovyet gazeteciliği yapmış bu gazetecilerin, bir hayli Rus gazete, dergi, radyo ve televizyon programlarının yapabildiği gibi, okuyucularına ilginç konular aktaramamalarından da kaynaklanıyordu. Genelde Sovyet dönemi gazeteciliği ile bu serbest diye ifade edilen dönemin gazeteciliği arasında pek fazla fark gözlenmiyor. Gene gizli bir sansür kokusu hissediliyor, konular ulusal günler, ekin ürünü, cumhurbaşkanı şunu yaptı, bunu dedi gibi şablon konulardan oluşuyor, makale kısımları ise uzun ve sıkıcı; genelde gazetecilikle ilgisi olmayan ilim adamlarının yazılarından oluşuyor. Gerek Tatarıstan'da, gerek Başkurdıstan'da, gerek Çuvaşıstan'da gazete ve dergilere bakarak o ülkenin gündemini öğrenemiyorsunuz, gazeteciler vatandaşı uyarı görevini yapamıyor, yol gösteremiyor, hükümetin icraaatlarını denetleyemiyor, yani basın 4. güç değil.

19 Haziran 1996 günü Kazan'da parlamentoda düzenlenen Tatar gazetecileri konferansında dikkatimizi çeken bir husus ise ge-

rek toplantıyı yöneten başbakan Ferit Muhammedş(in)'in gerekse konuşmacıların yarısından fazlasının Tatar gazetecilerinin meselelerini Rusça olarak tartışmaları oldu. Konuuşmacılardan biri Başkurdıstan'daki Tatarların durumuna dikkati çekince, Muhammedş-(in)'in konuyu kapamak için bu konuları ayrı bir toplantıda görüşeceğiz demesi de ilginçti.

Konferanstan sonra birkaç eski ahbabı, bunlar arasında Moskova'da yaşayan meşhur Başkurt şairi Mirsey Emir'in gelini Tatar gazetecisi Nazife Emir'i görmek hoş bir sürpriz oldu. Ayrıca ayaküstü, kendisini İstanbul'a yaptığı ziyaret esnasında tanıdığım, Başbakan Ferit Muhammetş(in)'e Türkiye Cumhuriyeti Başkonsolosluğu Kazan'da ne zaman açılacak sorusunu tevcih ettim. O da görüşmelerin müspet gittiğini ifade etti. Cidden de 1996 yılının sonunda Kazan'da başkonsolosluğumuz açıldı ki bu mühim bir tarihî gelişme olarak kaydedilmeli.

6. Gün Şuvaşkar (Çeboksarı)
(20 Haziran 1996 - Salı)

Sabah ekspedisyonumuza tahsis edilen Sovyet döneminin iyi arabalarından sayılan Volga marka bir araba ile Kazan'dan Çuvaşıstan'ın başkenti Çeboksarı, Çuvaşların kendi tabiri ile Şuvaşkar'a doğru yola çıktık. Mari Cumhuriyeti üzerinden İdil üzerindeki hidroelektrik santralini aşarak 4-5 saatte başkente ulaştık. Buluşma noktamız Çuvaş Devlet Üniversitesi rektörlüğü idi ve bizi eski bir dost, Moskova'daki İlimler Akademisi Dil Enstitüsü üyesi Prof. Dr. Ali Çeçenov bekliyordu. Burada da ilginç bir gelişme ile karşılaştık. Rektörlük binasının bir kanatına bir özel banka şubesi yerleşmiş ve onun yöneticiliğini de bizim dostumuz yapıyordu. Ali Bey bizleri çok iyi karşıladı, yemek yedirdi, Çuvaşıstan'daki programımız ile ilgilendi. Rektörlük binasının bir bölümünün özel bir bankaya kiralanması, bir ilim adamının bize gururla gösterdiği son model bir Mercedes marka binek araba sahibi banka ortağına dönüşmesi, BDT'de ekonomik sahadaki ciddi değişimin en canlı delilleri idi.

Buradaki edindiğimiz bu ilk izlenimlerden sonra, duyduğumuz bazı dedikodular ise üzücü oldu. O da Türkiye'den gelen bir doktora öğrencisinin buradaki insanları hatta Türkiye için de çok yüksek bir meblağ olan 15 bin Amerikan Doları dolandırdığı hususundaki

dedikodu idi. Hatta Çuvaş Devlet Üniversitesinin rektörü Kurakov'un "Bundan sonra Türklerle işbirliği yapmam" şeklinde reaksiyon gösterdiği hususundaki haber ise bizleri daha da üzdü. Çeboksarı'da aldığımız diğer bir haber ise Çuvaşıstan Cumhurbaşkanı Federov'un 1 Temmuz'da Yunanistan'a resmi ziyaret yapacağı, Çeboksarı ile Selanik'in kardeş şehirler ilan edileceği hususunda idi. Nihayet akşam yedi sularında Çuvaş Devlet Üniversitesi rektörü Kurakov bizleri kabul etti. Ben duyduğum dedikodular dolayısıyla acaba bizlere muamelesi nasıl olacak diye endişeyle yanına girdiysem de, korktuğum başıma gelmedi; bizleri samimi şekilde karşıladı. Ben kendisine *Çağdaş Türkiler* adlı kitabımı ve Cumhurbaşkanımız himayesinde 1996 Ekim'inde Antalya'da düzenlemeyi planladığımız "Uluslararası Türklük Araştırmaları Kongresi"nin davetiyesini verdim. O da bize üniversiteyi tanıtan bazı eserler takdim etti. Ancak görüşmemizi Rusça sürdürüyorduk. Çünkü biz Çuvaşça bilmiyorduk, o da Türkçe. Diğer Türkilerle bazıları ile daha kolay, bazıları ile daha zor olmakla birlikte nisbeten anlaşmak veya anlıyormuş gibi yapmak mümkünse de, Çuvaşçayı hiç bir şekilde anlamak mümkün değil. Çuvaşlarla bizler ve diğer Türki topluluklar arasındaki ikinci mühim ayrılık noktası ise onların Ortodoks inancına sahip olmaları. Dolayısıyla da en yakın komşuları Tatar veya Başkurtlarla da Türk kökenli olmalarına rağmen ilişkileri gelişmemiş. Ancak 1991'den sonra Türkiye'nin Türk Dünyası Araştırma Vakfı, özel Çuvaş-Türk Lisesi gibi gayri resmi, Y.Ö.K. gibi resmi kuruluşlarımızın teşebbüsleri ile Türkiye ile Çuvaşıstan arasında ilişkiler başlamış bulunuyor. Bunun güzel bir örneğini ertesi gün de görecektik. Rektör Beyle görüşmemiz tamamlandıktan sonra bizi üniversitenin misafirhanesine yerleştirdiler. Misafirhane eski Sovyet standartlarına göre çok iyi idi. Tek kusuru belki suların kirli akmasıydı. Yatmadan önce yerel TV yayınında Çuvaşların Ortodoksluk öncesi dini inançlarını konu edinen bir program izledim. Bu da, Çuvaşlar gizlice eski inançlarını koruyorlar şeklindeki okuduğum tesbitleri ispatlar mahiyette idi.

Çuvaş Devlet Üniversitesi

I. N. Ulyanov (adlı) Çuvaş Devlet Üniversitesi 1967 yılında Moskova Mühendislik Enstitüsü Volga Şubesi ile I. Ya. Yakovlev (adlı) Çuvaş Pedagoji Enstitüsünün birleşmesi ile kurulmuş. O dönemde

üniversitede tarih, felsefe, iktisat, tıp, kimya, elektrik mühendisliği, genel mühendislik ve endüstri mühendisliği bölümleri faaliyete geçmiş. Üniversitenin şu andaki rektörü Kasım 1990'da seçilen ekonomi profesörü L. P. Kurakov'dur. Kendisi aynı zamanda Çuvaş Cumhuriyet İlimler Akademisi başkanı, Uluslararası Mühendislik Akademisi muhabir üyesi ve Rusya Federasyonu Duma üyesi idi.

Bugün üniversitede 14 fakülte ve bunların 80 bölümü, 865 öğretim üyesi mevcuttur. Bu öğretim üyelerinin 77'si doktor ünvanına sahiptir. Üniversite değişik 24 mesleki branşta öğrenci mezun etmektedir. Üniversitenin bilimsel merkezi kütüphanesinin dışında kendine ait baskı evi mevcuttur[9].

Çuvaş Cumhuriyeti İlimler Akademisi

Sovyetler Birliği kabuk değiştirerek Bağımsız Devletler Topluluğuna dönüşmeye başladığı esnada Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Federasyonu, şimdiki Rusya Federasyonuna dahil özerk (muhtar) cumhuriyetler de bir takım siyasi, ekonomik ve kültürel haklar elde etme yarışına girişmişlerdi. İşte bu gelişme çerçevesinde SSCB İlimler Akademisinin birer şubeleri durumunda bulunan Çuvaş, Tatar ve Başkurt branşları da bağımsızlıklarını ilan ederek kendi ilimler akademilerini kurdular. Çuvaş SSC Yüksek Sovyeti de 27 Aralık 1991 kararı ile Çuvaş Cumhuriyeti İlimler Akademisini kurmuş bulunuyordu. Akademinin fizik-matematik, kimya, biyoloji, teknik, köy ekonomisi, tarih, iktisat, felsefe, filoloji, coğrafya, pedagoji, tıp, veterinerlik ve sosyoloji bilim dalları bulunmaktadır. Akademinin 11 şeref üyesi, 18 asil üyesi, 2 cumhuriyet harici 2 de yabancı üyesi (Andraş Rona-Taş ve Andreas Kappeler) ve 10 tane de yedek üyesi bulunmaktadır[10].

7. Gün - 2. Çuvaş Milli Kurultayı

(21 Haziran 1996 - Çarşamba)

Çuvaş Milli Kurultayına Çeçen(ov)'un yolladığı arabayla gittik. Bize Çuvaş dilcisi Dr. V. Yegerov'da refakat etti. İzmir'de 1994'te tanıştığım başka bir dilci ve milli hareket liderlerinden Timofeyev

9. *Çuvaşskiy Gosudarstvennıy Universitet İmeni I. N. Ul'yanova* (Çeboksarı 1992); *Vestnik Çuvaşskogo Universiteta, I* (1995).
10. *Akademiya Nauk Çuvaşskoy Respubliki*, (Çeboksarı 1994).

ise beni tanımamazlıktan geldi. Türklere karşı bir küskünlük gösterisi miydi?, anlayamadım. Çeboksarı sokakları Çuvaş devletinin 75. yılı ve Bulgar Devletinin 1100. yılı yazıları ile donatılmıştı.

Kurultay'dan önce bizi özel bir odaya davet ettiler. Cumhurbaşkanı Federov'la tanıştırıldık. Türkiye'den geldiğimizi duyunca "Ülkelerimiz benziyor mu?" mealinde bir soru tevcih etti. Aynı özel salonda bulunan bir Azeri misafirin ise cumhurbaşkanına bir bozkurt rozetini hediye etmesi ilginçti. Cumhurbaşkanı bozkurtun ne anlama geldiğini sordu.

2. Büyük Çuvaş Milli Kurultayı milli marşla açıldı. Marş banddan verildi, söylemesi hayli zor, melodisi oldukça karışık, bize tercümanlık yapan Sergey adlı genç bile söylemekte zorlandı. Kurultayı Adner Huzangay (eski bir Çuvaş adı) Kurultay Başkanı olarak açtı. Prezidiumda bizler de varız. Bu bizlere gösterilen büyük hürmet ve şerefin göstergesi. Ayrıca Çuvaş Devlet Üniversitesi rektörü Kurakov (aynı zamanda Rusya Fed. Duması üyesi) ve Çuvaşlardan ilk kozmonot bir general de vardı. Çuvaşların ilk milli kongresi 1992 yılında toplanmış, bu ise ikincisi idi. Konuşmacılardan biri, Çuvaşların Tatarıstan, Başkurdıstan v.b. yerlerde de bulunduğuna işaretle, cumhuriyetin yüzölçümünün 31.000 km2. olması gerekirken, Moskova'nın buna izin vermeyerek "Size 8.000 km². yeter" diye bildirdiğini ifade etti. Bu problemin oylanmasını teklif etti. Bu problem hallinin çok zor olduğu gerekçesi ile ertelendi. Bunda delegelerin hepsinin yüzde yüz Çuvaş olmamasının da rolü var mıydı, söylemesi zor. Ancak fazlasıyla politik bir konu olduğu için tartışılmasının mahzurlu bulunduğu ise bir gerçek.

Cumhurbaşkanı Nikoloy Vasilyeviç Federov (Kazan Üniversitesinden mezun hukukçu, 21 Ocak 1994'te seçilmiş) konuşmasına ilk kurultaydan bugüne 2 yıl 8 ay vakit geçtiğini belirterek söze başladı. Onun görüşünce, "Rusya Federasyonunun iyi bir milli politikası olsaydı Çuvaşıstan'da milli problem olmazdı. 1993 Aralığında Çuvaş Halk Milli Meclisi seçildi. Rusya Federasyonuna üyeler yollandı. Fakat onlar da milli sorunları çözemediler. Çuvaşıstan'da ciddi ekonomik sorunlar var, fabrikaların bir haylisinde işler durdu. Bu, ciddi sorunlar yaratabilir. Çuvaş dilini ve halkını sevmemiz lazım, çocuklarımızın geleceği buna bağlı. Çuvaş halkı zengin ve büyük bir halktır" diyerek konuşmasını tamamladı.

Başkurdıstan'dan gelen delege Valeri Turgay ise selamlar getirdiğini belirterek konuşmasına başladı. Turgay'ın ifadesine göre, 1917'de Kazan'da Çuvaşların ilk kurultayı oldu. O zaman hepsi birlikte olmak istiyorlardı. Şimdi ise Çuvaş halkının ciddi alkolizm problemi var. Bugün başkentte Çuvaş Halk Merkezi faaliyete geçti; ancak Çuvaşıstan'dan yardımlar az, onlar da parçalanmaya başladılar. Mühim problemlerden biri de anadilini öğrenmek teşkil ediyor. Tatarların Kayyum Nasıri'si gibi biri olan (Ata Çuvaş) İvan Yakovleviç Yakovlev (doğ. 1898)'in 3 yıl sonra 100. yılının kutlanacağı da konuşmalarda ifade edildi. Tatarıstan'dan gelen bir delege *Cuvar* adlı bir dergi göstererek Tatarıstan'da kendi kültürlerini yaşattıklarını belirtmek istedi. Çuvaşıstan'ın Kırım, RF, Tatarıstan gibi ülkelerle antlaşmalar yapmış olduğu da bu konuşmalarda belirtildi.

Toplantı başlamadan önce Türkiye'de bulunmuş bir tarih öğrencisi (Sergey Mesnikov) ile sohbet ettik. Türkiye'de kaldığı kısa bir zamanda oldukça akıcı Türkçe öğrenmiş olması dolayısıyla hayrete de düştük. Kendisi Çuvaş Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi 2. sınıf öğrencisi. Verdiği bilgilere göre, 1. sınıfta okutulan dersler: Yunan, Mısır ve Roma tarihleri, Çuvaş tarihine ise az yer veriliyor, bu konu onu rahatsız ediyor. 2. sınıfta okutulan dersler: Avrupa, Asya ve Rus tarihlerinin dışında Çuvaş arkeolojisi ve etnografisi. Bizans tarihi okutulurken Selçuklularla Osmanlılardan bahsediliyor. Tarih fakültesi 5 yıl sürüyor ve her sınıf iki guruba bölünüyor, genelde bir gurupta 50-55 öğrenci bulunuyor. Sergey toplam öğrenci sayısını ise 250-300 olarak veriyor. Dil ve Edebiyat Fakültesinde Çuvaş dili ancak bir yıl okutuluyor. Daha sonra İngilizce, Fransızca, Almanca okutuluyor. Bir sınıfta da isteyenlere Türkçe öğretiliyor, 50-60 kadar öğrencisi bulunuyor. Orada, Türkiye'de de bulunmuş olan Vasili Aleksey Andreyeviç hocalık yapmış. Çeboksarı'da bir de Çuvaş-Türk Lisesi mevcut olduğunu öğreniyoruz.

Kurultayın düzenlendiği kongre binasının salonunda Çuvaş elsanatından örnekler, Çuvaşlarla ilgili bazı kitaplar mevcuttu. Çuvaş dilinin en mühim hazinesi N. İ. Aşmarin tarafından 1928 ile 1950 yılları arasında hazırlanmış olan *Slovar Çuvaşskogo Yazıka* (Çuvaş Dilinin Sözlüğü) adlı 17 ciltlik muazzam eserin, bir-kaç cildi de bu sergide mevcuttu. En fazla dikkatimizi çeken ise tarihî Bulgar harabelerinin gösterildiği resim sergisi oldu. Çuvaşlar kendi tarihlerini Bulgar devletine bağlıyorlar; dolayısıyla da Bulgar

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

harabelerini sergilemeleri doğalmış gibi gözükmesine rağmen, çarpıklık bu harebelerin cami, minare, hamam, Arap hurufatlı mezar taşları gibi hepsinin İslami eserler olması. Bulgarların 922 yılında resmen İslamiyeti de kabul ettikleri biliniyor. Dolayısıyla Tatarlar da Bulgar devletini kendi tarihlerinin bir parçası olarak kabul ediyorlar. Çuvaşlar ise kendileri Hıristiyan olmalarına rağmen İslami eserlere dayanarak ispatlamak çabasındalar. Çuvaşistan'da bulunduğumuz esnada Çuvaşlar Tatarlardan bir adım daha ileri atarak resmi olarak hem Çuvaş devletinin kuruluşunun 75. hem de Bulgar devletinin 1100. yılını kutluyorlardı. Ancak her iki Türki ulusun ilim adamlarının Bulgarların ortak ataları olabileceği ihtimalini gündeme getirdikleri yok. Burada sorun her iki ulusun da kendi tarihî kimliklerini aramada, tespit etmekte yatıyor.

Bize tercümanlık yapan tarih öğrencisinin Bulgarlara atalarımız deyince, Tatarlar da aynı iddiayı ileri sürüyor şeklindeki sorumuza, onların tarihçisi Ravil Fahretdin(ov) "Biz Moğollardan geliyoruz" diye yazdı diyerek, bu tezi kendine göre çürüttü. Ancak bilebildiğimiz kadar Fahretdin(ov)'un son yayınladığı eserlerde böyle bir ifade bulunmuyor. Ancak Tatar adını, Cengiz Hanın baş düşmanı olan Tatar kabilelerinin adı ile izah ediyor. Esasında mühim olan bunun ne kadar doğru ve yanlış olduğu değil; zeki bir Çuvaş gencindeki bu inanç. Başka sözlerle ifade edersek, bu konuda Tatarlarla Çuvaşların ortak bir görüşe gelmeleri çok zor gibi gözüküyor.

2. Çuvaş Milli Kurultayı'nın ikinci gününü beklemeden öğlen vakti Çuvaşıstan'ın güneyinde bulunan iki mühim rayonunu (bölgesini) görmek için yola çıktık. Çuvaşistan'ın ikinci büyük şehri Kanaş'ı geçtik; 4-5 saat sonra akşama doğru Batır (Türkçesi: Bahadır) rayonuna ulaştık. Bölge merkezi olan kasabada, yönetim merkezinde bekleniyorduk. Rektör Kurakov haber yollamıştı. Yöneticinin kızı da onun yanında okuyordu. Dolayısıyla bize zannedersem daha fazla ilgi gösterildi. Böylece Kurakov'un yalnız rektör değil, siyasetçi olarak da etkisinin büyük olduğu anlaşıldı.

Batır rayonu hakkında bilgi rica ediyoruz; tabii ki konuşmalar Rusça yürütülüyor. Bundan önce ise rayon hakkında Batır rayonu *Avangard* adlı Tatar gazetesinin bölüm müdürü Rinas Vagizoviç Gayf(in)'den bilgi almıştık. Onun verdiği bilgiye göre, Batır rayonunda takriben 50.000 kişi yaşıyor; %20'si Tatar, %1,5 Mordva, %3'ü Rus, kalanları Çuvaş. Batır'daki Tatar köyleri ise sırasıyla şöyle: Şıgırdan

(4 mescidi var), Ozınqavaq, Qızıl Çişme, Tatar Sogıtı, Tatar Timeşe, Qır Bişege (meşhur Tatar şairi Fethi Burnaş'ın köyü) ve İmen Kisege'nde 20 çiftlik (xucalıq), Qızıl Qamış var. Tatar-Çuvaş ilişkileri bugünkü karışık dönemde gayet iyi. Tatarlarda din duygusu güçlü, hatta Tatarıstandakilerden de güçlü. Hıristiyanlarla müslümanlar arasında sorun yok; çünkü neticede hepsi Tanrıya ulaşmanın bir yolunu seçmiş bulunuyorlar şeklinde bilgi almıştık.

Batır rayonu yöneticilerinin eğitim konusunda verdiği bilgilere göre ise, rayonda 36 okul mevcut. 1 tanesi tamamen Rusça tedrisatlı. Kalanları milli addediliyor. 8 tanesi Tatar, 27 tanesi Çuvaş okulu. Bu okullarda ancak anadili ve edebiyatı dersleri kendi dillerinde veriliyor. Böylece ilk dört yıl (ilkokul) ana dilde eğitim veren okul sayılıyor. Toplam 8.500 öğrenci mevcut. Birinci sınıflar tamamen anadilde eğitim veriyor. Tatar okulları 6. sınıfa kadar. Bu okullardan mezun olanlardan geçen yıl 140'ı VUZ'lara[11] girmiş. Kalanları profesyonel okullara, yani teknik eğitim veren okullara gitmişler. Okulu tamamlayanlar son zamanlarda köyde kalıyorlar. Köyde işsizlik %20 dolaylarında. Öğretmenlerin maaşları 40 dolara tekabül ediyor.

Bu görüşmelerden sonra Batır rayonuna bağlı bir kaç köye gezimiz başladı. İlk olarak bir Tatar köylüsü olan Şıgırdan köyünden Ferdinand Pugaçov'un evini ziyaret ettik. Daha doğrusu Çuvaş yöneticiler emri vaki yaptılar. Zavallı adam zor durumda kaldı. Evli, üç küçük çocuğu var. Pugaçov adı takma ad olarak kalmış, gerçek soyadı Latip(ov) imiş. Kendisinin dışında bir ağabeyi, iki erkek kardeşi var. Köyde patates, elma, çilek yetiştiriliyor; sığır, koyun, tavuk, ördek, kaz (Çuvaşlarda domuz da) besleniyor. Ferdinand'ın bir alaşası (at) var. Müslüman olunca insan kendine yakın hissediyor, diye bize yakınlığını ifade etti. Yöneticiler Çuvaşların Tatarca, Tatarların Çuvaşça konuştuklarını belirttiler ve iki halk arasındaki dostluktan bahsettiler. Bu köyden Çeçenistan'da bir genç ölmüş, cenaze merasimi vardı (ilk şehit). Bugüne kadar Çuvaşıstan'dan 5 genç ölmüş (Tatarıstan'da ise 20).

Sovyet döneminin acı miraslarından birini ise gereksiz insan kayıpları teşkil ediyor. 1917-1920 yılları arasında ihtilal şartların-

11. VUZ: Yüksek Öğretim Kurumları.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da milyonlarca insan ölmüş. En mühim kayıp ise Stalin'in döneminde olmuş. Bilhassa azınlıkların aydın kesimi tamamen yok edilmiş. En feci kayıplar ise Stalin'in başta Hitleri destekleyerek bir kumara girmesi neticesinde patlak veren İkinci Dünya Savaşında Sovyetler Birliği 50 milyon insasını kaybetmişti. Bundan sonra 1980-1990 yılları arasında süren Afganistan macerası ve en son olarak da Çeçenistan savaşı (1993-1996) bir hayli insan kayıbına neden olmuş. Dolayısıyla eski Sovyetler Birliğinde hemen her ailenin böyle bir kaybı var. En büyük anıtlar da İkinci Dünya Savaşı (Sovyet literatüründe Büyük Vatan Savaşı) kayıpları için yapılmış, dolaştığımız hemen her yerde bu anıtlara rastladık. İkinci Dünya Savaşı kayıplarının dışında Afganistan'da şehit düşenler için de anıtlar mevcut, belki ilerde Çeçenistan kayıpları için de yapılacak. Çuvaş kasabasında bunun örneklerini ve ailelerin ıstırabını gördük. Batır rayonunda İkinci Dünya Savaşı ve Afganistan savaşında şehit düşenlerin sayılarını vererek Sovyet tarihinin insanlarda derin izler bırakan bu geçmişine biraz ışık tutmak, bir örnek vermek istedik. İkinci Dünya Savaşına tek bir Batır rayonundan 8 bin kişi katılmış ve %50'sinden fazlası (4751) şehit düşmüş.

Çkalovskiy Selsovet (köy şurası)	357
Tuisinskiy Selsovet	536
Tatarsko Sugutskiy Selsovet	191
Sugutskih Selsovet	216
Pervomayskoe Selsovet	474
Narvaş-Şilanskıya Selsovet	250
No'odnterdinskiy Selsovet	414
Dolgo Ostrovskıy Selsovet	156
Bolşoçemenskiy Selsovet	306
Bikşinskiy Selsovet	435
Bantigildinskiy Selsovet	227
Batırınskıy Selsovet	916
Balabaş Baişevskiy	135
Toplam	**4751**

Tabii ki Afganistan savaşında ölenlerin sayısı çok değil; eski bir tank bunun anısına bir set üzerine çıkarılmış ve üç dilde (Rusça, Çuvaşça, Tatarca) "Afganistan'da enternesyonal görevini yaparken helak olan (şehit düşen) komsomollara sonsuz şeref" yazılı bir pla-

ket ve onun altına da aşağıdaki gençlerin adları sıralanmış. Bu adlardan ikisinin Tatar kökenli olduğu (Minhayder ve Rifat) anlaşılıyor. Kalan dördünün Rus mu Çuvaş mı olduğunu bizim anlamamız mümkün olmadı. Çuvaşlar genelde ortodoks, yani Ruslara has adları almaktalar, adlarında eski tarihi Türki adlar alanların sayısı yok denecek kadar az. Dolayısıyla da ölen gençlerin Rus mu Çuvaş mı olduğunu anlayamadık

Batır rayonundan Afganistan savaşında ölenlerin listesi ise aşağıdaki gibi:

Validov Minhaydar Vlizaroviç	(1968-1987)
Juravlev Nihslay Mihayloviç	(1966-1986)
Kulikov Rifgat Abdulloviç	(1965-1983)
Mtin Mihail Petroviç	(1963-1982)
Perlov Vladimir Feodoroviç	(1963-1982)
Kozlov Gennadıy Nikolayeviç	(1961-1980)

Şıgırdan köyünde ikinci ziyaret ettiğimiz yer ise köyün birkaç yıl önce inşa edilen mescidi oldu. Mescitte, Kazan Mercani Mescidi imam hatibi ile karşılaştık. Öğrencisi Albert Kurgan(ov) Çuvaşıstan başmüftüsü olmuş ve Çuvaş Milli Kurultayına katılmış. Burada karşılaştığımız en ilginç şahıs Bursalı Şinasi Maden oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı, Dış İşleri ve Kültür Bakanlığının üçlü kararnamesi ile Rusya Federasyonu'na 10 din görevlisi yollanmış. 2 Moskova'ya, 1 Kırım'a, 1 Kafkasya'ya, 1 Ulyanovsk'a, 1 Ufa'ya, 2 Kazan'a ve bir de kendisi. Kendisi imamlık, vaizlik yapmak, Kuran kursu düzenlemek ve kültür öğretmeye gelmiş, 45 günden beri Şıgırdan köyünde. Ancak bir türlü alışamamış. Dil sorunu sıkıntı yaratmakta. Avrupa'da görev zor deniliyor, oradakiler kendi insanımız, onlarla anlaşma sorunumuz yok, burada ise çok. 80 yıl komünizm atında kalmışlar. Cemaat seni "Ruslar mı gönderdi", "Türkiye'de Ruslar var mı" diye soruyorlar, şeklinde sıkıntılarını dile getirdi. *Mevlid, Muhammed Peygamber Hakkında Kasideler* gibi kitaplar Diyanet tarafından Tatarcaya çevrilmiş. Ancak Şinasi Bey'e göre Diyanet buraya Tatarca bilmeyen görevliler yollamamalı. Şinasi Maden'in mühim bir tespiti de mağazaya giren bütün erkeklerin aldıkları tek şeyin içki olduğu.

Mescit, kereste bol olduğu için Türkiye'de de çok değerli olan kızıl çamdan inşa edilmiş; yeni, 1992'de inşa edilmiş. Ocaklı ve kaloriferli; kışa göre yapılmış; yazın ısınınca burada nefes alınmaz.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ormanlarda geyik, karaca v.b. av hayvanları var. Mercani mescidi imam hatibi: "Mescidin imamı 2 yıl Kazan'da okumuş. Rayonda toplam 3 cami var, biri de inşa halinde. Halkın takriben %15'i mescide geliyor. Rusya'da halkın gözü dine kapanmıştı; şimdi tek gözle bu da varmış diye bakmaya başladılar" diye söze karıştı. Şinasi Maden "Bizim gibi sakal bırakan bir tek bu Kazan'dan gelen imam. Ben bizimki mi, sizinki mi sünnet diye soruyorum. Cevap veremiyorlar. Telefon çok pahalı, traş olacak jiletim bile yok. Ne olur jilet yollatın. Maaşımız elçilikten gelecek" şeklinde bazı ek bilgiler de verdi.

Tatar köyü olan Şıgırdan'dan sonra bir Çuvaş köyü olan Balabaş Bayışeva'ya gittik. En fazla dikkati çeken bir köy için fazla ihtişamlı ve büyük kilisesi oldu. Bu Çuvaş köyündeki olağanüstü kilise bolşevikler döneminde kapatılarak, sakatlar yurdu olarak kullanılmış. 3 yıl önce (1992)'de restore edilerek tekrar ibadete açılmış şeklinde bize izah edildi. Köyde 1.500 Çuvaş mevcut. Çuvaş din adamları Moskova ve Leningrad'ta yetiştiriliyor. Dini merasimler (ibadet) ise Rusça ve Çuvaşça yapılıyor. (Saf bir Çuvaş köyü olmasına rağmen) ibadette Rusçanın da kullanılmasını köyde Rusların da bulunması ile izah ediyorlar (!). Bir diğer izah tarzı ise ortak din ve mezhep (pravoslav=ortodoks). Rayonda 15 kilise ile eşit sayıda mescitin bulunduğunu ve mescitlerle kiliselerin aynı kalitede olduğu söyleniyor (ki gerçek değil, topu topu 4 mescit var ve bu köydeki kilisenin zenginliğinde hiç bir mescit yok). Papaz, Çuvaş Milli Kurultayına katıldığı için yaşlı bir kadın kiliseyi açtı. Ayakkabılarımızı çıkararak girdik, yaşlı kadın ilahiler söyleyerek, haç çıkardı. Türki halklar hakkında bilgileri yok, Udmurtları da Türki zannediyorlar. Köyde 350 aile yaşıyor. Her ailenin 1 ile 4 sığırı var. Kolhozun ise 250 sığırı mevcut. Tek bir "fermar" (İngilizcedeki farmer sözünden özel çiftçi) var. Özelleştirmeye ilgi az. "Kolloktifhozyastvo" (eski kolhoz) daha fazla ilgi çekiyormuş. Köyde açlık yokmuş.

Kilise ziyaretinden sonra bir Çuvaş ailesi ve evini tanımak üzere bir köy evine götürüldük. Evin beyi bize üç odalı evini gezdirdi. Bu arada dolabın içinde asılı, göğüs kısmı madalyalarla dolu Sovyet ordusu üniformasını gururla bize gösterdi. Her ne kadar Sovyet dönemi sona ermişse de, o dönem de onların tarihinin bir parçası. Rejim onları madalyalarla ödüllendirmiş, bütün bunları nasıl unutsunlar ki. Daha sonra nefis bir müzik ziyafeti verdiler. Aileye mensupmuş gibi gözüken bir folklorcü nefis sesi ile bize çok güzel şar-

kılar söyledi. Ancak Sovyet müzik eğitiminin profesyonel olmayanları da çok iyi eğittiği bir gerçek. Çünkü bizi gezdiren yöneticinin genç yardımcısı da çok güzel akordeon çalıyordu. Çuvaş melodileri Tatar melodilerini biraz andırıyor. Müzik ziyafetinin yanında değişik meze, yiyecek ve içkilerle donatılmış masa ile büyük misafirperverlik gösterildi. Ancak ilk girdiğimiz Tatar evinde önceden haber verilmediği için bu hazırlık yapılmamıştı. Buna rağmen Ferdinand'la eşi ve küçük kızı bizim için paralanmışlardı. Çünkü bu habersiz baskının onları mahçup ettiği anlaşılıyordu. Bu Çuvaş yöneticilerinin kasıtlı bir hareketi idi mi bilemeyiz. Ancak Çuvaş evinin önceden haberdar edildiği belli idi. Zaten, doğal olan da misafir gelecekse önceden hazırlık yapmaktı. Müzik ve yemek ziyafetinden bazı konularda görüşülüyordu. Nikolay Telsov'un evinde eğitim konusu tekrar gündeme geldi ve Milli Çuvaş Okulu olduğundan bahsedildi. İlk sınıfta Çuvaşça, daha sonra Rusça okutuluyor. Bazı derslerin Çuvaşça okutulması için gayret edildiği belirtildi. Fakat bazı derslerin Çuvaşçaya tercüme edilmesi zor, Rusça okutulması daha iyi şeklinde görüş ileri sürüldü. Evsahibinin 8. sınıftaki oğulları Rebin "folklor gurubu" ile geçen yıl Türkiye'ye gitmiş. Evde 3 torun var. Ailenin 5 çocuğundan 3'ü erkek, 2'si kız. Kızlar şehirde (Ulyanovsk, Çeboksarı) oturuyorlar. Diğer erkek çocuklar da evli. Evlilik konusunda tutuculuk yok. Nikolay Telsov, "Bizde kiminle evlenirse evlensin mühim değil" derken, karısı itiraz etti. Ruslarla evlenme konusunda hiçbir problem yok. Bu yıl ekin iyi değil, otlar boy atmamış. Köyde soğan, mısır, patates v.s. yetiştiriliyor. Aile mensubu gibi gözüken, fakat olmayan bir bariton (15 yıldır ansamblde çalışıyor) ve Kafkaslarda bulunan bir hanım da mevcuttu.

Çuvaş evindeki ziyaretimiz tamamlanınca Batır rayonunda, geceyi geçireceğimiz misafirhaneye geldik. Otelde ziyafeti beklerken Şıgırdan'ın genç müftüsünün geldiği söylendi. Biz dışarda duruyorduk. Ancak "Vaktim yok, isterlerse saat 20.00'de kendilerini kabul ederim" demiş. Kendisini lüks bir araba ile giderken gördük. Kazan'dan bizimle gelen akademi görevlisi Malik Bey'in ifadesine göre, Telgat Taceddin'in adamı imiş. Bu da ruhani sınıftaki değişime iyi bir örnek.

Gece 23.00'te eğitim müdürünün evindeki ziyafete katıldık. Ziyafetten sonra rayon yöneticisinin yardımcısı da bizi evine götür-

dü; eşi bize işlemeler verdi. Rayon merkezinde 2 orta, 3 ana ve bir de Rus okulu olduğundan bahsedildi.

Sivrisineklere rağmen yorgunluktan sızmışım. Sabah uyduruk bir yıkanmadan sonra çamurları aşarak tuvalet adı verilen berbat yere gittim. Daha sonra bizi yine berbat kokan bir lokantaya kahvaltı için götürdüler. Sonra Batır rayonunun şehitler anıtını ziyaret ettik. Çuvaş başkan yardımcısının eşinin milli kıyafetli resimlerini çektik. Rayondaki Açık Öğretim Fakültesine gittik. Bilgisayarları bile mevcut bir eğitim merkezi. Sonra bizi rayon sınırına kadar uğurladılar.

8. Gün - Komsomolsk Rayonu
(22 Haziran 1996 - Perşembe)

Komsomolsk rayonunda güçlü bir şahsiyet olduğu anlaşılan Tatar kökenli yönetici Kıyyam Miftahutdin(ov), bölgenin petrol dağıtımından sorumlu olan kardeşi ile bizi bekliyordu. Saat 10-14 arasında bir Tatar mescidine, bir Tatar köyü muhtarının evine, mezarlığa, başka bir ev ve lokantaya götürdüler. Yani 4 saat içine sığdırılan bu gezi programının temposuna dayanılacak gibi değildi. Tatar mezarlığı iki kısımdan ibaret; ilkinde mezar taşlarının üzerinde ölenlerin resmi varken, ikincisinde yoktu. Miftahutdin(ov) "Töp Tatarlarnıng kabirinde resim bar" (Gerçek Tatarların mezartaşlarında resim mevcut) diyerek muhtemelen değişik bir Tatar boyu olan Mişerlerdeki (!) dini sağlamlığa işaret etti. Bu arada bize ilginç gelen bir olay ise, başkanın bir köylüyü ikna etmeye çalışmasına rağmen, diğerinin para alacağı halde istenen işi yapmaya yanaşmaması oldu. Başkan Çuvaşıstan'da kaide olarak içki satışının 24 saat yapılmasına rağmen, içki satışına ancak 7^{00}ile 23^{00} arasında izin verince, bu durum merkeze kadar şikayetlere neden olmuş. Bunun üzerine o da "Bu bölgenin sorumlusu benim" diye cevap vererek uygulamayı sürdürmüş olduğundan bahsetti. Rayonun gelirinin %30'u devlete satılıyor; kalanlar için kendileri pazar buluyor. Giderken bizim arabaya 25 litre benzini de hediye ettiler. Kardeşinin arabasında Kanaş'a kadar gittim. Kardeşinin şoförü Almanya'ya araba satın almaya gitmiş. Bu da liberalizmin bir göstergesi. Miftahutdin(ov) bölgenin tarihini tespit ettiği aşağıda özetleyeceğim 3 ciltlik bir eseri hazırlatmış olmasıyla da ilgimizi çekti.

Yerel Tarih

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Çuvaşıstan'ın Komsomolsk rayonunda Türkiye'de pek yaygın olmayan bir bilimsel çalışma ile karşılaştık. Rayon yöneticisi Miftahutdin(ov), tarihi kaynaklara göre, bulunduğu yörenin 1565 yılında kurulduğunu tespit etmiş. 1995 yılında yani bizim ziyaret ettiğimiz yılda bu yörenin kuruluşunun 430. yılını kutlamış ve mühim birkaç eser de hazırlatmış. *Kaşal-430* adlı 32 sayfalık bol resimli broşürde aşağıdaki bilgiler veriliyor:

Komsomolsk rayonu 1939'da Çuvaş MSSC Yüksek Sovyeti Prezidiumu kararı ile kurulmuş; rayonun merkezi olan Bol'şie Koşemol'tsev köyünün adı Komsomolskoe olarak değiştirilmiş. Letopis'lere (Rus kaynakları) göre, bu köyün temeli 430 yıl önce 1565'te atılmış. Rayon, Çuvaş cumhuriyetinin güney-doğu kısmında ve merkezi başkent Çeboksarı'dan 115 km. uzaklıkta bulunuyor. Rayon Kanaş, Batır, İbresinsk, Yalçinsk rayonları ve Tatarıstan'la sınırdaş.

Rayonun toplam yüzölçümü 630.300 km² veya 63 bin hektar. Rayonda 54 yerleşim merkezi ve 13 köy var. 1 Ocak 1995'e göre 12 değişik millete mensup 29 bin kişi yaşıyor; bunun %65'ini Çuvaşlar %24'ünü Tatar ve %9'unu Ruslar teşkil ediyor. Bunun 10.459'unu çiftçiler, 4.302'sini hizmetliler, 8.167'sini emekliler, 5.165'ini öğrenciler, 3.405'ini okul öncesi yaşındaki çocuklar ve 453'ünü ise işsizler teşkil ediyor.

Rayon geçimini köy ekonomisi ile sağlıyor. 6157 kişinin çalıştığı 42 hektarlık toplam bir alanı kaplayan 10 tane de yeni yeni oluşmaya başlayan özel çiftlik mevcut. Rayonda ayrıca süt, et kombinaları ve değişik atölyeler bulunuyor. 54 yerleşim yerini birbirine bağlayan yolların toplamı ise 156 km. Rayonda 51 dükkan bulunuyor.

Rayonda 30 okul, 11 yuva mevcut. Okulların 14'ü Çuvaş, 5'i Tatar, 3'ü ise Rus okulu. Bu okullarda 660 öğretmen görev yapıyor. Rayonda kütüphane, müze ve kültür kulüpleri mevcut. Ayrıca 290 yataklık biri merkezi; 3'ü mahalli sağlık evi mevcut.

Rayon yöneticisi Miftahutdin(ov)'un hazırlattığı broşürden daha da mühimi bizce yöre tarihi ile ilgili üç kalın ciltten oluşan derleme idi. İlk cilt çarlık döneminde Kazan eyaletine dahil olan bölgenin 1565 ile 1938 yılları arasındaki arşiv malzemelerine tahsis edilmiş. Bu arşiv malzemelerinde 1877-78 (93 Harbi) Osmanlı-Rus

savaşlarına katılan yöre halkı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu malzemelerden çarlık hükümeti, bolşevik dönemi ve onların icraatları ile ilgili hayli mühim bilgilere rastlanmaktadır. 2. cilt ise 1939 ile 1995 yılları arasındaki bölge ile ilgili arşiv malzemeleri ve küpürlerini ihtiva etmektedir. Bu malzemelerden 1941-1945 yıllarında II. Dünya Savaşı esnasında yöreden 7.500 kişinin cepheye gittiğini, bunun 4 bininin öldüğünü öğrenmekteyiz. 3. cilt ise Sovyet döneminde Komsomolsk rayonunda başta Sosyalist İş Kahramanı Lenin ve altın "orak ve çekiç" madalya alanlarla başlayarak Lenin, Ekim İhtilali, Halklar Dostluğu, Kahraman Anne, v.b. nişan ve ödül alanlar ile rayonun 1939'dan 1991'e kadar yöneticilerinin adları, adı geçen ödülü aldıkları (veya yönetimde kaldıkları) tarihler sıralanmış[12]. Böylece yörenin tarihi ile ilgilenenlere, araştırma yapacaklara çok mühim bilgiler aktarılmış. Rayon yöneticisi Kıyyam Miftahutdin(ov) böylece yöneticiliğinin dışında bilime de katkıda bulunan ekspedisyonumuz esnasında çok kısa beraberliğimize rağmen unutamayacağımız olağanüstü insanlar arasında ön sıralarda yer alarak bizlerde derin izler bıraktı.

Parlamentoda başbakan yardımcılığı da yapmış Komsomolsk rayonunun Tatar asıllı yöneticisi Kıyyam Miftahutdin(ov)'un verdiği bilgilere göre rayonda 54 köy var. 7'si Tatar, 4'ü karışık, kalanları Çuvaş, Toplam nüfus 29.000, %20'sini Tatarlar, %78'ni Çuvaşlar teşkil ediyor. Ziraat ve hayvancılık yapılıyor. Buğday, çavdar, yulaf, nohut, arpa, son yıllarda ise soya yetiştiriliyor. Sebze olarak ise lahana, havuç, hıyar, soğan ve biraz meyva yetiştiriliyor. Enflasyon köylüleri çok etkiliyor. Ortalama gelir 150.00 Ruble civarında. Gene de "Allaha şükür" diyorlar. Geçen cumartesi (12 Haziran 1995) Novıy Kaşeley (Çuvaşça: Kaşal) köyünün kuruluşunun 430. yılı kutlanmış. Rayonda 30 okul mevcut, 12'si orta okul. Köyü, Türkiye'den İstanbul Üniversitesinin rektör yardımcısı, Çuvaş Devlet Üniversitesi rektörü Kurakov'la ziyaret etmişler. Ancak Türkçe konuştukları için anlaşmada zorlanmışlar.

Buna rağmen Moskova'ya gittiğimde uydu yayınlarından Türk filimlerini seyrediyorum diyen Miftahutdin(ov) devamla aşağıdaki bilgileri de verdi: "Çuvaşıstan'da %15 işsizlik var, hatta yiyeceklerini

12. *Prikubninskaya Storona, I, II, III*, (Komsomolsk 1995).

çöplükten temin etmeye çalışanlar mevcut. Telefon, elektrik, suya para ödemiyoruz diyoruz, fakat buna nisbetle maaşlarımız da düşük. Bir Tatar profesörü 100 Dolar maaş alıyor. Glava administartor (yönetim başkanı) çok mesuliyeti olmasına rağmen 600.000 Ruble, herhangi bir operatör (teknisyen) 500.000 Ruble maaş alıyor"

Çuvaş kurultayında yabancı ülkelerde yaşayan Çuvaşların durumunun kötü olduğunu şikayet ettiler. Ancak Tatarıstan'da Çuvaşlara bize burada gösterilen ilgiden daha fazla ilgi gösteriliyor. Kendi gazete, tv ve radyo yayınları var. Haftada iki defa Çuvaşça yayın yapılıyor. Çuvaşıstan'da ise Tatarlar için birşey yok. Ben dahi Kazan'da yapılan Çuvaşça yayınları dinliyorum. Onlara karşı hiçbir politik entrika yok. Bunun dışında Kazan'ı da, bazen (gece 11-12'de) Azatlık'ı (Prag'dan yayın yapan Amerikan radyosunun Tatarca yayınları) da dinliyorum diyerek kendi öz diline, kültürüne olan ilgisini izah etti. Sosyalizmin bazı görüntüleri devam ediyor; bilhassa Tatarıstan'da Çin'deki gibi hiçbir şey değişmedi şeklinde bir fikir de belirtti.

Rayon başkanlığına 1991 yılında seçildim; Aralık 1996'ya kadar. 3 aday arasından en yüksek oyu o almış (8.300 oydan 4.000 oy); rakipleri bir okul müdürü ile eski bir Çuvaş KP yöneticisi olmuşlar. Ben kötü durumda olan kolhozu iyileştirdim. Yaşlılara ehemmiyet vererek, ormandan kestirtiğim odunları evlerinin önüne kadar getirdim. Ben aslen bu rayonun Kurmay köyündenim. Şimdiye kadar bu rayonunu hiçbir yerlisi rayon başkanı olmamış. Dışarıdan gelen yöneticiler de rayonda geçici olarak kalacaklarını bildiklerinden ilgilenmemişler, diye kendisinin seçimi ile de ilgili bilgiler verdi.

Miftahutdin(ov)'la konuşmamızdan, Çeçenistan savaşı dolayısıyla Ocak ayından beri rayondan bir genç askerin kayıp olduğunu, 14 Haziranda ise 19 yaşındaki bir Çuvaş gencinin rayonda gömülmüş olduğunu öğrendik. Böylece Komsomolsk rayonu yöneticisi ile sohbetimizi noktalamış olduk.

Bu arada ziyaret ettiğimiz köy mescidinden de ilginç bilgiler edindik. Köyün imamı Sibgatullah Minacetdin(ov) adlı bir sevimli genç Tatar. İstanbul'da Veysel Karani medresesinde bulunmuş. Verdiği bilgilere göre cemaat yazın azalıyor. Kışın ise mescit doluyor. Cuma günleri 80-85 kişi namaza katılıyor. Kadınlar ise pek gelmiyor. Ramazanda ancak 1-2 kadın geliyor. Çoçuklara ise mekteplerde fakültatif (ihtiyari) olarak din dersleri veriliyor. 100 kadar çocuk Kuran

kurslarına katılıyor, namaz kılmasını öğreniyor. Duvarda imamın kendisinin yazdığı "Ayet ül-Kürsi" gibi bir kaç dua vardı.

Ziyaret ettiğimiz iki Tatar evinde ise hazırlanan sofraların zenginliğini ifade etmek zor. Hele bir köy muhtarının evinin mobilyası, evin avlusunun asfaltlanmış olması, temizliği bizi şaşkınlığa uğrattı. Bundan yararlanarak tuvaleti kullandığımızda, çok az tuvalette mevcut, eski İslami geleneğe göre kumganın (madeni su testisi) bulunduğunu da tespit ettik.

Artık, Çuvaşıstan'a yaptığımız geziyi noktalamanın zamanı gelmişti. Kazan'a doğru yola çıktık; 5-6 saatte kaldığımız Provantoryum-Profilaktura denilen, uçak endüstrisinde çalışanların, eşlerinin ve çocuklarının masaj v.s. gibi yöntemlerle tedavi edildikleri ve konakladıkları konutumuza döndük. Tatarıstan Otelinde 3 gün kalmış; otel pahalı olduğu için şartları pek parlak olmasa da buraya geçmiştik.

9. Gün - Özel Daça
(23 Haziran 1996 - Cuma)

Provontoryum-Sanatoryumda (23 Haziran): Gece sekiz sularında geldiğimiz için akşam yemeği bulamamıştık; sabah da kahvaltı yapmadık. Görevlilerden Feniye Hanım'a durum izah ettik. Saat 10.00'da şoför Vadim geldi; enstitüye gittik; Çuvaşıstan ekspedisyonuna bizimle katılan Malik Hayrull(in), Mirfatih Bey'e rapor veriyordu. Daha sonra birlikte Akademi Sekreteri, Tatarıstan İlimler Akademisi Başkanı Mansur Hasan(ov)'un doğumgününe gittik. Başkan bizleri çok iyi karşıladı. Daha sonra Akademi Sekreteri İldus Habibull(in)'in yanına girdik. Orada Tatarıstan ekolojisi ile ilgili bir çalışmayı aldım.

Tatarıstan Cumhuriyetinin Aktüel Ekolojik Problemleri[13]

Global ekolojik durumun kötüleşmeye doğru gidişinin bütün etkileri Rusya topraklarında da kendini hissettiriyor. Bundan da öte, Rusya olumsuz global ekolojik değişimlerin ilerlemesine, muhafaza edilmesine ve daha da kuvvetlenmesine, oldukça büyük katkıda bulunan bölgelerden biridir.

---

13. *Aktual'nıe ekologiçeskie problemı respubliki Tatarstan,* (Kazan 1996).

Cumhuriyette ekolojik kriz söz konusu olmamakla birlikte, çevrenin durumu hem halkı hem de yönetimi endişelendirmektedir.

Tatarıstan'da çevre ve doğal zenginliklerin durumunu nitelendiren malzemelerin analizi, Tatarıstan'daki ekolojik vaziyetin ciddiyetini koruduğunu göstermektedir.

Doğal çevre yıllarca üretim ve tüketimin çeşitli atıkları ile yoğun bir şekilde kirletildi. Üretimin gerilemesi kirlenme oranının aynı oranda azalmasını beraberinde getirmedi. Çünkü işletmeler çevreyi korumaya yönelik masrafları da azalttılar. Çevreyi koruma kurumları ise, hem bilimsel hem de maddi açıdan zayıf donatılmış olduklarından, atıkların çevreye atılmasını denetlemeyi ve kurumların faaliyetlerini kontrol altında tutmayı tam olarak yapamıyorlar.

İnsan sağlığının çevrenin durumundan etkilendiği eskiden beri bilinmektedir. Uluslararası Sağlık Kurumu Uzmanlarının belirlediğine göre, halkın sağlığı çevre durumuna %18-20, yaşam tarzına %50, kalıtsal faktörlere %20-22, sağlık kurumlarının çalışmasına %7-12 oranında bağlıdır. Dolayısıyla, ekolojik durmun olumsuz yönde gitmesi, sadece doğal muhitin degratasyonunu değil, aynı zamanda halk sağlığı için de olumsuz sonuçlar doğurabilir.

Tatarıstan Cumhuriyetinde demografik durum olumsuzdur. Tatarıstan Devlet İstatistik Komitesinin verilerine göre, 1992 yılında 1991 yılına kıyasla doğal artış iki kat düşmüştür. 1993'te durum, özellikle doğum oranının düşmesi ve ölüm oranının artması, kentlerde ve köylerde yaşlı insanların nisbi oranı artması hesabına daha da kötüleşti. Örneğin, ölüm oranı 1992'de 1991'e kıyasla %5, 1993'ün ilk beş ayında %11.4 daha arttı. Çalışabilir yaşta ölenlerin payı %80'e ulaştı. 1992'de öncelikle enfeksiyonlu ve parazitlerin sebep olduğu hastalıklardan kaynaklanan bebek ölümlerinde artış görüldü.

Halkın sağlık durumunun diğer önemlisi göstergesi, hastalık vakaları oranıdır. Hatta hastalık vakaları göstergeleri, çevre kirliliğinin bir ölçeri vazifesini görebilir. Fakat bununla birlikte, sağlık durumunun bir çok sosyo-ekonomik faktöre, bunlar arasında hizmet şartlarına, beslenme derecesine ve kalitesine, sağlık hizmetlerinin kalitesine, konut ve gündelik yaşam şartlarına bağlı olmasını da göz önünde bulundurmak gerekir. Bütün bu faktörler popülasyonu aynı zamanda etkiler.

Buna rağmen, hastalık vakalarının incelenmesi, çevre faktörlerinin halk sağlığına etkisini değerlendirme yöntemleri kompleksinde önemli yer tutar.

Burada söz konusu sebep-sonuç bağlantılarının açıklanması olduğu için, insanın doğaya verdiği zarar ve Rusya bölgelerinin, ayrıca Orta İdil boyunun, buna göre sıralanması ile ilgili verilerin incelenmesi ilginç olur.

Rusya bölgelerinin (Orta İdil boyu) insanın doğaya verdiği zarara göre sınıflandırılması

Baskı Sınıfı

Bölgeler	Atmosfere	Suya	Toprağa	Doğal çevreye
Tatarıstan	12	54	40	12
Mari El	66	58	7	54
Çuvaşistan	7	52	22	7
Başkurdıstan	24	9	53	24
Ulyanovsk obl.	25	63	45	25
Samara obl.	5	46	57	5
Kirov obl.	45	27	42	47

Rusya Yönetim Akademisi çalışanlarının özel araştırması sonucu elde ettiği verilerin yer aldığı bu cetvelden gördüğümüz gibi, Rusya'nın bütün subjeleri arasında Tatarıstan doğal çevreye verdiği toplam zarara göre 12. sırada, Samara oblastı ve Çuvaşistan'dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Yani bölgedeki doğaya zarar verenler arasında üçüncü durumdadır.

Prof. İndus Tahir(ov)'la karşılaştık. Öğle yemeğini yemek üzere sanatoryuma döndük; müdire Güliye Malyas(ova)'ya sıkıntılar anlatıldı. Birlikte yemek yedik ve tekrar enstitüye döndük. Oraya Remzil Veli(yev) geldi; Taturos vasıtasıyla Osmaniye'den getirttiği 7 fakir (!) misafirinin (ki bunlar değişik evlerde misafir edilmişti) gümüşçü, kuyumcu, fırıncı v.s. olduklarından ve kendilerinin "Bulgar" Oteline geçtiklerini bahsetti. Bu bize oldukça ilginç geldi. Her nedense bazı şeyler kanımıza işlemiş ki bu da Türkiye'nin imajına hiç de müspet etki yapmıyor.

Tatar Ansiklopedisi: Tatarıstan İlimler Akademisine gitme fırsatından yararlanarak, Tatar Ansiklopedisi bölümünü de ziyaret etmiştik. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği döneminde ancak birlik cumhuriyeti statüsüne sahip olan 15 cumhuriyetin kendi dillerin-

de ansiklopedileri yayınlanmıştı. Ancak, bu imkan muhtar cumhuriyet statüsüne sahip olan uluslara sağlanmamıştı. Dolayısıyla da 3 milyon civarındaki Türkmen ve Kırgızların kendi dillerinde, Büyük Sovyet Ansiklopedisi örnek alınarak hazırlanılan ansiklopedileri varken, nüfusları 7 milyona ulaşan Tatarlar bu haktan mahrum edilmişlerdi ve bir yerde bunun ezikliğini hissediyorlardı. 1991 sonunda rejimin değişmesi ile Tatarıstan kendi bağımsız İlimler Akademisini kurmuş ve bu konuya da el atmıştı. Ancak bu işte başarılı olduğu söylenemez. Fakat biz gene de ziyaretimizde bu konudaki gelişmeleri öğrenmek istiyorduk.

Tatarıstan İlimler Akademisi-Ansiklopedi Bölümü başkanı Ömer Sabircan(ov)'la yapılan sohbetimizde terminoloji konusunda bir hayli sıkıntı olduğu anlaşıldı. Çünkü ekserisi Moskova gözlüğünden bakılarak kullanıla gelmiş. Msl. "privolje, zavolje" (İdil ötesi) tabirini Tatarıstan'dan bakarak kullanırsak yanlış oluyor. Eskiden bu doğal geliyordu; ancak şimdi değişim rüzgarları dolaysıyla bunların hatalı olduğunu görmeye başlamışlar. Ömer Sabircan(ov) "Ansiklopedinin sözlük kısımı hazırlanmakta. Başta Rusça yayınlanmasına karar vermiştik. Çünkü ilim adamlarının çoğu Tatarca yazamıyor. Rusça okumuşlar ve çalışma dilleri de Rusça. Rusçasını tamamladıktan sonra Tatarcasını hazırlarız diye düşünmüştük. Ancak daha sonra bunun öyle olmaması gerektiği kanaatine vardık. Çünkü Tatarca düşünmeye başlayınca, Kazan gözlüğü ile bakmaya başlayınca herşey başka şekilde görülmeye başladı ve ansiklopediyi Tatarca hazırlama zorunluluğu ortaya çıktı" diye ifade etti.

(Zekiyev de) Bir örnek vereyim, kimyacı Tatar profesörleri Tatarca ders kitapları hazırlamaya başlayınca bir şeyin meydana çıktığını fark ettiler. Onlar biz Tatarca yazmaya başlayınca "maddenin mantığını başka bir gözle görmeye başladık , işin mantığı değişti" demişlerdi.

(Ömer Bey) Fizik, kimya, matematik tabirlerinde zorluklar meydana çıktı. Msl. "teoriya optikalnıy krila" nasıl tercüme edilecek, şeklinde fikirlerini ifade edince,

(Ben) Türkçeden faydalanamaz mısınız?, Türkiye'de çok çeşitli ansiklopediler var. Özbek Sovyet Ansiklopedisini Özbekler Rusçadan nasıl tercüme etmişler? gibi sorularla onları yönlendirmeye çalıştım. (Benden Türkiye'deki ansiklopediler hakkında bilgi istediler)

Tatarıstan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tatar Ansiklopedisi

Enstitüsü tarafından hazırlanmakta olan ansiklopedide 16 bin madde başlığına yer verilmesi öngörülmüş. Bu maddeler arasında Sovyet döneminde dikkate alınmayan veya yasaklanan bir hayli kavram ve şahısa yer verildiği anlaşılıyor. Ansiklopedinin Rusça ve Tatarca, daha sonra ise İngilizce çıkarılması planlanmış. Ansiklopedi de beşeri, tabii-teknik ve milli ekonomi olmak üzere üç ana bölüm ve her bölümün alt başlıkları mevcut. Buna göre, beşeri bölümün alt başlıkları arkeoloji, mimari, hükümet ve hukuk, yaratıcı sanatlar, tarih, sinematografi, kültürel kavramlar, müzik kültürü, pedagoji, milli eğitim, medya araçları, tiyatro, sinema, sirk, kültür fizik ve spor, felsefe, din, folklor, etnografi, dil bilimi; tabii-teknik bölümün alt başlıkları ise astronomi, biyoloji, coğrafya, jeoloji, petrol, matematik, mekanik, yönetim teorisi, tıp, sağlık, teknik ve teknoloji, fizik, kimya ve kimya teknolojisi, ekonomiden oluşuyor.

Bu ansiklopedide eski Sovyet geleneğine ek olarak bir hayli yeni kavram ve şahıs öngörülmüş olmasına rağmen çok fazla eksiklikleri de olduğu göze çarpıyor. Gerek Tatarıstan'da gerekse yurt dışında mühim bazı Tatar kökenli bilim, cemiyet ve din adamlarının adları unutulmuş. Yurt dışında Tatarlar hakkında eser veren Bertold Spuler (*Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland*, Leipzig 1943), Jaroslov Pelenski (*Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology 1438-1560*, Paris 1974) ve Türkiye'den Tatar kökenli bazı ilim adamları ve yazarlar, Kemal Lokman (1899-1976), Halim Sabit Şibay, Muharrem Feyzi Togay (1874-1947), Lebib Karan (1887-1964), Ahmet Taceddin v.s. listeye adı alınmayanlar arasında. Bu şekliyle maddelerin tesbitinde bile eksikler göze çarpıyor. Bu Sovyet döneminde bilhassa sosyal bilimlerle uğraşanların çevrelerine ve dünyaya kapalı kalmaya mecbur olmalarından kaynaklanıyor. İkinci neden de belki ansiklopedi heyetinin alt yapısının yetersizliği ve akademinin bu projeyi ciddiye almayarak gerekli bütçe ve kadroyu temin etmemesi[14]

Özel Daça: Ansiklopedi ziyaretinden sonra Kazan Üniversitesi Tarih Fakültesi Dekanı, Bütün Dünya Tatarları Kongresi Başkanı ve aynı zamanda milletvekili olan Prof. Dr. Indus Tahir(ov) bizi resmi arabasıyla özel daçasına götürdü.

14. Geniş bilgi için bk., *Tatar Entsiklopediyesınıñ Şehisler İsimliği*, (Kazan 1997).

Eski Sovyetler Birliğinde ve bugün de daça (sözlük anlamı: sayfiye) aslında mühim ekonomik bir olay. Çünkü şehir halkının hemen hemen hepsinin şehir dışında kendilerine tahsis edilen 100-150 metrekarelik bahçeleri bulunuyor. Bu araziler üzerinde kulübeler inşa edilmiş ve bahçe kısmında ise meyva ağaçlarının dışında, iklimin elverdiği başta patates, lahana olmak üzere, domates, salatalık, soğan, havuç gibi sebzeler yetiştiriliyor. Herkes, bilhassa bahar ve yaz mevsiminde haftada bir buraya gelerek, bu sebzeleri çapalıyor, suluyor, olgunlaşanları topluyor, böylece kış dönemi için gıdasının bir kısmını temin ediyor. Şayet daçalar olmasa halk aç kalırdı şeklinde yaygın ve doğru bir kanaat hüküm sürüyor. Hatta bir Tatar yazarının daça ve bu daçalarda çalışmakla ilgili bir esprisi ise sıkça hatırlanıyor. Yazar, 1950'li yıllarda haftalık tatil (izin) iki güne çıkarılınca "İşte şimdi yandık, eskiden bir gün çalışıp altı gün dinleniyorduk; şimdi ise iki gün çalışacağız" demiş. Kısacası daçalar sosyal ve ekonomik fonksiyona sahip kuruluşlar. Ancak bunun dışında çok az kişinin de gerçek anlamda daçaları yani sayfiyeleri var. Bizim gittiğimiz ise öyle bir yerdi. Ancak bu daçanın da bolca ekili yeri mevcuttu. Gerek özel gerekse ekonomik daçaların bir özelliği ise ekserisinde "munça" denilen Fin hamamlarının bulunması. Çünkü bu bölgede bu hamam âdeti çok yaygın. Şehirlerde ise ancak genel hamamlarda özel Fin hamamları mevcut. Kuru ısının 80-100 derece arasında olduğu hamamlarda başta ter atıyor, daha sonra ise yıkanıyorsunuz. İşte biz de Prof. Tahir(ov)'un misafiri olarak 100 hanelik bir köyde kurulmuş olan kocaman bir daçaya gittik. Karısını adı Luyisa, 27 yaşındaki oğlu Ayrat, bir oğlu ise evli. Daha sonra Arça rayonunu eğitim sorumlusu Ravil geldi. Hep beraber "munça"ya girildi. Daha önce ise Kaban nehrine girdik. Bu da bizim için ilginç bir deneyimdi.

10. Gün- Daça'dan Kazan'a
(24 Haziran 1995 - Cumartesi)

Rahat bir gece geçirdik. Fin hamamında terlemek, yıkanmak iyi gelmişti. Kahvaltıdan sonra İndus Bey bize köyü gezdirdi. Kaban nehrinin diğer kısmında yıkandık. Dönerken yolda sarhoş Tatar köylülerine rastladık. Elinde şişesi olan biri İndus'tan 4.000 Ruble para istedi. İndus Bey'in bu daçasının yanıda çok geniş patates tarlası da var. Saat 16.00'da sanatoryuma döndük. Artık güzel bir çev-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

re ve nefis yemekler hayal olmuştu. Çünkü sanatoryumda lezzetsiz akşam yemeği yemek zorunda idik. Diğer bir sıkıntımız ise sivrisineklerdi ve uyumak bir dert oldu. Bulunduğumuz yer çok yeşillik olduğu için havalar ısındığında bizimkilerden daha da saldırgan Sovyet sivrisinekleri ortaya çıkıyordu.

11. Gün - Sade Vatandaşın Sorunları
(25 Haziran 1995 - Pazar)

Cumartesi ve Pazar günleri şehirde hayat sanki duruyor. Bilhassa yaz aylarında ekseriyet daçalarına gidiyor. Herhangi bir faaliyette bulunma imkanı da yok. Zaten gidip oturulacak kahvehane, lokanta veya eğlence yerlerinin sayısı çok kısıtlı. Dolayısıyla biz çevremizdeki parkı dolaşmakla veya odamızda oturmakla vakit öldürmek zorunda kalıyorduk. Dolaşırken bir camekana yapıştırılmış gazeteleri okuyoruz. Burada gazeteleri camekanlara koyma âdeti yaygın. Yani gazetelerin yalnız başlıklarını değil, tüm sayfasını görmek ve okumak imkanına da sahip oluyorsunuz.

Sanatoryumda (25 Haziran): Dışarıda okuduğumuz *Şehr-i Kazan* gazetesinde Lihaçev'in Çeboksarı'da Çuvaşıstan Devletinin 75. ve Çuvaş Halkının Devletçiliğinin 1100. yılı kutlamalarına katıldığı yazılıyordu. Ancak işin ilginç yanı gazetede "Bulgar" sözü kullanılmamıştı. Böylece Tatarların ataları Bulgar'a Çuvaşların da sahiplendiği halktan gizleniyordu.

Sanatoryum'un parkında sohbet ettiğimiz bir Tatar 3,5 yıl Polonya'da Breslau'da askerlik yapmış. Kendisi tornacı, şimdi emekli, iki çocuğu da Tatarla evli. "Önceden izin yoktu, şimdi ise para yok, dolayısıyla yurtdışına çıkamıyoruz" dedi. "Şimdi mal var, ancak alamıyoruz, eskiden herkesin işi ve alım gücü vardı. Ancak köylü malını ucuz sattığı için fakirdi, şimdi biraz toparlanmaya başladı" diye izah etti. Onun da 20 km. ötede daçası var. Elektrikli trenle 35 dakikada gidiyor, meyva sebzesini topluyor her haftasonu. Seneler önce Kazan'da Apollo Sergisi kurulduğunda sergide çalışan 3 (Amerikan) Tatar kızı görmüş; ancak evine çağırmaya korkmuş olduğundan bahsederken, eski rejimin hürriyetsiz ortamını vurgulamış oldu.

12. Gün - Yar Çallı - Baulı
MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
(26 Haziran 1996 - Pazartesi)

Ekspedisyonumuzun yoğun ve ağır kısmı başlıyor. Önce Yar Çallı'ya gideceğiz; bu şehir, Tatarıstan'ın en büyük ikinci şehri ve milliyetçiliğin merkezi olarak kabul ediliyor. 1990'da ilk ziyaretimde Komünist Partisi binasında kabul edilmiş, korkunç bir ilgi görerek, cidden şaşırmıştım. Aradan geçen 5 yıldan sonra şehri daha da gelişmiş bulacaktım.

10[30]da Kazan'da İYALİ'den (Institut Yazıka i Literatura) yani dil ve edebiyat enstitüsünden hareket ederken Turmazı adlı bir yerleşim yerinden olan bir sekreter hanımı da alarak yola çıktık. Haftasonu tamirden geçmiş olmasına rağmen arabamız tekrar bozuldu. Dolayısıyla tamirhaneye gitmek zorunda kaldık ve bir saat kadar gecikerek yola çıktık. 215 km. mesafedeki Çallı'ya takriben 3 saat sonra vasıl olduk. Bir müddet yönetim binasını aradık. Çok modern görünümlü bir şehir. Hızlı bir yapılanma sözkonusu. Şehir yönetimi modern bir binada. Girişte Tatarca ve Rusça ayrı ayrı levhalar mevcut. Tepesinde ise Tatarıstan bayrağı sallanıyor. Belediye sarayının yanında yedi minareli bir "Cem'i mescidi" maketi var.

Bu maketin aslında tarihî anlamı var. Çünkü bu maket, Kazan'daki yedi minareli ve Rusların işgalinden sonra yok edilen, Kul Şerif camiini hatırlatıyor. Korkunç İvan bu camii yıktırdıktan sonra benzeri bir kilisenin Moskova'da yapılmasını emretmiş. Her televizyon programında Moskova'nın (daha doğrusu Rusya'nın) simgesi olarak gösterilen eski Kızıl Meydandaki kubbeli rengarenk kilise işte bu Kazan Hanlığının ortadan kaldırılması şerefine inşa edilmiş. Rusya'nın çeşitli yerlerinde bunun benzerleri çok. Aynı zamanda bu kiliselerin üzerindeki haçlar da dikkat çekici, hiç bir Hıristiyan ülkesindekine benzemiyor, çünkü haçların üzerinde ay şekilleri bulunuyor; bu da Hıristiyanlığın İslam üzerindeki galebesini simgeliyor. Böylece bu haçları gören herkes Kazan Hanlığının ortadan kaldırılması olayını hatırlıyor.

Yar Çallı (Rusçası: Naberejni Çelni) bize Rusya'daki başka bir Ruslaşma olayını da gözönüne getiriyor. Çünkü gayri Rusların yaşadığı her şehrin, kasabanın, köyün ve sokağın bir yerli adı, bir de Rusça adı var. Ruslar yerli adları bilmiyorlar veya bilme gereğini bile de hissetmiyorlar. Bir Rusa gideceğiniz yerin yerel adını söy-

lerseniz, anlayacağı şüpheli. Bazı adlar o kadar tahrif edilmiş ki, orjinali ile hiç bir ilgisi kalmamış oluyor. Bazıları doğrudan-doğruya Rusçaya tercüme ediliyor veya Rusçalaştırılarak komik isimler ortaya çıkıyor. Rusya'da bir sorun da isimlerin sıkça değiştirilmesi olayı. Mesela Çallı'nın bundan önceki adı Brejnev idi.

Toponimleri (yer adları) Ruslaştırma genel olarak eski Sovyetler Birliğinde, özel olarak ise ekspedisyon yaptığımız üç cumhuriyette ciddi soruna dönüşmüş; fakat halk ve yöneticiler bunun vehametini fark etmiyorlar; çünkü duruma alışmış gibi gözüküyorlar. Aslında Ruslar için bir sorun yok; onların herhangi bir toponimin Rusçasını bilmeleri kâfi. Ancak Tatar, Başkurt, Çuvaş kökenliler hem yerel hem de Rusçasını bilmek gibi sorumluluk hissediyorlar veya bir kısmı buna gerek de hissetmiyor. Şehir, kasaba ve köy adlarının ekserisinin bir yerli bir de Rusça adı var. Tatarıstan'dan örnek verirsek aşağıdaki şehir adlarının nasıl değiştikleri daha iyi anlaşılacaktır:

Tatarcası	**Rusçası**
Alabuga	Yelabuga
Arça	Arsk
Baltaç	Baltasi
Biyik Tav (Büyük Dağ)	Visokoya Gora
Bua (Baraj)	Buinsk
Bügülme	Bugulma
Çüpreli	Staroe Drojjonoe
Elmet	Almet'evsk
Egirci	Argız
Etne	Atiya
Kama Tamagı (Kama Damağı)	Kamskoe Ust'e
Kukmara	Kukmor
Minzele	Menzelisk
Pitreç	Pestretsı
Tüben Kama (Aşağı Kama)	Nijnekamsk
(Yar) Çallı	Naberejni Çelnı
Yanğa Çişme (Yeni Çeşme)	Novoşeşminsk
Yugarı Uslan (Yukarı Uslan)	Verhnıy Uslon
Zey	Zainsk[15]

15. *Tatarıstan Respublikasınıñ administrativ-territorial bülinişi*, (Kazan 1992).

Durum, diğer gidronimlerde (su adları) de daha farklı değil. Tatarıstan'dan nehir ve göl adlarından örnekler verirsek, aşağıdaki ilginç adlarla karşılaşırız:

Tatarcası	Rusçası
Agidil	Belaya
Akkuş Kül (Göl)	Lebyajye
Cayık	Yaik
Çirmişen	Çeremşan
İdil	Volga
Kuman	Kumanka
Nukrat	Vyatka
Tiren Kül (Derin Göl)	Glubokoe Ozero
Zenger Kül (Gök Göl)	Goluboe Ozero
Züye	Sviyaga[16]

Ruslaştırmanın diğer bir şekli ise sosyalizm döneminde uygulanmaya başlanmış, kurulan devlet çiftlik (sovhoz) ile kollektif çiftliklere (kolhoz) Rusça kavramlar veya şahısların adları verilmiş, böylece köy ekonomisinde çok mühim yer alan bu kuruluşlar vasıtasıyla hemen her bölgede Rusçanın veya ihtilalcilerin çağrıştırılması sağlanmıştır.

1 Ocak 1987 verilerine göre Tatarıstan'da 186 sovhoz ve 586 kolhoz bulunuyordu ve aşağıdaki tablodan sıkça kullanılan kavramları bulacaksınız; adları:

Kolhoz-Sovhoz Adı	Kaç Yerde Kullanılıyor ?
Alga (İleri)[17]	17
Drujba (Dostluk)	16
Rodina (Vatan)	12
Rossiya (Rusya)	12
Pobeda (Zafer)	11
Avangard (Ön saftaki)	10
Zorya (Işık)	10
Kommunizm	9
Kommunist	9
Znamya Kommunizma (Komünizm Bayrağı)	9

16. Geniş bilgi için bk., F. Garipova, *Istoriya v naz vaniyah*, (Kazan 1995).
17. Tatarca (kalan adlar Rusçadır)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İskra (Kıvılcım)	8
Gigant (Dev)	8
Mayak (Fener)	5
Vostok (Doğu)	4
Vpered (İleri)	3

Kolhoz-Sovhozlarda Sıkça Kullanılan Şahıs Adları

Lenin	22
Lenin'le İlgili Diğerleri	19
Kirov	19
Kalinin	14
Marks	12
Kuybişev	11
Frunze	9
Çapayev	9
Engels	4
Tel'man	4
Svedlov	3
Miçurin	2[18]

Çallı'ya ulaşıp, yönetim merkezine girince esas görevimiz olan bilgi toplama işine girişiyoruz.

Yar Çallı (Naberejni Çelni) Yönetim Merkezi: Eğitim müdürü Feyruze Züfer(ovna) Mustaf(ina)'yı bulamayınca, eğitim müdürünün milli bilim ve terbiye ile ilgili yardımcısı Raif Kerim(oviç) Ziynatull(in) ile görüştük. Feyruze hanımın odasında kendi adının yazıldığı Türk ve Tatar bayrakları işlenmiş bir minyatür halı tezgahı ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın plaketi değişimin işaretleri olarak gözümüze çarptı. Raif Bey'in verdiği bilgilere göre, Çallı'da 530.000 kişi yaşıyor. Halkın %48'ni Tatarlar teşkil ediyor. Talebelerin %46'sı ise Tatar.Bunun dışında Rus, Çuvaş, Ukrain, Başkurt gibi çeşitli 80 millet var. Eğitim konusunda kendi programlarını yapmaya başlamışlar. Şimdi Rus dili ve Tatar dili saatlerini eşitlemeye başlamışlar. Eskiden Tatarca haftada 2-3 saat iken, şimdi sınıflara göre 5 ile 7 saat arasında. İlk okullara, Tatar ve Rus okullarına da aynı sistem uygulanmaya başladı. Özel Tatar okullarının (Mexsüs Tatar Mekteplere) sayısı 14, genel okullar 80 kadar; Orta okulların dışın-

18. a.g.e., s.25 v.d.

da, teknik okullar (höner uçilişçileri), mektep dışı eğitim kuruluşları da mevcut. Onlar müstakil olmalarına rağmen eğitim müdürlüğünün gözetimi altındalar. Orta özel okullar (urta mexsüs belem birü), texnikum, yüksek okullar Rusya Federasyonu eğitim bakanlığının gözetimi altında. Son günlerde bir Çuvaş okulu açıldı. Başkurt, Mari, Ukrain, Yahudi, Ermenilerin "Pazar" okulları da var. Buralarda çoluk çocuk pazar günleri kendi kültürleri ile ilgili eğitim görüyorlar.Yuvalara ise başka bir teşkilat bakıyor. Çallı'da toplam 150 kadar yuva (40 kadarı Tatar) vardı, son zamanlarda azalmaya başladı. Sebebi işsiz olanların çocuklara kendi evlerinde bakması. Çallı bir endüstri şehri. 1969/70'lerde gelişmeye başladı. 10 kadar büyük zavod (imalathane) var. Motor, kağıt fabrikaları, küçük gıda endüstrisi mevcut. Halkın büyük kısmı 13 zavodtan oluşan KAMAZ'da çalışıyor. Yabancı okul olarak Çallı'da 1 kız, 1 de erkek Türk-Tatar Lisesi mevcut. Rusya Federasyonundan lisans alan bir de dinî yüksek okul var. Kurucuları tahminen İsveçliler. Özel okul açmak için Kazan'da Eğitim Bakanlığından izin almak gerekiyor. Tamamen bağımsız özel okullar yok. Özel/Devlet Karma okulları var. Bu nevi okullarda resmi müfredatta öngörülen dersler için devlet ücret öderken, bunun dışındaki derslerin ücretini ebeveynler vermekteler. Bu nevi karma okullara girmek için giriş sınavı (konkurs) mevcut. Tatar-Türk Kız Lisesinde kızlar ücret ödemiyor. Erkekler ise yatılı (internat) ve 5 defa yemek yedikleri için ücret ödüyorlar. Ebeveynler masrafların %20'sini karşılıyorlar, bu da ayda 50-60.000 Ruble olup, ülkedeki ekonomik şartlara göre fazla değil. Erkekler ancak 2 haftada bir kere evlerine dönebiliyorlar. Bu okullarda sosyal bilimler Türkçe, temel bilimler İngilizce, Tatarıstan tarihi, coğrafyası, dil ve edebiyatı Tatarca, bunun dışında bir kaç ders de Rusça okutuluyor. Hazırlık sınıfında haftada 20 saat İngilizce okutuluyor; başarılı olamayanlar uzaklaştırılıyor. Okullar yatılı olduğu için İslami eğitim normal eğitim saatlerinin dışında belletenler tarafından veriliyor. Çallı'daki bu okul üç yıldan beri faaliyet gösteriyor. Ebeveynler memnun. Başarısız olan öğrencilerin ebeveynleri çocuklarını tekrar bu okula aldırtmak için eğitim müdürlüğünün kapısından ayrılmıyorlar. Bu okulda sınıflar 20-25 kişilik, dil eğitiminde 2 guruba bölünüyor. Çallı'da yüksek okulların, enstitülerin pedagoji, politeknik, fizkultura gibi bölümleri var.

Çallı'da basın: Çelenski İzvestiya 70 yıllık eski bir gazete; başta

Tatarca çıkmış, II. Dünya Savaşından sonra ise Rusça yayınlanmaya başlamış. *Şehr-i Çallı* 1990'dan beri yayınlanıyor. *Nur,* Kamaz zavodunun çıkardığı bir gazete. *Kamneftgostroy* Kamaz'da çıkan Rusça gazete. *Tang Yoldızı* adlı gazete ise Tatarca yayınlanıyor. *İslam Nurı* bu yıl yayına başlayacak. *Argamak* bir kaç yıldır Rusça/Tatarca yayınlanan aylık dergi. Bunun dışında *Kamski Zoye* ve *Vesti Kamaza* adlı iki Rusça gazete daha mevcut. *Kömiş Qınğgırau* adlı çocuk gazetesi ve 17.000 gibi çok yüksek bir tirajda yayınlanıyor. Bir de İttifak Partisinin yayın organı olan *Altın Orda* adlı pek sürekli çıkmayan aylık gazete de bulunuyor.

Ayrıca bir özel şahıs İngilizce bir çocuk gazetesi çıkarıyor. Çallı şehrinde 5 sinema mevcut olup, burada ancak Rusça filimler oynatılıyor, yani Tatarca dublaj filimler mevcut değil. Ancak "Dom Kultura" (Kültür evi)'da Tatarca konserler veriliyor. Ayrıca bir Devlet Tiyatrosu ile flarmoni orkestrası mevcut.

Çallı'da 6-7 mescit mevcut. I. Üzek (Merkezi) Mescidi, II. Elibatır Tavında, III. 32. bistede (mahalle), IV. 48. bistede inşa ediliyor, V. Cemgıy mescidi (en güzeli). Bunun dışında iki kilise bulunuyor. Birisi tarihî Orlovka kilisesi. Din pek kuvvetli değil; ancak bayram namazlarında halk sokaklara taşıyor. Eğitim müdürlüğünün izin verdiği 3 medrese mevcut. Yıldız medresesi kızlar için (!). Bunlardan birinde Türkiye'den Ahmet Bilal adlı din görevlisi çalışmış. Suudi Arabistan'dan gelen bir kaç dinadamı da var.

(Zekiyev)'in ifadesine göre, Kazan'da Irak'tan gelen aspirantlar (asistan) var; şimdi tezlerini hazırlıyorlar. Türkiye'den de bir hayli öğrenci geldi. Alabuga Pedinstitut (Pedagoji enstitüsü)'ta 20 kadar Türk var. Her yıl 10 kadar aspirantı Türkiye'ye yolluyoruz; Çallı'da da 5 Türk talebe var. Çallı'dan sovyet matematik yarışmasını kazanmış olan Ramil adlı bir genç Türkiye'ye yollanmış. Çok başarılı olduğu için hocaları bizim sana öğretebileceğimiz yok demişler. Anlaşmalar çerçevesinde Türkiye'den gelerek eğitimci olarak çalışanlar da var, diye bilgiler de veriyor.

Baulı

Gene önümüzde uzun bir yol var. Saat 15.00'te hareket ettik. 200 km. kadar yol aldıktan sonra 18.30 sularında Baulı rayonu yönetim binası önünde idik. Yol süresince petrol kuyuları dikkatimizi çekti. Amerikan filimlerinde görmeye alıştığımız at başına ben-

zeyen, inip kalkan, ancak Amerika'dakilerden daha ufak pompalar. Yönetim binası, ortası sütunlu, temiz yeşilli beyazlı, 4-5 katlı, önünde Lenin heykeli, çevresi ağaçlarla çevrili; yöneticinin odasının önünde ise kocaman bir Lenin heykeli bulunuyor. Rayon başkan yardımcısı Mansur Abdull(in) bizlere Baulı damgalı birer saat verdi ve kahvelerimizi içerek sohbete başladık. Bize verilen bilgilere göre, bu rayon Tatarıstan cumhuriyetinin en kuzey-doğusunda bulunuyor. Rayon merkezinde 25.000, köydekilerle birlikte 36.000 kişi yaşıyor. 19 çeşit milletin %50'sini Tatarlar, %38'ni Ruslar oluşturuyor. Çuvaş, Mordva v.b.lar da var. 21 çiftlik (kolhoz;sovhoz) mevcut. 13 köy sovyeti bulunuyor. Halkın esas kısmını petrolcüler teşkil ediyor. Hafif endüstri, ekmek, süt kompineleri var. 34 pridpriatiye (işletme) mevcut. Bölgede yılda 4,5 ton petrol çıkıyor. Bu ham petrol doğrudan-doğru Buguraslan yoluyla Orenburg rafinerilerine gidiyor. Buradan da pompa istasyonları ile Ufa ve başka yerlere yollanıyor. Yani Tatarıstan kendi petrolüne sahip olamıyor. Mansur Abdull(in), "Bu yıl zaferin 50. (II. Dünya Savaşı) yılını kutladık. Bir kahramanlar (geroylar) parkını 2 haftada kurduk. Rayonumuzda 4 kahraman, 2 Rus Ponorin ve Zinovyev, 1 Çuvaş Yevsevif, 1 de Tatar Fatih Şerip(ov) var. Kendisi Leningrad'da yaşıyor. Davet ettik, hediyeler verdik" diye sözlerine devam ediyor.

Tatarıstan'ın egemenliğine nasıl bakıyorsunuz? sorusuna, "Ben çok uzun yıllardır görevdeyim. Milliyetçi[19] radikallerin düşündüğü gibi tam anlamda egemenlik bizim şartlarda mümkün değil. Çünkü biz Rusya'nın tam ortasındayız, bütün telekomünikasyon Moskova'ya bağlanmış. Bu şartları göz önünde tuttuğumuzda bugün Rusya ile yaptığımız anlaşma (dogovor)[20] çerçevesinde olduğu kadar egemen kalabilirsek, bu bile çok iyi. Petrolümüzü satalım desek, borular bizim değil; İdil üzerinden ihraç için tankerlerimiz yok" dedi. Zeki(yev) de Tatarıstan kendi filosunu kurmaya uğraşıyor, ancak Ruslar batırmasalar diye temennide bulunuyor. Mansur, "Çeçenistan'daki olaylar boşuna düzenlenmiyor. Moskova böylece

19. Milliyetçilik (ulusçuluk) bu yörelerde komünizmden kalan bir alışkanlıkla aşırı ve zararlı bir akım olarak görülüyor.
20. 1994 yılında Kazan'ın Moskova ile yaptığı anlaşma kastediliyor. Bu anlaşma ile Tatarıstan egemenlik haklarının bir haylisini Rusya Federasyonuna devretmişti.

tehdit savuruyor, size de aynı şey olur diye" sözüne devam ederek "Rayonda toplam 23 okul var; 5'i merkezde; bunun 4 numaralısı tamamen Tatarca. Yuvalarda da saf Tatarca guruplar açtık. Medeniyet evimiz, müzemiz, sanat okulumuz, spor okulumuz da var. Açık bir yüzme havuzumuz var. Şimdi kapalı havuzlu bir spor kompleksi inşa ediyoruz. Rayonda 6-7.000 öğrenci var" dedi. Zeki(yev), "Şimdiki politika 5 çocuk olsa da mektep açmak" diye söze katıldı. Mansur "Mektep olmazsa köy de biter. Şu ara yeni bir mikrorayon (küçük semt) inşasına başladık; orada da okul olacak" dedi.

Daha sonra şu ilginç olayı anlattı: "Geçenlerde bir Türk bizde uzun süre misafir oldu. Kamyonu ile mal getirirken, vasıtası arızalanmış; ancak uzun müddet yedek parça getirtilemeyince parasız kalmış. Kredi kartı varsa da o burada geçmiyordu. Fiat marka TIR'ı için Moskova'daki bir arkadaşı ile bağlantı sağladık, ancak onun da vize süresi dolduğu için gelemedi. Neticede çok zor durumda kaldı. Trabzon'daki ailesi ile telefon bağlantısı kurdurduk. Çünkü daha önce ailesine öldü diye telgraf çekmemizi söylemişti. Şayet beni istiyorlarsa gelirler, yoksa ben burada kalırım diye bedbinliğe düşmüştü. Nihayet kendisini hediyeler vererek uğurladık."

Daha sonra bizim için özel bir odanın hazırlandığı lokantaya gidildi. Bizi karşılayanların elinde Tatarların milli tatlısı "çek-çek" vardı. Çek-çek düğünler, bayramlarda yapılan hazırlanması oldukça meşakkatli bir tatlı (ben üşenmeden bu çek-çeği bütün seyahat müddetince yanımda taşıyarak İstanbul'a kadar getirdim ve ailece afiyetle yedik). Bu takdim seromonisinden sonra aşağıdaki koyu sohbet başladı.

Baulı'daki eğitim sorumlusu Rezine Hanım, "Sizi kasabanın girişinde çek-çekle bekledik" diyince, Zeki(yev), "Keregeşli'de mezarlığa girdik; Murtaza yolu üzerinden geldik" diyerek buluşamamamızın nedenini izah etti. Yemekte bizimle bulunan Emir Bey, "Geçen sene Talat Tacetdin ile Arap ülkelerinden gelen temsilciler kasabada caminin temelini attılar. Lisede Arap dili okutuyoruz. Nadir Bey sizin hakkınızda çok şeyler okuduk" diyince, ben de "İyi mi, kötü mü?" diye sordum. Emir, sizi Tatar Kurultayında (1992 yılındaki Bütün Dünya Tatarları Kongresini kastediyor) dinlemiştim. Arapça eğitim için maarif bölüğü beni zauçnıy (ekstern) kurslara yolladı. Moskova'da yayınlanan kitabı okutuyoruz. Ancak ders kitapları yetişmiyor. Sizin Türkiye'de basılan kitaplar güzel. Yeğe-

nim Çallı'da Türk okulunda okuyor, onun kitaplarını görmüştüm. Baulı'dan da Türk lisesinde okuyan bir öğrenci var. Arapça dersleri ikinci sınıftan itibaren haftada 3 saat okutuyoruz. Başta Ahmet Hadi Maksudi'nin *Muallim-i Evvel* oktuluyor. 3. sınıftan itibaren ise pek uygun olan *Arapskiy Yazık Dlya Naçinatelıy* (Yeni başlayanlar için Arapça) adlı kitabı 3 yıl okutuyoruz. Bunun dışında Dağıstanlı Muhammed Bahauddin(ov)'un eserini bulduk. Tabii ki bunun imtihanını da yapmaktayız. İslam terbiyesi de derslerle parallel olarak yürütülüyor. Şu anda üst sınıfımız 7. sınıf.; 9. sınıfta ise din tarihi okutulacak. Oktyabrsk Medresesine şimdi Mercani Camiinde Osman Hazret'ten eğitim gören bir imam kasabaya geldi. Ancak din tarihi ile ilgili kitabımız yok" diyerek sözlerini sürdürdü. (Zekiyev) Fenis Yarull(in)'e edebiyat ödülü verme komisyonunda ben de bulundum. 3 aday vardı; diğer ikisi Battula ile Renat Haris idi. Birkaç oylama yapıldı; Yarull(in) kazandı. Köyü Kızılyar Baulı'da; bir de ufak müzesi var. Nadir Devlet'in annesi de milli mücadelede idi. Ahtem İbrahim adıyla Azatlık'tan yayın yapıyordu şeklinde izahlarla konuşmaya katıldı. Ben ise Tatarcaya ilginin olup olmadığı konusunu sordum. Emir Bey "İkidillilik konusu henüz yeni gündeme geldi. Suverenitten (egemenlik ilanı) sonra Tatarcaya bakış çok değişti. Şimdi Tatar öğretmenleri de çekinmeden kendi aralarında Tatarca konuşuyorlar. Ruslar ise çenelerini tutuyorlar. Yabancı dil eğitimi için lingafonlu kabineler mevcut; fakat Tatarca için yok; pahalı olduğu için alamıyoruz. Tatar dili uzmanları pedagoji enstitülerinde hazırlanıyor. Bügülme peduçilişçe (öğretmen okulu) mezunlarının bize çok büyük faydası dokundu. Pazar günleri halka Tatarca kurslar düzenleniyor. Hatta milis görevlileri, muhasebeciler de Tatarca öğrenmeye başladılar. 5. ve 6. sınıflara Rus okullarından, anne-babası Tatarca bilmeyen veya karışık nikahtan peyda olan çocuklar da Tatar lisesine geliyorlar" diye bu konuya açıklık getirdi. Rayon yöneticisi Mansur Abdull(in)'de söze karışarak aşağıdaki izahlarda bulundu: "Ruslar artık "İsenmisiz ?, heller niçik ?" gibi basit şeyleri söylemeye başladılar. Bölgedeki Çuvaşların hepsi, Udmurtların büyük kısmı, Mordvaların ise azı Tatarca biliyor. Bölgede 2 Udmurt, 3 Çuvaş köyü ve onların da milli okulları var. Mirgaziyan Yonıs, Rafael Mustaf(in), Fenis Yarull-(in) Baulı'dan. Yönetimde ancak bir iki Rus çalışıyor. Ruslar bedava çalışmayı sevmiyorlar" şeklinde izahatlar verdi.

Tatarnıng ayağı kekre bulırğa tieş; çönki 300 yıl Urıs östinde atlanıp torgan (Tatarın bacağı çarpıktır, çünkü o, 300 yıl Rus'un üstünde oturmuş). Yabancı ülkelerde Tatar, Moğol gibi bir şey. Savaş yıllarında Moğol'u, Samuray'ı, Çinli'yi süngüye dizilmiş şekilde karikatürize ederler; savaştan sonra da onlar insan değil (nelyudi) şeklinde büyük Rus şovenizmi propagandası vardı. Samuray çekik gözlü en aşağı sınıftaki bir varlıktı. Türkleri ise "eğri burunlu, belinde yatağanla" resmederlerdi. Ekonomimizin iyi olduğu 1980 yılında Prag'da bazı Türk gençlerini görmüştüm. Onlar maaşınız kaç diye sorunca, ben on misli bir rakam verdim, ancak onlar bunu da düşük bulmuşlardı. Rezine Hanım da yine eğitim konusuna döndü ve aşağıdaki izahta bulundu: "Tatarca lise açmak için çok büyük bir faaliyet yapıldı. Şimdi bir hayli aydın ve yöneticilerin çocukları da okulumuza geliyor. Neden derseniz, çünkü biz gerçek Tatar şarkıları, münacaatları v.b. öğretiyoruz. Ayrıca İngilizce öğretiyoruz". Mansur Bey de söze tekrar karışarak, "Tek sebep o değil. Ebeveynleri okutulan derslerden ziyade, terbiye, eğitim ilgilendiriyor. Sizde okurlarsa serseri (huligan) olmuyorlar; terbiyeli, insaflı, büyüklere saygılı, anasına babasına hürmet ediyor diyorlar" dedi. Rezine Hanım devamla "6 değişik okuldan bize okumaya gelenler var. Lise çocukları yolda gördüklerinde "İsenmisiz" diyorlar. Okulda ayrıca milli dans ve resim dersleri de var" dedi. Böylece yemek sohbetimiz burada noktalandı.

Ancak bu yemekle programımız tamamlanmıştı; bu küçük rayonun bir de müzesi vardı. Müze müdürü bir Rus hanımı Raisa Mihalovna. Müzede bölgede bulunan çeşitli alet, kap-kacaklar mevcut. Semaver, mayyazgıç (yağ tulumu), değirmen, kinder suga torgan (kendir döven), seki (yatak), pişek, belek v.s... Bunun dışında el işleri, resimler de sergilenmiş. Müzenin bir bölümü de II. Dünya Savaşına ayrılmış. Müzede ayrıca bölgeden çıkan bir sporcunun hatırasına bir köşe de hazırlanmış.

Büyük Vatan Savaşı (1941-1945): II. Dünya Savaşı eski SSCB'de "Büyük Vatan Savaşı" diye adlandırılıyor ve yöre insanlarında çok mühim yeri var; çünkü çok büyük kayıplar verilmiş. Bu zafer kafalardan silinmiyor; silinmemesi de tabii Çünkü bütün Sovyet halkları ortak bir düşmana "Almanlara" karşı mücadele etmişler ve büyük fedakarlıklarla bu zaferi kazanmışlar; bu onların ortak tarihinin bir parçası. Bu ufacık yerde dahi müze kültürünün mevcut

olması çok ilgimizi çekti. Şüphesiz bu Sovyet mirası ve halkı eğitmeye verilen ehemmiyetin simgesi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ekspedisyonumuz bütün hızı ile devam ediyordu. Bizim için öngörülen programı tamamlamak zorundaydık. Çünkü bir sürü insan hazırlanmış bizi bekliyordu. Yorgunluktan pestilimiz çıkmış olmasına rağmen, bu programı gerçekleştirmek zorunda idik. Zaten tekrar buralara gelmek ne zaman mümkündü ki. Yolumuz Baulı'nın yeni açılan Tatar lisesine yöneldi. Bizi okul müdürü, bir kaç öğretmen bekliyordu. Semtin gururu bir okuldu. Cidden de tertemiz, sınıfları rahat, her türlü eğitim-öğretim araç-gereçleri ile donatılmış bir okuldu. Burada okuyabilen çocuklara gıpta etmek lazım. Öğretmenlerin de fedakar insanlar olduğu anlaşılıyordu. Çünkü bu kadar az maaşa yapılacak iş değildi. Burada da sorularımızı tevcih ettik. Müdür İlgizer bize aşağıdaki bilgileri verdi: "Burası eskiden yuva idi. 2 sınıfla başladık şimdi 8 sınıf mevcut". Ben, Rus dili eğitimi kaç saat? diye sorunca İlgizer Bey "Tatar dili ile dengeli. Gayemiz patriotik (vatandaşlık) terbiye vermek. Halkımızın tarihini, medeniyetini öğretiyoruz. Sanat hocası Tatarca bilmeyen Zülfiye Basarovna okulda halkın günlük hayatı ile ilgili bir köşe hazırladı. Ayrıca çocukların elişi örnekleri var (sanat köşesinde hilal içinde bir bozkurt resmi dikkatimizi çekti). Bunun dışında halk müzik çalgıları öğretiliyor. Garmoşka, bayan, dombra gibi müzik aletlerinin kullanılması öğretiliyor. Tatar Halk Ansambli kurma faaliyetleri var. Okulda oğlanlar tübetey (siyah renkli Tatar takkesi) ile dolaşıyorlar" dedi. Enver Ahmetoviç, okulda çok zengin bir Tatar kültür laboratuarı kurmuş. Okulda çocuk kolları var. Herkes istediği faaliyeti seçiyor. Masraflar ise rayon ve özel şahıslar tarafından karşılanıyor. İlgizer Bey sözüne devamla "Yeni haritalara yardım sayesinde kavuştuk. Tatarca Rusça gibi haftada 6 saat okutuluyor. 3 kitaptan müteşekkil Tatarıstan Tarihi okutuluyor. Mat./Fiz. Rusça okutuluyor. (Bu arada laboratuvarda benimle ilgili küpür de bulundu). Duvardaki Arapça levhalar Enver Bey tarafından yazıldı. Size (bana) Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki'leri bize tekrar getirdiğiniz için teşekkürler. Biz gençliğimizde onları bilmiyorduk. Kütüphanemizde Kaşapov'ların (yeni zenginlerden iki genç) bastırdığı kitaplar da var" dedi. Edebiyat köşesinde kısa bir zaman öncesine kadar yasaklanmış olan, yazar ve siyaset adamı Ayaz İshaki, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı (resimle-

ri) köşeleri, bazılarının veciz sözleri mevcuttu. Bunun dışında diğer şair ve yazarların da fotoğraf ve eserleri sıralanmış bulunuyor.

Okul ziyaretinden sonra kasabanın ana meydanında yeni yaptırılan 50. Zafer Yılı Anıtını gezdik. Büyük Vatan Savaşı galebesinin 50. yılı (1995) bütün eski Sovyet cumhuriyetlerinde büyük merasimlerle kutlanmıştı. Tatarıstan'ın bu ufak yerinde de takriben 200 metrekarelik bir alanın ortasında savaş şehitleri için ebedi bir ateş yanıyor ve Baulı'dan savaşa katılarak madalyalarla taltif edilen dört gazinin büstü konulmuş. Ayrıca meydanın bir köşesine ise eski bir Sovyet savaş uçağı yerleştirilmiş. Bir köşede ise Almanya'da esirken kurşuna dizilen tanınmış şair Musa Celil'in bir şiiri yazılmış.

Buradan 1995 yılı Tukay Edebiyat Mükafatını kazanan Fenis Yarull(in)'in doğduğu Kızılyar köyüne gidildi. Bir öğretmen bu köydeki okulda kendi Tatarca sınıfını gösterdi. Bütün duvarlar Tatar yazar ve şairlerinin resim ve biyografileri ile bezenmiş. Daha sonra yazar Fenis Yarull(in)'in üç ciltlik eserini hediye etti.[21]

Bizi gezdiren Tatar sınıfının öğretmeni ile de aşağıdaki sohbeti yaptık: "Siz beni torunumla Türkiye'ye misafirliğe çağırın. Ben oradaki Tatarlara bütün tarihi okuyup veririm" diyince ben kendimi tanıtmak ihtiyacını hissettim. Bunun üzerine öğretmen hanım bize daha ciddi bilgi vermeye başladı: Ben sizin nutkunuzu hala muhafaza ediyorum. (1992 yılında Bütün Dünya Tatar Kongresinde söylediğim nutku kastediyor). Rifat Tabi de çok tenkitli şeyler söylemişti. Bu okulda 120 çocuk okuyor; eskiden 360 idi. Dünya şartları zorlaştı, çocuk doğurmaya korkuyorlar. Benim Tatarca sınıfıma her sınıftan öğrenci geliyor. Öğrencim toplam 5-10 ve haftada 3-4 saat Tatarca okutuyorum. Rusça haftada 8 saat okutuluyor. Tatarca ise 5. 6. ve 7. sınıflarda 6'şar, 8. sınıfta 5 ve 9. sınıfta 4'er saat okutuluyor. Ruslar da Tatarca okumaya başladılar. Çünkü kanuna göre her

21. Fenis Yarullin (1938): 1957 yılında orduda iken geçirdiği bir kaza dolayısıyla belden aşağısı tutmayacak şekilde sakat kalır. Ancak büyük mücadele gücü göstererek yüksek tahsilini tamamlar. Onun 1994 yılına kadar yazdığı uzun ve kısa hikayeleri ile şiirleri Miras Vakfı'nın benim de arasında bulunduğum redaksiyon heyeti tarafından III cilt halinde basılmasına karar verilmişti. Daha sonra bu derlenme eserler Tatarıstan Petrol Hisseleri Derneği başkanı Rinat Ganiev'in yardımı ile bastırılabildi. Bk. Fenis Yarullin), *Saylanma Eserler*, I, II, III, 532+550+669 s., (Kazan 1994).

bir Rus Tatarca da bilmek zorunda. 2002 yılında dil kanunun 10. yılı olacak. O zaman iki devlet dilinin de bilinmesi şart. Yazışmaların da Tatarca olması gerekecek. Milli şuurumuza geri dönüyoruz. Şimdi kendi dilimizde rahatça konuşabiliyoruz; eskiden böyle değildi. Şimdi daha mutluyuz". Bu konuşmadan sonra hatıra defterine birkaç satır yazarak vedalaştık. Ancak bu ziyaretimizle de bugünkü program tamamlanmamıştı.

Kızılyar köyünden 10 km. ötedeki Kırlay köyüne kolhoz başkanı Ayrat Bey'in evine gittik. Yemeği müteakip, Zeki(yev) ile birlikte ikimiz "munça"ya (Tatar hamamı) girdik. Daha doğrusu girmesek ayıp olacak diye düşündük; çünkü biz geleceğiz diye hamamı yakmışlardı. Kırlay köyü kolhozunun başkanı Ayrat Bey köken olarak Mişer (bir Tatar boyu) idi. Yemekte mantı vardı. Ayrıca çok güzel kurabiyeler hazırlanmıştı. Kendisi içmemesine rağmen bize içki ikram etti. Köye son zamanlarda Özbekistan, Kırgızıstan ve Tacikistan'dan kaçaklar (mülteci) geliyor diye sosyal-siyasi bir soruna değindi. Onları bir yıl kadar sınıyorlar, işe yarayanlarını köyde yerleştiriyorlarmış. Mahsül sıkıntısı çekmiyorlar, çünkü bu sene yağış olmuş. Ekin toplanmış. Köyde 500 hane mevcut; toplam 750 kişi var. 350'si ise emekli. Gençler ekseriyetle köyden kaçıyor diye gelişmeler hakkında da bilgi verdi. Ayrat'ın evi vasat, munçası da öyle. Tuvalet olarak ise avluda bir delik mevcuttu.

Nihayet bizi Baulı yönetiminin bir apartman dairesinde bulunan misafirhanesine götürdüler. Tertemiz, iyi mobilyalarla döşenmiş, her şeyi mevcut olan üç odalı, mutfak, banyo ve tuvaletli bir yer. İşte bu nefis yerde, tertemiz çarşaflar üzerinde deliksiz bir uyku çekebilecektik ve öyle de oldu.

13. Gün - Sterlitamak'ta Devlet Pedagoji Enstitüsü ve Türk Lisesi

(27 Haziran 1996 - Salı)

Sabah 7.00'de Mirfatih Bey bizleri uyandırdı. Kaldığımız lojmanda kahvaltı ettik. Mansur Abdull(in)'le vedalaştık. Saat 10.30 sularında Baulı'dan İsterlitamak'a doğru yola çıktık. Ufa üzerinden takriben 400 km. yolu 5 saatte aldık ve İsterlitamak'a ulaştık. Başkurdıstan değişik bir saat birimine giriyor, Tatarıstanla arasında iki

saat fark var. Doğruca Zeki(yev)'in eski öğrencisi Sterlitamak Pedagoji Üniversitesi öğretim üyesi İlşad Nasıyp(ov)'un evine gittik. Karısı Adile (kızı Aygül) enstitüde olduğunu söyledi. Başkurt ve Rus Dil-Edebiyat bölümüne gittik. Bizi bölüm başkanı Daniş Tike(ev) karşıladı; Salavat Yulay'ın heykelciğini hediye etti. Daha sonra İlşad geldi; birlikte rektör Mars Gilmetdinoviç Hamidull(in)'in makamına çıktık. Sterlitamak Devlet Pedagoji Enstitüsü Rektörü Mars Gilmitdinoviç Hamidull(in) bize aşağıdaki bilgileri verdi ve böylece Tatar-Başkurt sürtüşmesinin de ilk delillerini tespit etme fırsatını bulduk. Enstitünün 5 fakültesi mevcut. Biri Fizmat (fizik-matematik), Rus, Başkurt, Tatar, Çuvaş dillerinin okutulduğu filoloji fakültesi, 1-4 sınıflar için öğretmen yetiştiren "Fakultet dlya naçalnih klasah (İlk okul öğretmenleri fakültesi)". Tarih fakültesi ise Rus ve Başkurt bölümlerinden oluşuyor; endüstri pedagojisi, teknoloji ve pridpiratiya (işletme) fakültesi de var. Enstitünün 2.600 gündüz, 1.700 kişi ise ekstern (zauçnıy) talebesi var. Dersleri aynı hocalar veriyor. Ekstern öğrenciler yazın 1 ay intensif (yoğun) eğitimden geçiriliyor. Sterlitamak'ta nüfus olarak ilk sırayı Ruslar, sonra Tatarlar ve Başkurtlar alıyor. Enstitüde ise ilk sırayı Başkurtlar alıyor. Bu durumu rektör bey "Çünkü her bir bölümün Başkurtça kısmı var. Rayonlardaki Başkurt halkından öğrenciler alıyoruz. Tarih ve Başkurt dili bölümüne ancak Başkurt okullarından mezun olanlar alınıyor diye" izah edince Zeki(yev), "Eski Sovyet geleneği devam ediyor" diye söze karıştı. Hamidullin Bey, "Başkurdıstan özel bir cumhuriyet, halkının %22'si Başkurt, %28'i Tatar, %45'i Rus. Ülkeye adını veren millete ise özel muamele olmalıdır" dedi. Ancak ben üsteleyerek, "Enstitüye sınavla öğrenci aldığınıza göre nasıl oluyor da, Başkurtları daha fazla kaydediyorsunuz?" diye sorunca, Hamidull(in), "Başkurt okullarını tamamlayanlar (diplomasında Başkurt Dili ve Edebiyatı okuduğuna dair kayıt olması gerekli) arasında sınav yapıyoruz. Msl. Osipov adlı bir Çuvaş kızı Başkurt dili okumuş, onu kabul ettik. Başka branşlarda ise millet ayrımı yapılmadan eleme sınavına alıyoruz" diye izah etti. Rektör devamla da aşağıdaki bilgileri verdi: "Yeni uygulamaya göre, isteyen kendi ana dilinde de imtihana girebiliyor. Ferhad firması enstitüde Türkçe fakültatif (seçmeli) dersler verecek. Başkurt dili bölümünde şimdi 3 Türk öğrencimiz var. Takriben 600 kişi mezun ediyoruz. Bu yıl 411 mezunumuz vardı. 60'ı iş bulamadı. Şehirde iş bul-

mak zor. Sterlitamak'ta resmi verilere göre 1.000 kişi işsiz. Kimya endüstrisini doların fiyatının düşmesi oldukça rahatsız etti. Ayrıca askeri siparişlerin kesilmesi de etkili oldu. Kimya sanayiinde üretilen kaustik dışarı satılıyor. Üretimin bütün kötü etkileri bizde kalıyor. Rüzgar esmediği zaman hava çok kötü oluyor" diye sözünü tamamladı.

Rektörü ziyaretimizden sonra karnımızı doyurmak için bir lokantaya girdik. Yemek saati olmadığı için çay içtik ve kek gibi şeyler yedik. Lokantada biraz Sterlitamak üzerinde sohbet ettik. Sterlitamak bir endüstri şehri; oldukça temiz ve düzenli, ancak çevre sorunu hayli. Endüstri bacaları (bilhassa kışın) çevreyi kirletiyor. Kışın Salavat şehrinden bu tarafa kirli hava akımı var. Sterlitamak'ın kirli havası ise başka yönlere esiyor. Sterlitamak Başkurdıstan'ın ikinci büyük şehri. Kimya endüstrisi ağırlıklı. Kauçuk ve lastik imal ediliyor. Ancak otomobil lastiği üretilmiyor. Sokaklarda çoğunluğu Ruslar teşkil ediyor. Evlerde duvarlara halı asmak çok yaygın. Misafirhanenin duvarlarında da makina halılar vardı. Muhtemelen soğuğa karşı da bir önlem. İlşad ise ek olarak şu bilgileri verdi: "Halk kimya fabrikalarında çalışıyor. Askeri fabrikalar kapandı. Şimdi burada beyaz eşya imal ediyorlar. Belediye başkanı Ahmet(of) adlı bir Tatar. Sterlibaş medresesi sovyet dönemde yıkıldı. Şimdi Ruslar hiç çalışmıyorlar. Ruslarla Ukraynalılar savaştan sonra Sterlitamak'a doldular. Bizde Mişerler problemi yok; ancak Ufa'da böyle bir sorun yaratmaya çalışmışlardı".

Zeki(yev) de bu konuda ek bilgiler vererek "Moskova'da da böyle bir sorun çıktı Mişerler arasında. Biri Penza gurubu, diğeri ise Nijnogorodski, Gorki Sergaç gurubu. Onlar kendileri Mişer değil, "Majgar" diye adlandırarak kendilerini daha yüksek görüyor ve diğerlerine karşılar" şeklinde izahla Tatar boyları arasında dahi bir nevi sürtüşmenin mevcudiyetine işaret etti.

Daha sonra İlşad bizi çok ilginç bir yere Başkurt-Türk Lisesine götürdü. Müdürün odasında merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın resmi ve masadaki Türk bayrağı dikkatimizi çekti. Müdür Ali Şen Serhat gurubunun (merkez: Kayseri) 6 öğretmen ile öğretim donanımı, kitapları getirdiklerini, şehrin meyerinin (belediye başkanı) de binayı tahsis ettiğini, 130 müracaatan 50'sini kabul ettiklerini belirttikten sonra ek olarak aşağıdaki bilgileri verdi: "İzmir Ödemişliyim, tarih tahsili yaptım, sizin kitabınızı da okudum.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Biz okulumuza 8. sınıftan sonra erkek öğrenci kabul ediyoruz. Birinci sınıfta 18, diğerlerinde 9 saat İngilizce okutuyoruz. Kitaplar ve öğretmenler Türkiye'den geliyor. Masrafları Kayseri'de Serhat firması karşılıyor. Burada ise bina, yemek belediye ve eğitim bakanlığı tarafından karşılanıyor. Okulumuz bu yıl açıldı. Salavat, İşimbay, Sterlitamak ve Meleüz şehirlerine hitap ediyoruz. Burada Başkurt dilini bilen çok az. Maksadımız bu öğrencilerin ileride Türkiye'de okumalarıdır. Rusya'da sosyal bilim okulları gündemde. Şu anda Türkiye cazip geliyor. Okulumuzun muadeleti var, yani resmen lise. Kendi branşlarında onlar sınav yapıyor".

Ali Şen sözlerine devamla: "Bize Başkurtça konuşmak zor. Şu anda TİKA'ya yazı hazırlıyorum. Başkurt halkı tarihi boyunca tek bir devletin hakimiyeti altında olmamış; yarısı Altın Orda, yarısı başka devlette; yarısı Sibir Hanlığı, yarısı Kazan Hanlığında. Milli devlet fikri oluşturulamamış. En iyi devlet fikri komünizm devrinde olmuş. II. Dünya Savaşında Başkurt halkı çok helak olmuş. Bugün ancak %21,9'u yani üçüncü halkı teşkil ediyorlar. Öncelikle dil problemi var. Büyük şehirlerde Başkurtça konuşulmuyor, Başkurt dili devlet dili değil; Kıpçak gurubuna giriyor "S-H" meselesi komünizm devrinde girdi deniyor. Başkurtlar hem azınlık, hem de çok bölünmüşler. XVII. y.y.'da kendi istekleriyle Rus hakimiyetine girmişler. Macarlar ile irtibatları var; Macarları daha çok seviyorlar, Türklere nazaran. Milli varlık savaşı veriyorlar. Okulumuzda 50 öğrenciden 22'si Tatar, 19'u Başkurt, 9'u Rus. Eğitim İngilizce olduğu için cazip geliyor. Çeçenistan olaylarına geldiğimizde halk, çocuklarını askere göndermeye karşı gösteriler yapıyor. Şehit olma anlayışı yok; "helak bulu" tabirini kullanıyorlar".

Ben bir merağımı gidermek gayesi ile "Serhat firmasının Fethullah Gülen Hoca ile ilişkisi var mı? " diye sorunca, Ali Şen "İdeal olarak birlik var. Ancak emir-komuta zinciri yok. Kazan'dakiler (Türk-Tatar liselerini kastediyor) ile bir kere görüştüm. Sonra görüşemedim. Onların durumu daha iyi. Çünkü Tatarıstan hükümetinin politikası Türkiye'ye yakınlaşmak. Başkurtlar ise şu anda Türkler'den korkuyorlar. Bazı devlet kuruluşları film v.s. gibi yardım yolladılar. Eskiye nazaran ilgi biraz arttı bize. Ancak buradakiler "Sizi, devlet gönderdi diyorlar", diye konuya açıklık getirdi.

Başkurdistan'taki Türk Lisesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eski SSCB'nin değişik cumhuriyetlerinde olduğu gibi Rusya Federasyonuna dahil Türk cumhuriyetleri Tatarıstan, Çuvaşıstan ve Başkurdıstan'da da Türk liselerine rastlıyoruz. Kendi hazırladıkları broşürden anladığımıza göre Başkurdıstan'daki 4 Türk lisesi de Serhat firması tarafından kurulmuş. Başkurdıstan Cumhuriyeti Halk Eğitim Bakanlığının teklifi ile Bakanlar Kurulu Serhat Şirketi arasında yapılan antlaşma çerçevesinde ilk Başkurt-Türk lisesi 1992'de Ufa'da açılıyor. 1994'te ise Sterlitamak ve Neftikamsk şehirlerinde 2. ve 3. liseler açılıyor. Serhat firmasının genel müdürü Hüsam İkiz, Ufa lisesinin müdürü Hüseyin Şengün, Sterlitamak'ın Ali Şen ve Neftikamsk'ın ise Ömer Kabaklı.

Bu okullara ilgi her geçen yıl artıyor. Her 9-10 adaydan ancak biri okullara kabul ediliyor.

Yıl	Aday Sayısı
1992	3
1993	10
1994	8
1995	9

Ebeveynler de öğrenciler de bu okullardan çok memnunlar; öğrenciler çeşitli branşlarda katıldıkları yarışlarda (ekoloji, İngilizce, Başkurtça, fizik, matematik v.s.) her zaman üstün başarı gösteriyorlar.[22] Bu nevi okulların başarılarını her yerde duyduk. Aslında bunlar Türkiye'nin yüzakı ve geleceğe yönelik iyi bir yatırım. Seçme öğrenci alındığı için genelde bu öğrenciler başarıları ile dikkati çekiyorlar. Bizim yönümüzden bakıldığında en mühimi Türkçe öğrenmeleri. İleride bizlerin temsilcileri olmaya adaylar. Şüphesiz iyi de temsilci olacaklar.

Zeki Velidi ve Tatar-Başkurt Sorunu

Buralara kadar geldikten sonra Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın doğum yeri olan Küzen'e gitmemezlik edemedik. Zeki Velidi'nin bir sömestr de olsa öğrencisi olduğum için bu, bilhassa benim boynumun borcu idi. Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Başkurtlar da diğer uluslar gibi yasaklanmış meşhur şahıslarını hatırlamaya baş-

22. *Başkiro-turetskie Litsey*, (1995), 15 s.

ladılar. Ancak Başkurtların Zeki Velidi'ye verdikleri önem haddinden fazla. Tabii ki bunun siyasi nedenleri var. Başkurtlar Zeki Velidi'yi Sovyet Başkurdıstanı'nın kurulmasına vesile olan şahıs olarak görüyorlar. Bunda da haklılar. Çünkü ihtilal yıllarında Kazanda II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (31 Temmuz 1917)'nda İdil-Ural ve Sibirya bölgesi için "Milli Kültürel Özerklik" kararına binaen bugünkü Başkurdıstan'ın başkenti Ufa'da "İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi"ni açarken (20 Kasım 1917), Zeki Velidi kendisi de bu Millet Meclisinin üyesi olmasına rağmen "Başkurtçuluk" hareketini başlatanların önde gelenlerinden biri olarak Başkurt Özerkliğinin ilanına önayak olmuştu. "Türk-Tatar" tabiri ise o dönemde Başkurt, Mişer, Tipter, Kazan Tatarı, Kreşin, Astrahan Tatarı, Sibirya Tatarı gibi değişik adlardaki, ancak aynı dil ve kültüre bağlı olan Türki kabileleri birleştirmek gayesi ile kullanılmakta idi. Zeki Velidi Togan sonra Millet Meclisinden tamamen kopmuş; askeri birlikler kurmuş; başta Kızıllara karşı savaşan Ak Rus ordularında Rus-Kozak atamanı Dutov'la işbirliği yapmış; ancak daha sonra Kızıllar tarafına geçmek zorunda kalmıştı. Bu hizmetlerinden dolayı da Lenin ve Stalin 1919 yılında Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini kurarak, bölgede çoğunluk olarak bulunan Kazan Tatarları ile Başkurtlar arasında bir siyasî ayırımı da gerçekleştirdiler. Bu siyasî-idarî ayırım ise daha sonra kültürel ayırıma da yol açtı. 1940'larda ortak değerlere sahip iki topluluk, asırlar boyu aynı edebiyatı, aynı medreseyi, aynı kültürü paylaşırken, ayrı alfabeler ve ayrı edebi dillere mensup topluluklara dönüştüler. Moskova'nın teşviki ile de Başkurt yöneticileri kendi cumhuriyetlerinde yaşayan Tatar kökenlileri eritmek, tabir caizse "Başkurtlaştırmak" için çeşitli uygulamalara giriştiler. Büyük bir kısmını resmi evraklara Başkurt diye kaydettiler; eğitim veya başka sahalarda kısıtlamalar getirerek, suni düşmanlığı artırdılar. Şüphesiz Zeki Velidi Başkurdıstan'ın özerkliği için mücadele ederken iki kardeş topluluğun bir birine karşı rekabetle yetinmeyip, düşmanlaşacağını düşünmemişti. Fakat bugünkü Başkurt yönetimi, dolayısıyla halkı, Zeki Velidi'yi daha sonra Bolşeviklerle anlaşamayarak ülkesini terk etmiş olmasına rağmen, Başkurt devletçiliğinin en önde gelen lideri olarak lanse ediyorlar.

İşte, Zeki Velidi'nin Türkiye'de pek bilinmeyen bu tarihî özelliğinin nasıl yansıtıldığını yerinde görmek ve hatırasına saygımızı

sunmak için İsterlitamak şehrinden Küzen adlı köye doğru yola çıktık. Yolda ise genç ilim adamı İlşad'la aşağıdaki sohbeti yaparak Tatar-Başkurt ilişkileri konusunda çok ilginç bilgiler aldık.

(İlşad) Ufa'dan önce Sterlitamak'da "Miras" hareketi başladı. Dört yıl çok faaldik. Şimdi halkın ilgisi azaldı. Bizim gücümüz faaliyetlerimizin bir neticeye varmasında oldu. Pedagogiya Enstitisü'nde iki yıl önce Tatar bölümlerini açtırma başarısını gösterdik. Önceden yoktu. 30 okulun 25'inde Tatar sınıfı var. Başkurtların yatılı liseleri var, yetimler için. Tatarlar'da ise bu imkan yok. Her yıl 1200 çocuk birinci sınıfa başlıyor. Bunların da 300'ü Tatarca sınıflara katılabiliyor. Ancak kadrolarımız yok, kitaplarımız yok. Tatarıstan'dan getirtmek zorunda kalıyoruz. Belediye başkanı yardım ediyor, buna itiraz eden yok. (İlşad, Agidil-Aşkazar nehirlerinin kesiştiği yerden geçerken Şantav adlı dağın soda fabrikası tarafından yarısının kullanılıp bitirildiğini, şimdi Unesco'nun kararı ile durdurulduğunu, bunun dünyada örneği çok az olan bir kurgan olduğunu da izah etti.). Tatarca eğitim konusunda ebeveynler karşı çıkınca biz birkaç yıl ajitasyonla meşgul olduk. Ancak şimdi de çocukların Tatarca sınıflara katılması için ebeveynlerden imza almak gerekiyor; çünkü henüz Tatarın Tatarca öğrenmesi gerektiği düşüncesi yok. Başkurtlar'da da aynı durum. Birinci sınıftan sonra ebeveynler istemez ise ikinci sınıfta ana dili sınıfını kapatıyorlar. Her yıl tekrar tekrar uğraşmak gerekiyor. Tatar sınıflarında Tatar dili ve edebiyatı haftada 6 saat ayrılıyor. Diğer dersler ise Rusça okutuluyor. Başkurtların ise saf Başkurtça eğitim veren birkaç okulu var. Son üç dört yılda bir hayli milli değişiklikler oldu. Sterlitamak'da Başkurt tiyatrosu, Başkurt filarmonisu açıldı. Ayda bir defa *Aşkazar* adlı gazete çıkıyor. Tatar İçtimai Üzegi'nin gazetesi bir yıl kadar çıktı; ancak kapandı. Faaliyetler durgun. Belediye başkanı "Dom Kultura" (Kültür Evi)'da Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar için bir yer verilecek, dediydi.

(Nadir) Bu gelişmelere Ruslar'ın reaksiyonu ne?

(İlşad) Rus halkı gösteriler olduğunda korkuyor. Ruslara karşı bir tepki yok. Onların zaten sosyal teşkilatları yok. Kurmak istediler, ancak beceremediler. Çünkü onların bizler gibi problemleri de yoktu. Tatar milli hareketine aktif katılanların sayısı 20 kadar. Şimdi onlar da dağılmaya başladı. Şu anda harekete başlayan bizler 15-20 kişi kadar kaldık. Bir kısmı milli meseleden bir şey çıkmaz

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diye düşünüyor. İkincileri ise bize bundan fayda yok, yani kendilerine fayda yok diyorlar. TİÜ'nün bölünmesinin burada etkisi fazla olmadı. Yılda bir iki defa yapılan genel toplantılara 500 ila 700 kişi toplanıyor. Başkurdistan'daki durum Tatarıstan'dakinden daha farklı. Başkurt ve Tatar milli hareketleri birbirine karşı. Ancak halk bunu kabul etmiyor. Bilhassa Tatarlar "Biz, hepimiz müslümanız. Bölünmemize gerek yok" diyorlar. Ancak liderler arasında bu ayırım var. Başkurtlar "Cumhuriyet bizim ve bize ait olmalı" diyorlar. Biz ise onlara "Size de olsun, bize de olsun" diyoruz. "Başka halka problemlerini anlamayanlar kendi problemlerini de anlayamazlar" diyoruz. Ruslar çoğunlukta olduğu için Başkurtlar onları kendilerine lider diye kabul ediyorlar. Tatar-Başkurt meselesi çok karışık, böyle bir mesele yok diyenler var ama bu doğru değil.

(Nadir) Sebebi nedir?

(İlşad) Benim şahsi fikrime göre, fakirlikten kaynaklanıyor. Her iki halk da fakir. Şayet halk zengin olsaydı, televizyonu, okulu ve başka şeyleri devletten mi isterdi? Tatar bölümünü açtırmak için dört yıl mücadele ettik. O da tam Tatar bölümü olmadı. Rus-Tatar bölümü oldu. Başkurtların ise Başkurt-Rus bölümü adını taşıyor. Daha önce ise onlarınki de Rus-Başkurt bölümü idi. Aslında mühim olan bu bölümlerdeki ders saatleri. Bizimkinde Rusça'ya %65 ayrılıyor. Başkurtlarınkinde ise bir yıldan beri %65'i Başkurtça'ya %35'i Rusça'ya ayrılıyor. Enstitümüzdeki Başkurtlar çok iyiler. Onlar da bizim için mücadele ettiler. Rektör de olumlu bir şahıs. Kendisi aslen Tatar. Ben Başkurt'um diyerek Başkurt kurultayına delege olarak katılmak istedi. Ancak Başkurtlar kendisini seçmedi. "O, sahte Başkurt" dediler. Pasaportuma göre ben de Başkurttum. Değiştirmek istedim. İzin vermediler. Aslen Tatar olarak Başkurt kaydedilenleri belirlemek mümkün değil. Aslında köylerin dillerine bakmak gerek. 1989 nüfus sayımında yaklaşık gerçek ortaya çıktı. Çünkü o yılda halka serbestlik verilmişti. Gelecek nüfus sayımlarında ise bu imkan olmayacaktır.

(Nadir) Resmi makamlar Başkurtların elinde mi?

(İlşad) Pek değil. Yöneticiler için Rus, Tatar veya Başkurt olmak mühim değil.

(Nadir) Peki, yöneticileò için gerçeği tahrif etmenin bir faydası var mı?

(İlşad) Böylece onlar her iki halkı da kendi kontrolleri altında tutabiliyorlar. Gene de Başkurtlar lehine hayli değişiklik oldu. Ancak bu değişiklik Tatarıstan'da olan Tatarlar lehine olan değişiklikten az. Mesela, Başkurt bölümü başkanı Prof. Teki(ev)'le açık konuştuğumuzda konuları yorumlamamızda hiçbir problem yok. Ancak ortak problemleri çözmeden önce, ayrı ayrı problemleri çözme meselesi var. Biz, TİÜ'de okul meselesini çözmeye uğraşırken, Başkurtlar "Siz, Başkurdıstan'da yaşıyorsunuz. Dilini, tarihini bilmek zorundasınız" diyorlardı. Biz de "Tatar'ın Başkurt dilini bilmesinden size ne fayda olacak? Siz niye Başkurt dilini bilmeyen Başkurta ana dilini okutmaya çalışmıyorsunuz? Niye Tatarların yoğun olduğu rayonlara Başkurt kitapları dolduruyorsunuz da, Başkurtların olduğu rayonlara aynı şeyi yapmıyorsunuz? Tatarları niye yabancı ülkelere yollamıyorsunuz? diyorduk.

(Arabayla geçtiğimiz yerlerde bir diğer Tatar boyu Tipterler yaşıyor diye İlşad izah etti.) Burada 25 bin Tatar, 25 bin Rus, 50 bin Başkurt yaşıyor. Buradakiler Tatar dilinin Tepikey şivesini konuşuyorlar. Bunu araştırmacı Ramazan(ova) 10 tane Tipter köyünü dolaşarak tespit etmiş. Diğer kalan köyler Başkurt köyleri. Küzen köyünde Başkurtça okutuyorlar. Buradan mezun olan öğrenciler Sterlitamak Pedagoji Enstitüsünün Başkurt bölümüne kaydediliyorlar. Ancak hocaları bunlar Tatar diye sınav kağıtlarını bana getiriyorlar. Bunları siz alın diyorlar. Bunun üzerine ilgili öğrenciler ve ebeveynleri ile konuşuyorum. "Bizi Başkurt yaptılar" diyorlar. Köyden gelen bazıları ise Başkurtçayı iyi yazıyor. İşte Küzen bir Tipter köyü; Tipterce konuşuluyor, fakat Başkurtça okutuluyor (Burada sohbetimizi noktaladık).

Nihayet 50 kilometrelik yolu 1-1,5 saatte katederek Küzen köyüne ulaştık. Küzen meydanında Z. V. Togan'ın çok güzel bir büstü yerleştirilmiş ve altında şu satırlar okunuyor: "Tanınmış ilim adamı, Türkolog, Başkurt halkının lideri. Münih, Berlin, Budapeşte ve İstanbul Üniversitelerinin şeref profesörü Ahmed Zeki Velidi Togan (1890-1976)'ın şerefine". Başta bir bakkala girdik. Tezgahta Piyale makarnasını görmek bize çok ilginç geldi. Sonra müzeye (yanında bir mescit) gittik. Çok güzel yapılmış, geçen sene açılmış. Z. V. Togan'ın yeğeni sorumlu. Konuştuğu dil tamamen Tatarca (bir iki harf dışında). Bugüne kadar İşimbay'da yaşamış. Kendisine, İsenbike'nin babası Zeki Velidi ile ilgili getirdiği değişik dillerdeki şeref bel-

gelerini izah ettim. Müzeyi dolaşıp, şeref defterini imzaladıktan sonra[23], köyde bir sarhoşu görüntüledik. Bu da ayrı bir sosyal problem.

300 haneli, bin kişinin yaşadığı bir köy (bir Tipter kadınının ifadesi) . Zeki Velidi'nin yeğeni kirli kuyudan su çekti; ancak içmedik. Müze geçen yıl yani 8 Ekim 1994'de açılmış. Bina tamamen yeniden inşa edilmiş. Z. V. Togan'ın kardeş çocuğunun ifadesine göre, köy onun zamanında daha büyük, 1300-1400 kişilik olmuş, 1913 yılında hayvan sayısı dahi iki misli imiş. Şu anda Çişme kolhozu (diğer ifade ile aksiyoner cemiyeti) mevcut. Kendisi İşimbay'dan, köye iki yıl önce gelmiş. Burada etnografik malzeme çok bulunuyor (Qul tegermene, yulpıç, qolğaq, tırıs, iyer, künek). Zeki Velidi'nin babasından bahisle ise şunları söylüyor:

"Zeki Velidi 1890'da biride tuğan, bu üz yortı tügil. (Resim gösteriyor) Ahmet şah ile minim suret. Şeyxahmet birtuğanlar, enisi Ömelxeyat. Bik irte yetim qalğannar, armiege kitken. Armiege alğas, töngi namaz uqu öçen tışqa çıqqan işin taşlap qomğanın alğan texeret alırğa. Komandirı monı nakazat itken. Rus tilin bilmegeç anğlaşalmağannar. İrteden töşke tikli töşten kiske tikli qom tutırılğan qapçıqnı küterip totarğa tieş bulğan. İrgesinden bir Tatar komandirı ütip barğan vaqıtta anğlaşmışlar. Armieden isen sau qaytsam, üzim de uqırmın, balalarım bulsa Rusça da uqıtırmın digen. Axmetşah 3,5-4 yıl içinde medreseni bitire. Mula ukazı (imamlık belgesi) alıp qayta ala. Bu tırışlığın kürsete".

Müzede *Türk-Tatar Tarihi*'nin Başkurtça nüshası var. Ancak bu eser ilk olarak Tatarca basıldığı halde o yok. Duvarda Petrograd'taki Başkurt askerlerinin fotoğrafı asılmış. Z. V. Togan 2 yıl 7 ay Basmacılarda (şimdi Milli Azatlıq Hareketi diyoruz) bulundu diye izah etti. KP arşivinde Z. V.Togan hakkında bir hayli doküman muhafaza edilmiş. "Başqor yazusıları, universitetı bik küp köç saldı (müze kurulurken). 1990-nda Zeki Velidi uquları oyıştırldı. Anı qaytara başladıq. Bıyıl 4-nde Qorıltaydan soñ Küzen'de konferans buldı. İsenbike küp nerseler kitirdi". Çanta, üniversite cüppesi, pasaportları, ehliyeti v.b. Irınburda (Orenburg) Baymaq rayonu Tümes (Baş-

23. 1997 yılının Haziranında "2. Türkiyat Konferansı" çerçevesinde Başkurdıstan'a yaptığım ziyaret esnasında da müzeye tekrar uğradım.

kurdıstan'ın o dönemdeki başkenti) köyünde çalıştığı masa ve sandalye bulundu. Emir Yuldaşba(ev) Z. V. Togan'ın eserlerini tercüme ediyor. Z. V. Togan'ın kızkardeşi Makar köyünde (kışın Ufa'da) yaşıyor. Müze hatıra defterine Türkiye'den gelen birhayli kimse (İsmet Binark, Namık Kemal Zeybek, Şerif Aratekin v.b.) yazmış. Ben de Türkçe olarak bir kaç satır yazdım.

Bugünkü uzun yolculuğumuzun resmi kısmı tamamlamıştık, Sterlitamak'a geri dönerek, başta güzel bir misafirhaneye yerleştik. Misafirhaneden geniş caddeye baktığımızda Sovyetlerin II. Dünya Savaşı zaferini simgeleyen orak-çekiçli pankartlar, Lenin'in bir duvara hakedilmiş kocaman bir resmi dikkatimizi çekti. Her yerde hâla Sovyet sembollerini görmek mümkün. Bu bize acaip gibi gelse de, belki tarihin bu dönemini hatırlatması yönünden kendine göre bir faydası da vardır. Ancak yeni rejim, bu nevi sembollerin eski döneme özlemleri canlı tutmak gibi bir mahzur yaratacağını düşünmüyor gibi. Akşam ise İlşad iki odadan ibaret evinde bizleri yemeğe davet etti. Hanımı Adile nefis yemekler hazırlamıştı. Kızı Aygül de ona yardım ediyordu. Böylece uzun günümüzü rahat bir ev atmosferinde tamamlama mutluluğuna kavuştuk.

14.Gün-UFA

(28 Haziran 1995 - Çarşamba)

Önümüzde tekrar yoğun bir çalışma günü vardı. Tatarıstan'la Başkurdıstan arasındaki 2 saat fark bünyeye bayağı etki ediyordu. Sabah 6:45'te kalktım. İlşad geldi; aşağıya kahvaltıya indik; midem rahatsız olduğu için kahvaltıda verilen etli pilavın, ancak pilavını yedim. Sonra Zeki(yev)yev'in resmi dökümanlarının damgalama işlemi yapıldı. Eski SSCB'de resmi görevle bir yere giden şahıs oranın resmi makamından seyahat belgelerini imzalatmak zorunda. Aksi takdirde izini geçersiz sayılıyor ve harcırah alamıyor. Bu demode sistem hala uygulanıyor.

Sterlitamak Camiine gittik. Camiye ek güzel bir medrese inşasına başlanmış. Ancak işin ilginç yönü, işçilerin hepsinin kadın olması idi. Caminin bakıcısı ile konuştuk. Şehirde eskiden mevcut olan 5 camiden bir tek bu kalmış, yani sovyet döneminde tek bu kapatılmamış. Şimdi camiye 5-10 kişi geliyor.

Aşkazar adlı ayda bir yayınlanan gazetenin redaksiyonuna gittik. Sevimli bir Başkurt genci bizi karşıladı, bazı gazeteleri verdi.

Odada ise suratsız bir sekreter hanım vardı, selam vermek ihtiyacını bile hissetmedi. Bu gibi davranışları nedense yadırgıyoruz. Ancak biz de de bunun örneklerine kendi resmi dairelerimizde de sıkça rastlıyoruz.

Daha sonra Tatar-Başkurt yayınları yapan radyoya gittik; bir mülakat verdik. Akabinde bir TV çekimi yapıldı. Kamerayı ancak bir-iki kelime Başkurtça bilen bir Başkurt kızı kullanıyordu. Sterlitamak radyosunda mülakata ben (Nadir Devlet), İsmail Türkoğlu, Mirfatih Zeki(yev) ve yönetmen Tahir Akbaş(ov) katıldık. Bazı kısımlarını aşağıda verdiğimiz konulara değindik.

(Mirfatih) Tatarlarnı häm başqa Törki xalıqlarnı öyrenü buyınça soñgı yıllarda baytaq eş başqarabız. Töp burçıbız şuşı xalıqlarnı saqlau, üsterü problemaların xäl itü häm Tatarıstan belän Başqortstanıñ suverenlığı mäsäläsen tikşerü. Başqortlar belän bäyläneşle eş başqarabız, bigräktä Törkiä ğalimnäre belän eşlägän eşlär bik küp. Şularnıñ iñ äxämmiätlese dip äyter idem. Törek-Tatar ekspeditsiäsen oyıştırdıq. Bigräktä Nadir Dävlätneñ insiativası zur buldı. Alar üz dävlätläre belän söyläşep, röxsät alıp, mömkin märtäbädä material yardäm alıp, çaralar alıp, kiräkle aqçalarnı alıp, şulay itep Törkiä xökümäte bolar belän qızıqsına digän süz. Fännär Akademiese de qatnaştı. Çuvaşıstan, Tatarıstan häm Başqortstanda bulduq. Bu problema töp problema, kommunizm tözegän çorda millatlar betärgä tiyeş, ber genä kulturalı ber genä telle millät qalırğa tieş digän buldıq, xäzer isä çın çınlap betärgä torğan millätlärne tergezep, saqlau häm üsterü problemaları belän xär cirdä şöğellänälär. Mena şul problemalarnı öyränep yöribez.

(Soru: Sterlitamak hakkındaki düşünceleriniz)

(Nadir) Tatar Başqortlar üz ara yardämläşsä ide. Vaq xalıqlarnıñ başqa çarası yuq.

(Tahir) Monda soraular birergä bulır ide ul. Mena böten dönyada möselmannarğa qarşı, yä isä möselman möselmannı suğıştıra, böten dönyada şul tendentsie bara... Politikağa kerep kitmäskä ide.

(Nadir) Sterlitamaq matur, läkin rayon pıçraq. Yaña täräqqiätlär, mäsçet eşli, mädasä oyışa başlağan. *Aşqazar* gazetası möhim eş. Zäki Välidi muzeyında buldım, bik şatlandım. Bez çit illärdäge Tatar-Başqortlar bik dus yäşibez, şul dustlıq monda da bulsın digän ömet belän İstärletamaqtan ayrılabız.

(Soru: Sterlitamaqta xalıq niçek?)

(Nadir) Jevropaça xalıq. Ber säyer närsä xatın-qızlarnıñ bik avır eşlärdä eşlätäsez. Sistemada bulğan tigezlek xatınnarnıñ zianına bulğan (Bez dä irek dip atala) Şulay da irekne dä artırıp cibärergä yaramıy xatın-qızlar öçen.

Saat 12.00'de İsterlitamak'tan Ufa'ya doğru hareket ettik. Saat 14.00'te Ufa'nın ana meydanlarından birinde petrol bakanlığı binasına yerleşmiş olan *Ümit* gençler gazetesi redaksiyonunda idik. Kekler, çaylar v.s. hazırlamışlardı. Açlığımızı kek yiyerek giderdik ve sorularımıza başladık.

Gazetenin yazı işleri müdürü Rail Fäxrätdin(ov) aşağıdaki bilgileri verdi. "Bu gazet Başqortstan Respublikasınıñ Ministerlar Kabinetınıñ yäşlär öçen Tatarça çığa torğan gazeti. 1991-nçe yılnıñ 12-nçe iyülendän birle çığa. Başqa *Qızıl Tañ* çığa, *Tolpar* isemle yäşlär jurnalı çığa. Tirajı ber meñ. Respublikada şundıy üsä torğan berençe gazeta. Podpislar (abone) 1994 yıl 19.999 bulsa, 1995'tä 27 meñgä kütärelde. Başqa gazetalar töşü tendensiesendä. Yartı yıldan 32 meñgä citte. Yuğarı Sovet Ministerlar Kabinetı gazetası *Qızıl Tañ* zur gazeta. 60 meñ tirajı bar. Soñğı 6 ayda artmadı.

Başqor gazetaları ise: *Başqortstan, Qızıl Tañ* belän tiñ, Yäşlek jurnalı 27 meñ tirajlı *Yäşlek*, başka ber yäşlek jurnalı *Şuñqar*, balalar gazetası *Aqbuzat*, mäktäp yäşendägelär öçen *Amanat*, xatın-qızlar öçen *Başqortstan Qızı*, Yazuçılar Soyuzınıñ jurnalı *Ağizel*, Mädänyät Ministerlegeneñ aylıq *Tamaşa* jurnalı bar". *Şura* dergisini ise tüccarlar çıkarmıştı, ancak bir sayı çıktı; sonra kapandı.[24]

(Başqortlarnıñ ni öçen küberäk näşriatı bar. Alarnıñ respublikası bulğan öçen me?)

"Bu surauğa çavap birmik. Ğomumen alğanda avıl xalqı uqıy. İnteligentsie dä qızıqsına, çemetep alsa şunduq şıltırata.Tatarıstan

24. *Şura* 1917 Ekim ihtilalinden önce Orenburg'ta Tatar zenginleri Zakir ("Dermend" mahlası ile tanınan şair) ve Şakir Remiev biraderlerin maddi desteği ile 1908 yılından 1918'e kadar tanınmış din adamı Rizaeddin Fahreddin'in yazı işleri müdürlüğünde yayınlanan kaliteli ve etkili bir yayın organı idi. Yeni *Şura* dergisi ise Başkurdıstan(ın) Tatar Dilli Yazarlar Vakfı tarafından 1994 yılının sonunda çıkarılmış. Bu tek sayıda ilginç bir habercilik var. 8 s. 38) "İstanbul'daki iki kabir" adlı bu haberde Karaca Ahmet mezarlığında Tatar kökenli Abdullah Battal Taymas'la Başkurt kökenli Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın mezarlarının haberi Başkurdıstan ilimler Akademisi üyesi Prof. Zinnur Uraksin yazmış ve sonunda bu Tatar-Başkurt dostluğu ile ilgili bir şiirini de eklemiş.

Milli Kötepxanese, M. Zeki(ev), Tatar informdan Rasix Ğiyzettul-(in) belän elemtä bar".

(Tatarıstan gazet-jurnalları biredä tarala mı?)

"*Tatarstan Yäşläre* 70 meñ taralğan vaqıtlar bulğan. Xäzer *Ömet* barlıqqa kilde. Tatarıstandan çittä *Tatarstan Yäşläre* 8 meñ genä tarala, ul da soñğı 2 yılda kimede. Aqça yuq. Tatarlarda yartı yıllıq abone sisteması bar. *Ömet*neñ ber sanı 150 sum. Ber sanı ise 300'gä töşä. 150 sum supsidielänä, reklama isä az".

Anlaşılan gazetecilik ancak devlet desteği ile yaşıyor, bu da gazetelerin baskı gücü olma özelliğini zayıflatıyor.

UFA Pedagoji Enstitüsünde

Daha sonra Ufa Pedagoji Enstitüsünün Tatarca bölümünü ziyaret ettik. Bölüm tek bir odadan oluşuyor ve 5-6 kişi bu odaya sığışmış durumda. Biz hemen konuya girerek bölüm başkanı Lütfi Habib-(ov)'a sorularımızı tevcih edince, aşağıdaki konuşma geçti aramızda: "Tatar-Rus bölümünde gündüz 100, ekstern 100 öğrenci var. Mezuniyetten sonra onlar çeşitli işlerde çalışıyorlar. Öğretmenlik, gazetecilik, şairlik, tiyatro yazarlığı gibi çeşitli mesleklere yöneliyorlar. Hatta Kazan'dan da buraya okumak için gelenler oluyor.

Mirfatih: Bizim enstitüde de çalışanlar arasında buranın mezunları bulunuyor.

Nadir: Öğrencilerde bölüme ilgi artıyor mu, azalıyor mu?

"İlgi artıyor, milli meselelere ilgi artıyor, üniversite adayı ancak bir bölüme müracaat ediyor; Başkurt bölümüne de aynı şekilde ilgi var. Birinci sınıfta 25 öğrenci mevcut. Son yıllardaki değişikliğin müspet tarafı Tatar bölümünün açılması oldu. Ufa'da Tatarların sayısı Başkurtlardan fazla, burada 300 bin Tatar var. Çuvaşlar Belebey tarafında Çuvaş "Narski" cemiyetini kurdular. Onların meşhur şairi Konstantin İvanov işte bu Belebey'de doğmuş. Diğer meşhur yazarları Huzengay ise Tatarıstan'da.

Nadir: Burada Tatar Sosyal Merkezi mevcut mu?

Cevap: Ufa Medeni Merkezi adlı bir teşkilat var. Tatar öğretmenleri Maarif Cemiyetinin Başkurdıstan bölümü daha geçenlerde kuruldu. Başkurdıstan'ın Tatar dilli yazarları teşkilatı ise henüz resmileşmedi. Aynı şekilde "İdil-Ural Halk Partisi" de resmileşmedi.

Nadir: Ümit gazetesi ne gibi konuları işliyor?

Cevap: Irza geçme, soygun ve cinayetler çok arttı. Buna ek ola-

rak uyuşturucu kullanımı ve rüşvet gibi olaylar var. Gazetemiz bu konuları gündeme getirince başkaları uzaklaştılar.

Enstitünün girişindeki *Zaman* gazetesinin ilanı dikkatimizi çekti; bu arada Mehmet Yener, Bilal, İrfan, Yüksel adlı Türk gençleri ile karşılaştık. Kendileri Gaziantep, Sivas, Adıyamanlı. "Serhad" firması vasıtasıyla gelmişler. Ufada 2 yıldan beri kolejleri var. Biz genel olarak normal okullarda ders veriyoruz. Zeki olanları 8. sınıfta koleje davet ediyoruz. Kendi kolejlerimizde belletenlik yapıyoruz. Pedagoji enstitüsünün Tatarca-Rusça bölümüne gidiyoruz. Rusçayı pek öğrenemedik. Burada ekonomik şartlar değişti; herşey çok pahalanıyor, şeklinde bilgiler verdiler.

Oradan ise İlimler Akademisine gittik. Orada profesör Zinnur Uraks(in), Rail Kuzey(ev), Emir Yoldaşba(ev) v.b. karşılaştık. Orada da çay ile konyak ikram edildi. Oradan ise Akademi Başkanının Rusya İlimler Akademisi Başkurt bölümünün müdürü Robert Nigmetull(in)'in makamına gittik, Onunla Tatar Mirzalar Meclisi (Tatar Soyluları) hakkında konuştuk. Tatar Mirzaları Meclisi Başkanı Mirza Sait Yenikey(ev)'i arattıysam da yerinde bulunamadı. Sovyetler Birliği dağılınca kurulan değişik teşkilatlar arasında bu meclis de bulunuyor.

Tatar Mirzalar Meclisi

1552 yılında IV. İvan Kazan Hanlığını yıkınca, Altın Orda (ve hanlıklar) döneminden asalet ünvanlarına sahip olanlara Hıristiyanlığı kabul etmek kaydıyla hem mal-mülklerini hem de asalet, ünvan ve bunun sağladığı hakları muhafaza etme fırsatı vermişti. Böylece bu sınıf Rusların dvoryan (asil) sınıfına dahil olabileceklerdi. Bir kısım Tatar asili bu teklifi kabul etmişlerdi. İşte bugün Ruslar arasında yaşayan Türkçe kökenli soyadları bununla da izah ediliyor.[25] Ancak Hıristiyanlığa geçmeyi reddedenler, mal-mülklerinden ve canlarından da olmuş, büyük bir kısmı ise Kazan civarını terk etmişlerdi. Onlara ise asalet ünvanlarını kullanma hakkı ancak II. Katerina zamanında verildi. Sovyet döneminde tekrar yasaklandı. 1991'den sonra rejim değişince eski asiller kendi tarihi

25. A. H. Halikov, *500 Russkih Familiy Bulgaro-Tatarskogo Proishojdeniya*, (Kazan 1992). Türkçesi için bk. (çev. Mustafa Öner) *500 Türk Asıllı Rus Sülalesi*, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını), (İstanbul 1995).

haklarını alma faaliyetine giriştiler. İşte "Tatar Mirzalar Meclisi" de bu maksatla kuruldu. Ben de eski soylulardan "Devlet-Kildi" ailesinden geldiğim için bu meclisle ilişki kurmak istiyordum. Ancak bu ziyaretimde fırsat olmadı. Fakat Türkiye'ye dönünce "Nadir Mirza İbrahimoğlu Devlet-Kildi" şeklinde ünvanı kullanabileceğimi belirten bir belge gönderdiler.

Gece yatmak üzere Ufa'nın dışında bir sanatoryuma doğru yola çıktık. Berbat bir yoldan bir saat kadar gittikten sonra, sanatoryuma vardık; kapısında yarım saat beklettiler. Ondan sonra içinde 6 yatak olan, tuvaleti bulunmayan bir kışla koğuşu gösterdiler. Dışardaki tuvalette su yok, yüz yıkamak için yalaklar mevcut. Buna ilaveten nehir kenarı olduğu için sivrisinekler kaynıyordu. Benim zorlamalarımla şehre geri döndük. Bir saatlik bir kayıt muamelesinden sonra "Agidil" oteline yerleştik. *Ümit*'in redaktörü odayı çok iyi buldu; ancak vasat bir oda idi. 2 gün için 291.000 Ruble ödedim (bu burada neredeyse bir aylık maaş tutarı). İsmail ile Zeki(yev) ise birlikte kaldılar. Ufa oldukça sıcaktı. Yemek meselesini düşünmemişler. Saat 21.45'te hala yemek yiyememiştik. Bizi getiren şoför 18 yıl Düşenbe'de yaşamış, 3 yıldan beri şoförlük yapıyor. Ayda 350 bin Ruble maaş alıyor, evi falan da yok. Saat 22.00'de aşağıdaki lokantaya indik; neyse sığır eti ile salata bulduk. Üçümüz için 90 bin ruble ödedim. Yemekten sonra İlşad ile gazetenin yazı işleri müdürünün yardımcısı geldi, biraz sokakta dolaştık. Otelde su kaynatarak nescafe içtik. Hepsi komünizme ne kadar bağlı olduklarından bahsettiler. Anlaşılan yeni durum pek az kimseyi mutlu etmekte. Böylece uzun bir günü daha noktalamış olduk.

Başkurdıstan'ın başkenti güzel bir şehir. Sovyet döneminde iyi bir şehircilik uygulanmış; caddeler çok geniş, gerek çarlık, gerekse Sovyet döneminde yüksek, gösterişli sütunlu binalar inşa edilmiş; malzemeden esirgenilmemiş; ancak çoğunun bakımsızlık sorunu var. Bunun dışında gerek Kazan gerekse Ufa yeşillikle bezenmiş; her yerde ağaç ve park var. Herşeye rağmen şehirler çok temiz tutuluyor. Kamu nakil vasıtaları da oldukça düzenli. İşin ilginç tarafı Sovyet dönemine ait otobüs, troleybüs ve tramvayların bakımsız ve boyasızlıkları yanında Türkiye'de imal edilen Mercedes otobüslerinin büyük tezat teşkil etmesi. Bazılarının üstünde Türk bayrakları da olan bu otobüsleri görmek (her ne kadar adı Mercedes olsa da) gurur veriyor. Gerek Kazan'ın gerek Ufa'nın bir özelliği de bazı

eski tahta mimari örneklerinin muhafaza edilmiş olması ki, bu da şehirlere ayrı bir güzellik veriyor. Aslında Ufa sokaklarında dolaşmak, mimari eserleri görüntülemek bir zevk, tabii ki sırf bununla yetinecekseniz.

15. Gün - UFA
(29 Haziran 1996 - Perşembe)

Ekspedisyonumuz tam hızıyla devam ediyor; önümüzde gene yoğun bir program. Saat 7'lerde kalktık, odamızda kaynattığımız bir bardak kahve ile yetinmek zorunda kaldık; kahvaltı etme imkanı olmadı. Başkurdıstan Eğitim Bakanlığına gittik. Bakan hanım F. G. Hisamitdin(ova) yerinde yoktu; onun yerine yardımcısı Minğlibay Yulmuhammed(ov) aşağıdaki bilgileri verdi: "Nemets, Latıyş, Jävräy, Ukrain, Grek voskresenie (pazar) mäktäpläre bar. Tulayım 360. (Telefonda konuşurken dili genelde Tatarca, %30-40 Rusça karıştırıyor)".

Bıl mäktäplärdä uqutu tulıhınsa tuğan teldä bara. Böten predmetlar Başqortsa uqıtıla tigän süz. Vosemsotvosmedesti (880) mäktäptä 59.213 bala uqıy. 1542 uqutuçnıñ 1343-e yuğarı belemle, 97-se urta, %2-se tübän belemle. 50-se çittän torıp uqıy. 645 Başqort tele kabineti bar. Başqortstanda 27.180 Rus balası üze teläp atnada 2 säğat Başqort tele uqıy. Tatar, Mari, Çuvaş, Udmurt, Mordva, Ukrain tele dä şulay uq uqıla. Rus mäktäbe çistıy (saf) 800, alar da qatnaş. Uqutu tele Rusça, tege balalarğa tuğan tel uqıtıla.

Serhat firması belän dogovor (anlaşma) tärtibendä 3 litsey bar. Neftekamsk, Sterlitamaq häm Ufada. Ufada xosusi Ğäräp litseye bar. Ber şäxes alıp bara".

Başkurdıstan Eğitim Bakanlığının verilerine göre ise 1994/95 eğitim yılında ana dili eğitimi aşağıdaki tabloda belirtildiği gibi gerçekleşmiş:

Ulus Adı	Öğrenci Sayısı	Okul I	Öğrenci I	Okul II	Öğrenci II
Tatar	200.491	508	25.125 %12.5	529	83.090 %41.4
Başkurt	154.752	886	59.213 %38.3	472	45.836 %29.6

Mari	19.458	64	5.145 %26.4	110	5.624 %28.9
Çuvaş	19.005	17	15.02 %7.9	85	5.861 %30.8

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Buradan Ufa Devlet Üniversitesine gittik. Türkiye'den de tanıdığımız Türk Dil Kurumu'nun Türk Lehçeleri Sözlük Projesinde bir yıl çalışmış olan Tatar kökenli Doç. Dr. Almas Şeyhull(ov) bizi bekliyordu. 4-5 metre yüksekliğindeki sütunlarla üniversitenin girişi gözalıcı idi. Mermer merdivenlerden çıktığımızda ise ortasında Zeki Velidi'nin ve diğer tarihî Başkurt şahsiyetlerinin bulunduğu en azından 3 x 5 metrekarelik bir muazzam tablo ile karşılaştık. Zeki Velidi'nin resimleri ile üniversite binasının başka konferans salonlarında da karşılaştık. Ayrıca 1994'te gerçekleştirilen "Bütün Dünya Başkurtları Kurultayı"nın sembolleri de bazı duvarları süslüyordu. Kurultayla ilgili bazı eserler bize de hediye edildi. İlk olarak eski dekan Marat Zeynull(in)'in odasına gittik. Daha sonra Almas Şeyhull(ov)'un odasını ziyaret ettik. Odasını Türk Dünyası müzesine çevirmiş, olağanüstü ilginç bir bilim adamı. İdil-Ural Halkları Merkezini kurmuş, bu faaliyeti çerçevesinde 5 milyon fiş hazırlamış, bunları odasında ve evinde fiş kutularında muhafaza ediyor. Bu nevi bir bilim adamının bilgisayar sahibi olmaması çok yazık. Çünkü o fişlerin başına bir şey gelirse, yılların emeği boşa gidebilir.

Daha sonra 1993 yılında Altın Orda Konferansı çerçevesinde İdil üzerinde iki hafta birlikte dolaştığımız Prof. Mecit(ov)'un odasına uğradık. Mecit(ov)'un odası: Geniş, güzel, iyi bir kitaplığı, ortada geniş masa, tablolu bir oda (ressam: Reşit Zeynetdinov). "Batmayınsa diñgezgä niçek kilep çıqtığız" diye bizi karşıladı. 1996 yılında yapılması planlanan Türkoloji kongresine davet etti (ancak maddi sorunlardan bu kongre 11-14 Haziran 1997'e ertelendi). Kurultay için çıkarılan özel konyağın üzerinde "Rossiyski Fedaratsie" yazılmış. Zeki(yev), "Başkurtdıstan yazılsa idi" diye hafifçe iğneledi. Ben durumu kurtarmak için Başkurt balını methettim.

Oradan rektöre gittik. Rektör de bizimle görüşmek istediğini belirtmiş ve yanına kabul etti. Rağıp Gimay(ev) kimyacı, açık sözlü, sevimli bir şahıs. Üniversitede 3-4 Türk öğrenci de varmış; onlara Türkçe dersler de verdiriyorlar. Rektör, Devlet Bakanımız Na-

mık Kemal Żeybek'ten bahisle onun geçen yılki "Dünya Başkurt Kurultayı"nda sarf ettiği "Türkiye'de 60 milyon Başkurt var" şeklindeki ifadesini hatırladığını belirtti. Ben tarihi Aliye, Hüseyniye medreselerini, Salavat heykelini görmemiz gerektiğini söyledim. Ufa güzel, Başkurdıstan daha da güzel, çok iyi şeyler yapıyorlar diyince Zeki(yev) "Başqortnıñ mentalitetı Tatardan uzdırıp eşlärgä" diyerek gene dokundurdu. Mecit(ov), Yañartau'da güzel sanatoryum var dedi. Ben de tuvaleti var mı diye sordum ve başımızdan geçenleri anlattım.

Daha sonra eski bölüm müdürü Murat Veliy(eviç) ile görüştük. O sırada radyo için mülakata çağrıldım. Klasik sorular tevcih edildi.

Programımızda daha çok şeyler vardı. Uzun yıllar Ufa müftülüğünde çalışmış olan, *Kur'an*ı Tatarcaya tercüme etmeye başlayan Ravil Ütebay Kerimi ile randevumuz vardı. Onun da İslamiyetle ilgili makaleleri 1992'de Başkurt dergisi *Agidil*'de basılmaya başlamış, sonra nedense kesilmişti. Daha önce görüştüğümüzde bu konuyu kendisine sormuş, o da bunun Tatar-Başkurt çekişmesi ile izah etmişti. Kendisi derya gibi bir insan. Ufa Müslüman Mezarlığını çok uzun izahlarla gezdirdi. Eski müftülerden (Sovyet döneminin ilki) Rızaeddin Fahreddin'in bakımsız mezarını, otlar bürümüş yerlerden zorla aşarak üzüntü ile bize gösterdi. Kazan'daki eski Müslüman mezarlığı ile Ufa mezarlığını karşılaştırdığımızda, Ufa'dakini hayli bakımsız bulduk. Bu yörelerde dolaşırken, ilerde bahsedeceğimiz bir hususu kısaca aktarmak istiyorum. Mezarlıklar (mezar taşları) çok değişik bir anlayışla yapıldığı için başta yadırgatıcı oldu. Mezar taşlarının üzerinde Arap, Latin ve Kril harfli hitabeler ve bir haylisinin üstünde fotoğraflar bulunuyor. Mesela, bir mezarın üstünde çok güzel bir büst ve üstünde Sovyetler Birliği Kahramanı Korgeneral Tahir Kasım(ov) (1909-1986) yazılarını görüyoruz. Meşhur Başkurt alimlerinden Prof. Dr. Cemil Kiyikbay(ev) (25.10.1911-19.03.1968)'in mezarı da burada bulunuyor. Meşhur alim Musa Carullah Bigi'nin kızı Esma Bigi(yeva) (1892-1979) da burada gömülmüş ve bunların mezarları birbirine benzemiyor.

Daha sonra XX. y.y. başında kurulan Ufa'daki Aliye, Osmaniye, Hamidiye gibi meşhur medreseleri dolaştık. Tabii ki bugün bu medreseler çeşitli gayeler için kullanılıyorlar. Ravil Bey bize bunlar hakkında özetleyerek sunacağımız aşağıdaki ilginç bilgileri verdi. Osmaniye Medresesi 1887'de Hayrullah Osman tarafından kurulmuş.

Ondan sonra Sarman-Yakşıbay köyünden şeyhülislam Hamidi bu görevi üstlenmiş. Ufa'da ilk öğretmen okulu ise 1876'da açılmış.

Aliye medresesi[26] ise 1906'da açıldı. Bu medresenin kurucusu Ziya Kemali (1873-1914)'dir. Burada Rusça okutan Meğruye Gakay(ev)'in acı alınyazısı var. İdil-Ural'ın eğitim tarihinde mühim bir yer alan Mişer kökenli Ignatullah Hacı Gakay(ev)'in kızı olan Meğruye Nurmuhammed, kadı Mamley(ev)'in oğlu ile evlenmiş ve Stalin'in temizlik döneminde (1938) kurban gidenlerden biri. Bu medresenin meşhur öğrencilerinden biri de Alimcan İbrahim(ov). O, 1906-1908 yılları arasında burada tahsil görmüş, 1915-1917'de ise yine burada hocalık yapmış. Bu medrese şimdi 8 yıllık yatılı bir okula dönüştürülmüş.

Hasaniye medresesi ise 1903'te kuruldu. Medreseyi kuran Muhammed el-Hasani, Troiski'de Resuliye'de eğitim görmüştür. Muhammed el-Hasani bütün malını mülkünü bu medreseyi kurmak için harcadığından çok fakir bir hayat geçirmiş; ama bir şahıs için muazzam olan 15 bin kitap (elyazması) toplamış. Hasaniye kadim (eski sistem) bir medrese olarak kabul edilir. Bu şahıs cesareti ile de tanınmıştır. 1919 yılında Ak Rus Kolçak orduları Ufa'yı ele geçirince medresenin arkasındaki mescitin minaresini gözetleme kulesi olarak kullanmak istemişlerse de onları engelleyebilmişti. Medresede okuyan meşhurlar arasında uzun yıllar Sovyet çalışma kamplarında eziyet çeken Tatar yazarı Naki İsembet de var. Kurucusu el-Hasani 1924'te vefat eder. Bundan sonra mezarı ile torunları dahil kimse ilgilenmemiş. 1991 yılında bir kısım öğrenci burayı işgal ederek, medresenin dini cemaate verilmesi için uğraştılar. Ancak bir netice çıkmadı ve hükümet burada bir okul inşasına başladı.

Başka bir medreseye giderken önümüzden giden araba hızlı gidince, bizim şoför onları kaybetti ve 15.40'ta otele döndük. 16.30'da ise Kuzey(ev)'in antropolji müzesine gittik. Saat 18.00'e kadar soprano Rayile Azneyova'nın nefis konserini dinledik. Sonra akademi başkanı Robert Niğmetull(in), Ravil Kuze(ev), Zinnur Uraks(in), v.b. akademiklerle bir mükellef sofraya oturduk. Ziyafet 8.20'ye kadar sürdü. Herkes birbiri hakkında güzel şeyler söyledi. Eski Obkom (bölge komünist teşkilatı) eğitim sekreterinden komünizm döneminin

26. Bu medrese hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: S. Rahimov, "Aliye Medresesi", *Medreselerde Kitap Kiştesi*, (Kazan 1992), s.114-128.

itiraflarını dinledik. Kuze(ev) müdür olmuş; ziyafette bu nedenle düzenlenmişti. Ziyafette her iki akademinin de başkanı Prof. Dr. Robert Nimetull(in) beni takdim ederken çok ilginç bazı hususları vurguladı. O, özetle "Biz Nadir Bey'le ikimiz asil soydan geliyoruz. Bunu şimdi korkmadan söyleyebiliriz. Herşeye rağmen bizlerin soyları yok olmadı, hatta yurtdışında da kaybolmadı" dedi.

Burada antropoloji müzesi hakkında da birkaç kelime söylemek çok yararlı olacak. Müzecilik eski Sovyetlerde çok gelişmiş. Bu müze de aynı şekilde ilk çağlardan başlayarak, son dönemlere ait her türlü antropolojik malzemeyi, bunların haritalar, şemalar üzerindeki izahlarını içermekte, gezenlere geniş bilgi vermekte. Bizim antropoloji müzelerimizle kıyaslandığında bu konuda ne kadar zayıf kaldığımızı hatırlayarak hayıflandık. Sovyetler halka yönelik kültür olayı konusunda hiç bir fedakarlıktan kaçınmamışlar. Daha önce Rail Kuze(ev)'in ziyafetinden önce soprano Rayile Azney(ova)'nın verdiği bir saatlik konser de bunun en güzel örneklerinden birini teşkil ediyordu. Değme batılı sanatçılarla yarışacak bu aryaları videoya kaydetmiş olmanın bugün de mutluluğunu hissediyoruz. Bu müzede 17 Mayıs 1990'da Sterlitamak'ın 30 km. güneyine düşen bir meteroit de sergileniyor. Meteroitin bileşiminde nikel ve demir de mevcut; ancak çok sert olduğu için kesilememiş ve üzerinde bu kesme uğraşısının derin izleri görünüyor.

Ufa'da son günümüzde Ufa müftülüğüne de gittik. Bu müftülük Sovyet döneminde mevcut olan dört müftülükten biri idi. Orta Asya ve Kazakıstan Müslümanları için Taşkent'te, Kuzey Kafkasya Müslümanları için Mahaçkala'da, Şii Müslümanları için Bakü'de, SSCB'nin Avrupa kısmı ve Sibirya Müslümanları için ise Ufa'da birer müftülük bulunuyordu. Ufa müftülüğü en eskisi olup, 1789'da kurulmuştur. Müftü Talat Taceddin zamanın geç olması dolayısıyla yerinde yoktu; zaten bir İnguş ve bir hizmetlinin dışında kimseye rastlamadık. İnguş'a Türkiye'den geldiğimizi söyleyince, Çeçenistan'daki Rus vahşetinden bahsederek, bizleri unutmayın dedi. Müftülük bahçesinde 4-5 tane eski müftünün mezarı var. 18.30'da açılan müftülüğün camii hiç bir dönem kapatılmamış olması ile de mühim bir tarihi yer. Akabinde Başkurtların milli kahramanı, Pugaçov isyanına katılmış (1773-1774 yılında), Salavat Yulay'ın Akidil nehrine bakan çok güzel heykelini de, Akyurt (yani Beyaz Ev) denilen parlamento binasını da (dışardan) ziyaret ettik. Bu arada

Sovyetlerin heykel sanatında da çok ileri gittiklerini vurgulamamız gerekli. Dolaştığımız üç cumhuriyette de orantısız, çirkin bir büst veya heykel görmedik. Nihayet bugünü de tamamlayarak, otelimize geri döndük.

16. Gün - Hıristiyan Tatarlar (Kreşinler)
(30 Haziran 1996 - Cumartesi)

Gece iyi uyuyamadım; gene de erkenden kalkıp kahve içtikten sonra yola çıktık. Buralarda insanın yanında su kaynatacak bir elektirik aleti olması çok iyi oluyor. Bugün programımızda Tatarıstan'a yakın Bakalı rayonu var. Bakalı rayonunu programımıza almamızın ana nedeni burada Kreşin (Kreşonniy: yani vaftiz edilmiş anlamına gelen Rusçadan bozma kelime) Tatarları, yani Hıristiyan Tatarları tanımak içindi. Sovyet dönemindeki nüfus istatistiklerinde Müslüman Tatarlarla birlikte sayıldıkları için kesin sayıları bilinmemekle birlikte 300 bin civarında diye tahmin ediliyorlar. Tarihî verilere göre 1552'de Kazan Hanlığı Ruslar tarafından işgal edildikten sonra, Korkunç İvan (IV) Müslümanları zorla Hıristiyanlaştırma politikası başlattı. Bilhassa soyluların (mirzalar) bir kısmı mal-mülk ve idarî konumlarını korumak için Hıristiyanlığı kabul ettiler. Bugün Rusların arasında yaşayan Türkçe soyadları bir şekilde böyle izah ediliyor. Bazı meşhur ailelerin Rus ve Tatar dalları olduğu bu gün bile bilinen bir gerçek. Tatar asillerinin İslamiyetten vazgeçmeyen kısmı ise malsız-mülksüz kalarak Kazan civarından uzaklaşmıştı. Ancak Katerina II döneminde bunların nesillerine mirzalık (asalet) ünvanı kullanma hakkı verilse de, mal-mülk hakları iade edilmediği için halk arasında "çabatalı (çarıklı) mirzalar" tabiri yayılmıştı.

Kreşinler "eski" ve "yeni" olarak yani eskiden ve daha sonradan vaftiz olanlar olmak üzere iki guruba ayrılıyorlardı. XIX. y.y. sonlarında Kreşinlerin bir kısmı tekrar Müslümanlığa geçmeye başlayınca ise kilisenin baskısı ile yönetim bu gibilere karşı çok sert tedbirler almıştı. Ancak 1917 Şubat ihtilalinden sonra bir hayli Kreşin'in Müslümanlığı kabul ettikleri biliniyor. Kreşinlerin kendileri gibi ortodoks olan Çuvaşlardan ayrılan bir özellikleri, kendi milli benlik ve ana dillerini daha iyi korumuş olmaları teşkil ediyor. Bu yönleri ile Gagauzlara benziyorlar. Haklarında bazı şeyler bildiğimizi zannettiğimiz halde doğrudan doğru kendileri ile görüşme imkanı-

nı bulamamıştık. Karşılaştıklarımızın Tatarcaları çok iyi olduğu için Müslüman Tatarlardan ancak almış oldukları Rus adları ile ayrılıyorlar. Aynı soyun çocukları olmalarına rağmen dinleri ayrı olduğu için aslında Kreşinlerle Tatarlar arasında birbirlerine karşı bir itimatsızlık da söz konusu. Biz onların Ruslar tarafından zorla Hıristiyanlaştırıldıklarını biliyoruz. Acaba kendileri bu konuda ne düşünüyorlardı ve nasıl yaşıyorlardı gibi sorular işte bizi Bakalı rayonuna yöneltmişti

Ufa'dan 2 araba ile yola çıktık. Yol üzerinde Kuşnorenko köyünden geçerken savaş yıllarında burada KGB'nin Bulgar komünistlerinin lideri Dimitriev'i ağırladıklarından bahsedildi. Sovyetler 1945'te Almanya'yı mağlup edince, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Polonya ve Çekoslovakya'da sosyalist rejimini yerleştirirken, bir zamanlar Rusya'da besledikleri bu gibi komünistleri kullandılar. Arabayla yoldan geçerken dikkatimizi çeken başka bir husus ise yol kenarlarında çeşitli sloganları içeren büyük büyük levhaların bulunması idi. Haylisi Rusça olmakla beraber Başkurdıstan'ın bu bölgesinde Tatarca sloganlar dikkatimizi çekti. Misal: Kayda bulsam kayda yürsem de, ni işlesemde hatirimden kitmi tugan cirim. (Nereye gitsem de, nerede dolaşsam da, nerede çalışsam da, hatırımdan çıkmaz doğduğum yer.) 2-3 saat sonra Bakalı rayonuna vardık. Bizi bekliyorlardı. Rayonun yöneticisi Aleksandr Nikolayev Kreşin, yardımcısı Başkurt kimliği taşıyan bir Tatardı. O, bize bölge hakkında aşağıdaki bilgileri verdi. Burada 35 bin kişi yaşıyor. %65'i Tatar, %28'i Rus, %8'i Başkurt (2.700),kalan %8'i Mari, Mordva ve Çuvaş.

01.07.1995 tarihine göre Bakalı rayonunun nüfusu ise aşağıdaki tablodaki gibi:

Etnik Topluluk	**Nüfus**	**% Oran**
Tatar	22.000	64.5
Kreşin Tatar[27]	7.000	20.5
Rus	7.000	20.5
Başkurt	2.700	7.9
Çuvaş	1.200	3.1

27. Rayonda 101 yerleşim merkezi var ve Kreşin Tatarları bunun 16'sında yoğun bir şekilde bulunuyor.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mari	1.000	2.8
Ukraynalı	700	0.02
Mordva	200	0.05
Belorus	15	0.007
Diğer	100	0.024

Yöneticinin belirttiğine göre, yörede ekonomik sorunlar var. Tatarıstan'ın Aznakay, Ecim, Aktanış rayonları ile komşuyuz. Rayonda 10 bin kişi yaşıyor. Kreşin Tatarlarının Böcer, İllek, Yaña Bal, Burçay, Acmi, Uktar gibi köyleri var. Milletler arasında sorun yok gibi. İki hafta önce Ik boyuna yerleşen halkların festivali yapıldı.[28] Baulı, Utaza ve Orenburg'tan bir rayonun temsilcileri geldi, Müslim'ler gelemedi. Çilebi'den 150 yıl önce buradan göçüp gidenlerden 20 kişi geldi. Çevrede 10 binlerce Kreşin Tatarı var. Kendilerine has kültürleri, giyimleri, şarkıları var. Bir kilise açıldı. Bir mescit de inşa ediliyor.

Yöneticinin odasında konuşurken tanınmış şarkıcı Galina Kazanskaya (kendisi, Kreşin hareketinde aktif; Tatarcadaki "y" harflerini "c" telaffuz ediyor) 300 bin Kreşin var diye biliyorum, doğru mu? şeklinde soruma aşağıdaki cevabı veriyor:

"Bügen tögäl äytep bulmıy, 1926'dan birle alınmağan sannarı bik küp, kulturası bik ayrılıp tora.Tarixi offitsial süzlärgä qarşı bik küp dälillärem bar. İvan Groznıy çuqındırğan digän süz döres tügel, aksiyomadan çığıp xäräkät itegez. Bezneñ tarix döres yazılmadı. Ör yañadan qararğa kiräk. Çığanaq şul, tarix bilgele bulmağanda kulturasınnan çığıp xäräkät itäbez. Min şulay dip uylıym. Bez xalıqnıñ kulturasın öyränergä tieş.

Qayber Kräşen süzläre bügen Tatar telendä yuq, bälki Törki teleneñ saqlanuwı belän bäyleder. Taw yağı xalıqları Çuvaş, Mari, Mordvalar, ul xalıqlar belän Kräşen tele çağıştırılmağan. Kiyem mäsäläse, kultura, Kräşennärneñ küp tavışlı cırlawı häm melodie üzençälege, Tatarlarda rezonanslı cırlau, iske ğasırlar mirası. Nuğaybäk äbilär 7 keşe 7 tavışqa cırlıy. Baqalı'da da bar. Kräşennärneñ tormış felezofiese ayrım. Keşegä yaxşılıq, berbereñä yardäm.

28. Ik nehri bir kaç yıl önce sorun olmuş, "Ik nehri Berlin duvarı gibi yıkılsın, Tatarlar Başkurdıstan'daki Tatarlarla kavuşsun" gibi talepler ortaya atılmıştı. Bir süre devam eden bu siyasi huzursuzluk yöneticilerin girişimleri ile bastırıldıysa da bir huzursuzluk simgesi olarak hala hafızalarda.

Bezdä kiçägä , "rät aşına" dip äytälär, anda xär kem maqtap cırlıy. Xär ber keşegä yaxşı sıyfatlar sanap ütä. Dällillär artığınnan küp. Kräşen xalqı minem fikerdä. Alar şul fikerdä bulğan säbäple min dä şul fikerdä buldım. Bügenge köndä Kräşennär üz sannarın belmilär (Maksimov 400 meñ dip isäpli-Zekiev) Min 1 milion tiräse dip uylıym. Parij'da (bir yerleşim yerinin adı) Nuğaybäklär üzläreneñ ayrılığın da añlıylar. (Onlar Tatar halkının bir parçası mı? sorumuza cevap vermiyor.) 1930'ğa qadär Kräşen dip yazıldıq, monı qaytarığız dilär. Dävlättän yardäm kötäbez, taläp ittek. Bu eş politik eş. Tatarlar arasında Bolğarlıq mäsäläse bar".

Galina Kazanskaya sonra devamla:

"Arkeolog Halik(ov)'un büyük suçları var. Politika karıştırdılar, ben biliyorum, gerçekler gizlendi. Bulgar mezarlarını açarken, ayrım Kreşin ve ayrım Tatar mezarları açmışlar. Çıkan Altın Haçlar gizlenmiş. Tarihçiler gerçeği yazmak zorundalar" dedi. (Siz Çuvaşlara yakın mı? sorusuna) Ben tarihçi değilim. Sibirya'da da haçları inceleyenler var. Bir teoriye göre Kıpçakların haçları olabilir şeklinde görüş ileri sürdü. Zeki(yev) de bu görüşün doğru olabileceğini belirtti.

Ruslar da Kreşinler de ortodoks. Din dolayısıyla yakın mısınız? sorumuza: "Ben öyle düşünmüyorum. Bizim kiliselerimiz Kreşince, biz Ruslar ile karışamayız" dedi.

Bundan sonra Kazanskaya meşhurlar arasında da Kreşinlerin olduğunu (kompozitor Agapov), Çallı'da ayın 12'sinde Kreşin bayramının ("Petrov bayramı" ya da "çiçek bayramı" adlı bu Kreşin bayramının her yıl Haziranın 12'sinde kutlanmaktadır) kutlandığını belirtti. (Bu köndä däru ülännäre ciyıp qalırğa kiräk. "Petrov ütte, cäy ütte" şeklinde bir atasözünü aktardı).

Daha sonra bir kilise görmek istediğimizi söyleyince, papaz bulunamadı; ancak bir Kreşin kadını buldular. Biz bunu başta Kreşin kilisesi zannettik ancak sonradan Ruslarla Kreşinlerin birlikte ortak kullandıkları kilise olduğu anlaşıldı. Kiliseyi dolaştıran Kreşin kadını kilise konusunda problemler çıktığından, yönetici Yagirov'un kilisenin açılmasına karşı olduğundan, 1989'dan itibaren her yere yazdıklarından, kendisini Kolumna'ya (Sibirya'da meşhur sürgün yeri) yollamakla tehdit ettiklerinden, Allah kuvvet verdiğin-

den, Pert İliç'in, şimdiki yöneticiler ve otets (peder) Nikolay'ın da çok yardım ettiğinden bahsetti. Bu arada yönetici söze karıştı: Burada işsizlik sorunu yok. İşsizlerin çoğu Tacikistan ve Özbekistan'dan geliyor; ev kurmaları için onlara yardım yapıyoruz. Toplam 60 milyon verildi. Ormanımız var, tuğla fabrikamız var, inşaat için bu gibi yardımlarda bulunuyoruz dedi. Bu arada Kreşin kadın, devamlı Rusça konuşuyordu. Her zaman kendisini Tatarca konuşması için uyarmamız gerekiyordu. Ancak bu yöre halkına Rusça o derecede sinmiş ki, hangi dilde konuştuklarını bile farkına varmıyorlar. Kreşin kadın devamla: mihrabı açmanın yasak olduğundan, ikonların Ufa'dan bir rahibenin boyadığından, eski ikonların Ufa müzesinde muhafaza edildiğinden, bazılarının ise köylüler tarafından evlerden getirildiğinden bahsetti.

Kilisenin kuruluş tarihi ise söyle izah edildi: Sergey adlı biri kendini öldürmüş (bik yazıq -günah- bulğan). Babası da af edilmesi için bu kiliseyi inşa etmiş; bütün köy halkı yardım etmişler, inşaat için yumurta getirmişler. Kilisenin papazı Rus ve Rusça ibadet ediliyor. Tatarca yazılan *Bibliya (İncil)* yok. Molitloslov (İbadet kitabı) varmış. Bütün dini kitaplar da Rusça. Bizim buradakilerin çoğu Ruslar. Apastolü (İsa'nın doğum günü) büyük bayramlarda Kreşince okuyoruz. Daha önce ağaçtan Kreşin kilisesi varmış, ancak yıkılmış. Kiliseye Mordva, Çuvaş, Kreşin ve Ruslar geliyor diye ek bilgiler de aldık.

Anlaşılan Ortodoks olan Kreşin, Çuvaş ve Gagauzlar Türk kökenli olmalarına rağmen din dolayısıyla Ruslarla yakınlaşıyorlar. Genelde hepsinin din kitapları da Rusça.

Sonra Bakalı'da lokantada yöneticinin davetlisi olarak yemek yedik. Yardımcısı bir hafta önce 30 kişilik bir gurupla Türkiye'de bulunmuş. Ayakkabı boyacılarına, dükkanlardaki misafirperverliğe ve sokaklarda Türk kadınlarını görememesine şaşırmış.

Yemekten sonra Bakalı'dan 10-15 kilometre ötedeki bir Kreşin köyüne, çobanlık yaptığı için çeşitli ödüller kazanmış olan bir Kreşin kadının evine götürdüler. 68 yaşında hizmet kahramanı bu kadının evine misafir olduk. Şahane Tatarca konuşuyor. 88 yaşındaki anasının da resmini çektik.

Hizmet kahramanı kadın ısrarla bizi evine davet etti; aslında biz girmeyi pek düşünmemiştik. Evde Lenin'in büstü var. Lenin resim ve büstlerine zaten her yerde rastlıyoruz. Zeki(yev), "Abzar

çittä tora, Ruslarda kiresençä" (Ahır evden uzak, Ruslarda ise birlikte) diye Rus ve Kreşin köylerinin farklılığını izah etti. 7 sınıfı tamamlamış. Bize kısaca kendi hayatını anlattı.

"Eni 6 bala belän qaldı, äti 1942-nçe yılda yaralı fronttan qaytti. 1944'te Leningradta şähit buldı. 2 enem ülde, 4'tebez avılda. Firmalarda eşlädek tä, eşlädek, tırışıp eşlädek. Avılda gel Kräşennär. Kiyäv, kilen Tatar. Tatar alamı Urıs alamı bezgä ber. Ruska da kitälär. (Tatar) kilennär üz bäyrämen, bez üz bäyramebezne qotlıybız. Malçılıqta eşlädem, 5 yıl sıyır, 9 yıl sarıq kötep eşlädem. Balam yuq. 1966-nçı yılda pensiegä çıqtım (Hazırladığı çayı içtik) İpikäy bulğaç mäşaqät tügel. Allağa şöker... Ülännär ciyıp ta isän qaldıq. Qış köne qazıp...

(Madalyalarını gösterdi, Hizmet Kızıl Bayrağı, Lenin Ordenı) Avılda 52-nçe mäktäp bar. (Din totalar mı?) Qısmıylar. Urıs çirkävenä baralar. Avılda yuq, çirkäv bulmadı. *Bibliyene* (*İncil*'i) Tatarça uqıylar, diyerek aşağıdaki çok ilginç bir duayı okuttu.

İ küktäge atabız, danlı bulıp torsın isemeñ sineñ,
Kitsen sineñ patşalığıñ sineñ
Cirdä dä küktägeçä bulsın irkeñ sineñ
Bügenge könne ikmägebezne bir sin bezgä
Burçlarıbızını kiçer, bezdän bezgä
Burçları bulğannarnı kiçer
Bezne aldanırğa irek birmä
Camandan qotqar bezne
İ Xodayım şöker siña.

Bizimle gelen Bakalı yöneticisi Aleksandr Nikolayav köyde doğalgaz olmadığını söyledi. O, bu izahı zannedersem bir eksiklik olarak gördüğü için belirtti. Çünkü köylerin bir haylisinde doğalgaz mevcut.

Buradan artık Tatarıstan'a doğru yola çıktık. Ben *Ümit* gazetesi yazı işleri müdürü Raif'in arabasına geçtim. Yolda çevre, Tatar-Başkurt ilişkileri v.b. ile ilgili aşağıda özetleyerek vereceğimiz konuşmayı yaptık:

"İlyiç rayonunda ekini toplama %35-40'a ulaştı şu anda; yani çok iyi. Çünkü bu Başkurdıstan geneli ile karşılaştırıldığında çok yüksek. Burada yollar da iyi. Burada tek bir Başkurt köyü yok. 1989 yılında Bürcen'de de, Baymak'ta da Başkurtların oranı %80 diye

yazmışlardı. Şimdi ise Başkurtların sayısı azalmakta, yukarıda belirtilen yerlerde dahi %60'a düştü. Bu rayonda iki Rus köyü var ve halkı Tatarca bilir. Knezyulga adlı Çuvaş köyünde ise halk kendi dilini bilmez. Ayrıca iki Mari köyü var ki, bunlar üç dil de, yani Mari, Rus ve Tatarcayı da iyi bilir. Çuvaşlar ise okulda Tatar dili ve edebiyatı okuyorlar, yani asimile olmuşlar. İliç Rayonunda çıkan meşhurlar ise şunlar: şair Robert Minull(in), yazar Hasan Sufiyan, kompozitor şarkıcılar Aksen Gerey(ev) ile Rezide Ehyer(ova), ayrıca iki defa en büyük ünvan olan Sovyet kahramanı madalyası alan pilot Musa Gerey(ev) de buradan.

Şimdi köylerden şehre göç durdu. Tatarlar Sibirya'dan Tacikistan'dan muhacir olarak geliyorlar. Başkurdıstan'a gelen kaçakların (mülteci) %41'ini Tatarlar, %1-2'sini Başkurtlar teşkil ediyor. Başkurtların "Ural Sosyal Merkezi" Tatarları kabul etmemek gerekli şeklinde bir karar almıştı. Ancak resmi makamlar bu kararı reddettiler. Bu rayon 1922 yılına kadar Tatarıstan'a bağlıydı. Şakir(ov) (SSCB Komünist Partisi Başkurdıstan ülke şubesi sekreteri). Döneminde Tatarlara Başkurt pasaportu (kimliği) vererek istatistiklerde Başkurt oranını yükseltti. Ancak her ne kadar Başkurt kimliğine sahipsek te bir makama yükselme konusu gündeme gelince sizi Tatar diye bizi reddediyorlar.

Bu yıl yağış az oldu. Halk artık geçimini kolhozlardan sağladığı paraya bağlayamıyor. Şubat, Mart ve Nisan ayları için paralarını alamadılar. Kendi yetiştirdikleri ve kendilerine ait olan yani ortak kolhoz malı olmayan, sığır serbest pazarda bir milyon rubleye satılıyor. Bir öğretmeninin maaşı ise 300 Ruble. Dolayısıyla eğitimin kalitesi kalmadı (demek aynı sorunları onlar da yaşamaya başladılar).

Kolhozun olması yöneticilerin çalmasına imkan veriyordu. Ancak Çiftlikler özelleşirse bu imkan biter. Kolhoz yöneticilerinin ikişer katlı ev inşa ettirdikleri herkes tarafından bilinen gerçek.

Doğalgaz Başkurdıstan'ın Dürteli, İliş, Kuşmeren Çakmağı taraflarında mevcut; ancak başka yerlerde yok. Şimdi ekin toplama işleri kötü, bir hayli başak tarlada kalmakta. Annem savaş zamanında birisinin biçtiği yerde bir başak bulurlarsa o şahsı hapse yollarlardı diye bahsediyor. Buralarda mescit de yok, namaz bazı binalarda kılınıyor". Raif'le sohbetimiz burada sona erdi; çünkü Tatarıstan sınırına gelmiştik. Burada bizi uğurlamaya gelen İlşad

Nasıyr(ov) ve Raif Fahreddin(ov) ile vedalaştık. Esasında bu bize gösterilen hürmetin bir ifadesi idi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Aktanış-Tataristan-Baba Ocağı

Aktanış rayonu Tatarıstan cumhuriyetinin doğusunda, Başkurdıstan'ın Krasnokama, İliş (ki biz oradan geçerek geldik) ve Bakalı rayonları, Udmurtstan'ın Karakul ile cumhuriyetin Müslim ve Minzele rayonları ile sınırdaş. Aktanış'tan Akidil, Kama, Sün ve Ik nehirleri akıyor. Aktanış rayonunun yüzölçümü 2.038 km², 88 köyün bulunduğu ve 340 bin insanın yaşadığı bir bölge. Bölgenin bir özelliği de halkının %98'ini Tatarların teşkil etmesi. Aktanış'ın merkezi Kazan'dan 400, Ufa'dan ise 200 km. uzaklıkta. Aktanış'ın bir özelliğini bir tarım ve hayvancılık bölgesi olması teşkil ediyor. Diğer özelliği ise Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymiy(ev)'in buradan olması.[29]

Benim ise Aktanış'ı görmek istememin bir özel sebebi vardı. 1946 yılında doğum yerim olan (Mukden şehri) Mançurya Kızıl Ordu tarafından işgal edilince, annemle (Rukiye Muhammediş Devlet-Kildi) babam (İbrahim Devlet-Kildi) Sovyet aleyhtarı *Milli Bayrak* adlı gazeteyi çıkardıkları için tutuklanarak Sibirya'ya götürülmüşler (10 yıl çeşitli çalışma kamplarında, 5 yıl ise sürgünde eziyet çekmişler) ve ben de 2 yaşında yetim hem öksüz kalmıştım. Bu esnada Şanghay'da yaşayan bir Tatar ailesi Aynicemal (Alukay) ve Ahtem İlyas(ov) beni evlatlığa almışlardı. İşte beni büyüten babam Ahtem Aktanışlı idi. Ben de acaba burada onun akrabalarının izine rastlayabilir miyim diye uğramak istemiştim; yani hem halkının %100 Tatar olduğu bir bölgeyi görmek hem de şahsi bir şey araştırmak gayesi vardı bu ziyarette.

Şehrin merkezine girişimiz yol inşaatı dolayısıyla hayli sıkıntılı oldu. Merkezde bizi yönetici ve eğitim sorumlusu bekliyordu. Ben babamdan bahsettim. Yönetici Şefiull(in), "İlyasovlar bizde çok, Bütün Dünya Tatarları Kongresinde Sizin Aktanış'tan olduğunuzu bahsetmişlerdi" diye söze başlayarak aşağıdaki bilgileri verdi:

Aktanış'ta iki Mari, bir Rus köyü var. Ruslar da Tatarca konuşuyor. Kalanların hepsi Tatar. Başka halklar yok. Rayonda 330 bin kişi yaşıyor. Ancak şehirden dönenler Rusça biliyorlar. Yüksek tahsil alanlar %30. Rayonda mescit var. Kilise yok. Marilerin dini yok.

---

29. *Aktanış Rayonunıñ Vizit Kartoçkası*, (1994).

Onlar suya, taşa tapınıyorlar. Kükmara çevresinde Bisermen denilen Udmurtlar var.

Tamamen köy ekonomisi ile geçinen Aktanış'ta eğitim konusuna da ehemmiyet verildiğini gördük ki bu her yerde yaygın. Tatarların neredeyse %100 oranı teşkil etmeleri dolayısıyla bölgedeki 41 yuva, 34 ilk okul, 22 orta okulun hepsinde eğitim Tatarca yapılıyor[30]

Şüphesiz bu okulların da maddi sorunları var. Ancak bu sorunları aşmak için ilginç metodlar da kullanılıyor. Etes orta okul müdürü Feyiz Gerey(ev), okul adına 30 hektar arazi almış, 20'sinde arpa ve buğday, 5 hektarında karabuğday, 3'ünde patates, 2'sinde ise havuç ve pancar yetiştirmişler. Bunların gelirlerinden ise birkaç milyon ruble kazanarak okulun ihtiyaçlarını karşılamışlar.[31]

Okul konusunda cumhurbaşkanının da görüşleri ilginç. Bizi en fazla ilgilendiren onun Türk-Tatar liseleri hakkında söyledikleri oldu. Tatarıstan Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymiy(ev) bu konuda aşağıdakileri belirtmişti: "Halkın Türk dilini, onun kültürünü öğrenme gayretini müspet karşılıyorum. Bilhassa bu okulların ders proğramlarını tanıdıktan sonra bu kanaate vardım. Bu liselerin gayesi Tatar, Türk, İngiliz ve Rus dillerini derinlemesine öğretmek, mezunlarını Türkiye ile Tatarıstan, Avrupa ve BDT ülkelerinin üniversitelerinde yüksek tahsil yapabilmelerini sağlamak.

Benim bir düşüncem-hayalim var. Ancak ben bunu boş hayal diye yorumlamıyorum. Sosyal-ekonomik şartlar düzelince, Tatar dilini devlet dili derecesine çıkarmakla birlikte, dünyadaki yaygın dilleri cumhuriyetimizdeki çocuklarımıza öğretmeyi teklif etmeyi düşünmekteyim; çünkü bugün halkımızın uluslararası ilişkilerinin arttığı bir dönemdeyiz. Bu pek mühim bir iş. Çocuklarımız da bundan çok memnun olacak. Kazan eskiden beri dünyada tanınmış ilim ve kültür merkezi olmuş. Şayet bu geleneği gelecekte de devam ettirmek istersek, işte bu konuyu hayata geçirmemiz gerekecek. Her bir çocuğa yabancı dil öğretmek gerekli. Her yıl okulları tamamlayan 50 bin öğrenciye bunu öğretirsek ne kadar büyük zenginlik olurdu. Ben bunu fazla uzatmadan, gelecek bir-kaç yıl içinde hükümet programına alınmasını teklif ettim"[32] Cumhurbaşka-

30. Eğitim müdürü R. Şerifullin'in verdiği bilgiler.
31. M. Veliullin, "Niçik işlisiñğ, avıl mektebi", *Megarif*, sayı 12 (1994), s. 16.
32. "Yeş buwın bizniñ kileçegibiz ul (Cumhurbaşkanı M. Şeymiyev ile yapılan sohbet)", *Megarif*, sayı 12 (1994), s. 2-3.

nının bu sözleri eğitim, yabancı dil konusunda duyarlı olduğuna işaret ediyor.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Aktanış rayonu hakimi (başkanı) ile konuşmamız değişik konulara yöneldi.

"Köyde ekmezsen, biçmez ve toplamazsan aç kalırsın. Sığırı sağmazsan ölür. Şükür henüz insanlarımızda merhamet duygusu var. Köy halkı henüz o kadar bozulmadı" diye köy hayatının özelliklerini bize aktardı. Bu arada Prof. Zeki(yev) de söze karışarak, son yıllarda dini hayattaki gelişmeleri aşağıdaki şu ilginç sözlerle ifade etti: "Emekli olan ateistlerin şimdi hepsi molla. Bana da senin öğrencilerinin hepsi de molla olmuşlar diye hayli kızmışlardı. Bunun üzerine ben bu eski talebelerimle bir gün buluştuğumda "Nereden mollalığı öğrendiniz" diye sormuştum. Onlar da, ateizm edebiyatını okursan, orada dinle ilgili her şey var, bu da bize yetiyor, demişlerdi. Şimdi diniye nezareti bölündü. Başkurdıstan'da tartışma sürüyor. Tatarıstan müftüsü ukaz[33] veriyor. Şimdi her bir müftülük ukaz veriyor. Ukazı olmayan da mollalık yapıyor. İnsanlar doğuyorlar, ölüyorlar, dini bayramlar var, yani mollaya ihtiyaç var. Şimdi hızlandırılmış kurslardan mezun olan din adamları var. Aslında dini gençler de yaşlı nesil de bilmiyor".

Bundan sonra sohbetimiz tekrar Aktanış rayonunun sorunlarına yöneldi. Sorunlar arasında okullarda fizik ve tarih öğretmenlerinin yetişmemesi, doğalgazın olmaması, genel olarak fakirlik ön sıralarda geliyor. Merkezden uzak olan rayonların köylüleri para kazanma şansından yoksunlar. Kazan'a yakın olan köyler patetes, soğan meyva ve sebzelerini pazarlarda satarak para kazanıyorlar. Ancak Kazan'a uzak bölgeler bu mallarını götüremiyorlar ve dolayısıyla yetiştirdiklerini merkez otoritenin belirlediği fiyata devlete satmaları gerekiyor. Ayrıca devletin parayı da zamanında ödememesi başka bir sorun.

Sohbetimize burada nokta koyduktan sonra hepimiz birlikte, şimdi Agidil'in ana damarı ile ilişkisi kesilen nehre girdik. Toz-toprak ve yorgunluktan sonra akşam vaktindeki bu banyo çok iyi geldi. İsmail'le şoför sabunlandılar. Sonra bizi bir tarlanın içindeki ziyafet sofrasına götürdüler. Bir kolhoz yöneticisi sofra kurdurmuş,

33. Ukaz: İmamlık selahiyeti veren resmi belge.

kazanda tavuk ve balık pişiyordu. Başta balık yendi, ardından tavuk, ardından koyun eti ve en son olarak da şişler geldi. Yemekler çok nefisti; fakat patlayacak dereceye geldik. Yemek esnasına eski sistemin çarpıklığından bahsettiler. Hepsi inanmış komünist olduklarını, ancak çok sıkıntı da çektiklerini söylediler. Şimdi Azatlık radyosunu dinliyorlarmış. Tarlada olduğumuz için güneş batınca sivrisineklerin hücumuna uğradık. Üçümüze birer Aktanış kelepüşü hediye ettiler. Ben de onlara birer kalem verdim. Merkeze dönerken otomobilimiz altını çarptı, egzos çıktı. Neyse zor bela tamir edildi. Şoför dikkatsiz, tabi babasının malı değil. Saat 23.00 sularında otelimsi yere geldik. Yorgunluktan yatar yatmaz uyumuşum.

17. Gün - Minzele-Çallı

(1 Temmuz 1995 - Cumartesi)

Zeki(yev) saat 6'da kaldırdı. Kahvaltı yapmadım. Yerel gazeteye kendim ve babamla ilgili kısa bir yazı hazırlayıp, yöneticiye teslim ettim. Bir önceki akşam yenilen aşırı yemek dolayısıyla bağırsaklarımı bozmuşum. Allahtan tuvalete kovalarla su koymuşlardı. Kuraklık dolayısıyla su sıkıntısı mevcut. Daha sonra yöneticiyle vedalaştık. Sabah 5.00'de kalkıp, önce sığırlarını otlatmış. Burası Tatarıstan saat birimine girmesine rağmen Başkurdistan saatine daha uygun, hava erken ağarıyor. Otele 72 bin ruble gibi cüzi bir para ödedik ve saat 7.00'de yola çıktık.

Yol üzerinde Minzele'ye uğradık. Şehrin merkezinde XIX. y.y. sonunda yapılmış güzel bir cami var. Ancak minaresi yeniden inşa edilmiş. Genelde şehir her bakımdan bakımsız.

Minzeli'den sonra Çallı'ya uğradık. 1990'da inşasını gördüğüm camii şahane bir şekilde tamamlanmış. Cami girişinde dini eserler satan bir dükkan var. Tatarca *Kuran Tefsiri* satın aldım. Dükkanın karşısında bir masada oturan molla ise arzu edenlere sadaka karşılığında dua okuyordu. Daha sonra özel bir lokantaya gittik. Özelleşme dalgası buraya da ulaşmış. Bu sayede kolayca bir lokanta bulduk. 2-3 yıl önce böyle imkanlar yoktu ve insan kolaylıkla aç kalabilirdi. Pilmen (mantı) yedik, Zeki(yev) ödedi. Yolda Zeki(yev) ile *Tatar Ansiklopedisi*'ni konuştuk.

Saat 15.00 sularında Kazan'a ulaştık ve kaldığımız profilaktura-ya yerleştik. Evimize dönmüş gibi olduk. Kazan'da hava soğumuş ve yağmur yağıyordu. Gelir gelmez yorgunluktan yattım. İki saat

kadar uyumuşum, ilaç gibi geldi. 18.00'de İsmail'le yemeğe indik. Her zamanki gibi berbattı. Allahtan daha önce Zeki(yev) ile ufak tefek alış veriş yapmış; yiyecek bir şeyler almıştık. Yemekten sonra Prof. Usman(ov)'a telefon ettim. Evde yoktu. Daha sonra birlikte balkonda otırarak, sivrisineklere karşı savaş açtık. Geldiğimden beri ilk defa olarak pijamaları giydim, bağırsaklarım da hala feci durumda idi.

18. Gün- Kazan

(2 Temmuz 1995 - Pazar)

Sabah 8.00'lerde uyandım. Bir coca-cola içtim; tekrar yattım. 11.00'lerde Zeki(yev) geldi. Çocuklarının kaldığı devlet daçasına götürdü. Bizi dört torunu ile iki gelini karşıladı. İdil kenarında, ormanlar içinde telli çitlerle ayrılmış; içinde her türlü konforu olan ağaç yapılarla güzel bir bina. Burada cumhurbaşkanının, başbakanın ve diğerlerinin daçaları var. İsmail çocuklara gofret, ben de şeker verdim. Bir müddet sahilde dolaştık. Dönünce zengin bir sofra ile karşılaştık. Ben ancak çorba içtim. Sonra birlikte munçaya (hamam) gittik. Burada ter attık. Çok yoruldum. Çay ve votkadan sonra girip yattım. Akşam saat 20.00 sularında şöför bizi profilakturaya bıraktı. Saat 23.00 sularında tekrar bağırsak sancısıyla uyandım. Bu nevi ekspedisyonlarda su, gıda ve hava değişimi bu nevi sorunlara neden oluyor. bu nevi haller 1991'de İpek Yolu projesine katıldığım esnada da, 2 ay içinde 3-4 defa başıma geçmişti.

19. Gün-Tataristan Milli Kütüphanesi - Tarihi İzler Aranıyor

(3 Temmuz 1995 - Pazartesi)

Bugün büyük oğlum Giray'ın diploma töreni var. Marmara Üniversitesi Mühendislik Fakültesinden Bilgisayar Mühendisi olarak mezun oldu. Bu kadar mühim bir günde oğlumun mutluluğunu paylaşamamanın derin üzüntüsünü duyuyorum. Acaba ikinci oğlum Yulay'ın böyle mühim bir gününde yanında bulunabilecek miyim? En azından mühim diye kabul ettiğim bir görevi yaptığımı düşünerek biraz teselli bulmaya çalışıyorum. 8.30 Radyoda şarkılar vardı. Daha sonra Ruslara Tatarca programı vardı. Akabinde

GAİ[34] hakkında Rusça bir program yapıldı. BURADA RUSÇA BİLMEYEN YANDI. Kazan'da hava oldukça soğudu. Asılgerey Bey jeeple bizi almaya geldi. Birlikte Kazan Kremline gittik. Ezher Muhammedi(ev) ve başka bir arkeologla konuştuk. Tarihî Kul Şerif Mescitini bulmak için büyük bir arkeolojik kazı başlatmışlar. 2 yıllık çalışma sonucunda XVIII. y.y.'a ait Rus kalıntıları çıkmış, yani beklenen netice hasıl olmamış. Ancak kilisenin altında (bodrumda) yapılan kazı esnasında, birkaç harfi okunan Arapça bir taş bulunmuş, yani bir eski Müslüman taşının üzerine Ruslar kendi yazılarını hak etmişler. Ayrıca bu kilisenin kıbleye bakması da, bir cami kalıntısı üzerine inşa edildiği intibaını veriyor. Bu ise çok mühim bir tarihi buluntu.

Kazının yapıldığı yerde bizlere uzun bir uzun bir tarihî izah verildi:

"XVI. y.y.'dan önceki bizim Bulgar Tatar halkının arkeolojik mimarî eserleri muhafaza edilmemiş. Onlar varmış. Yazılı kaynaklarda bunlar kaydediliyor. Mesela Krupski'nin yazmalarında beş cami var deniliyor. Taş camiler, ayrıca ağaç camiler de mevcutmuş. Fakat korunmamışlar. Şimdi biz burada geniş bir hafriyata başladık. 1994'de bu işe giriştik. Bu çalışmalar esnasında bizim eski camilerimiz başka mimari eserlerimizin nerede olduğu problemi ortaya çıktı. Bunları aramaya başladık. Kul Şerif Mescidi onların en tanınmışı. Bazı yazma kaynaklara dayanarak Profesör Alfred Hasanoviç Halik(ov) (1994'te vefat etti) işte kazıya buradan başladı. Bunlar ancak ufak çapta hafriyatlar idi. İşte şu birinci ve ikinci sırayı kazmıştık. Çünkü bizce malum olan kaynaklara göre, Kul Şerif Mescidinin bulunduğu Tacik çukuru yanında "Tezitskiy Avrat" diye bir yer var. Tacik çukuru bu binanın kenarından geçmiş. Biz işte buradaki tümsektedir diye düşünüyoruz ve bunu bulmak için de kazma işine başladık. Ancak maalesef her tarafta Rus yapıları mevcut. Kendi yapılarımıza henüz ulaşamadık. Bulduğumuz kerpiçlerin de ne olduğunu anlayamıyoruz. Ancak bunlar yeni değil, eski kerpiçler. Yani yapılarda eski binalardan toplanan kerpiçler kullanılmış. Bu kerpiçler XVII. ve XVIII. y.y.'a ait. Mimarlar da bu konuda bir şey söy-

34. GAI: Trafik polisi. Ancak buradaki trafik polislerinin fonksiyonları daha fazla.

leyemiyorlar. Burası seramik kurutma yeri mi? Çünkü bazen kömür parçalarına da rastlıyoruz, çömlek parçalarına da rastlıyoruz, bilemiyoruz. Aslında bu bizim için o kadar da ilginç değil. Bizi esas ilgilendiren bu kerpiç binanın bir taş bina yıkılarak üzerine yapıldığı hususu. O taştan yapılan şey, acaba temel miydi? Alfred Hasanoviç, 1978'de XII. y.y.'daki Kazan'ın eski taş duvarını buldu. O duvar Süyüm Bike minaresinden başlıyor ve bu tarafa dönüyor. Ancak Halik(ov)'un kazma işlemi pek ufak bir sahayı kapsıyordu yani hepsini açamamıştı. Biz de şimdi acaba bu bulduğumuz taş parçaları Halik(ov)'un açtığı taş duvarın devamı değil mi diye? düşünüyoruz. Her tarafını kazıp açtıktan sonra bu konuda birşeyler söyleyebileceğiz. Ancak bu taş yapının Rus döneminden değil, Kazan Hanlığı döneminden olması gerekli.

(Nadir) Sonra bunları tekrar gömecek misiniz?

Bilemiyorum. Şayet taş duvar çıkarsa onu yükseltiriz ve böylece onu turistik bir şekle döndürürüz. Her zaman bize arkeolojik kazı yapmamıza izin vermezler. Bütün işi bitirmeye çalışacağız. Geçen sene iki yolu Halik(ov) başlamıştı. Biz ise bunu genişleterek devam ediyoruz. Kremlin 1552'de İvan tarafından kurulmuş, tabii ki bunu biz yıkamayız. Bizim de tarihimizin bir parçası. Maalesef geçmişe ait eserler fazlasıyla tahripolmuş, burada gördüğünüz diğer çukur 1940'lı 1950'li yıllarda açılmış ve bütün eski eserler tahrip edilmiş. Bu çukura gereksiz eşyalar ve çöpler gömülmüş. Bu araştırmalarımız arasında ilginç olarak, bir tepesinde şimdiki Tatarıstan Cumhuriyeti'nin sembolüne (Pars) benzeyen bir işaret bulunan bir çivi bulundu.

Şimdi buraya yeni bir cami inşa edilecek. Kazan Kremlinin'de müslümanlara ait herhangi bir şey yok. Çarlık döneminde ise Rusların desteden fazla kilisesi varmış. Cumhurbaşkanı yeni olursa olsun fakat Kremlin'de de bir cami olsun diye talep etti. Şimdi camiyi nereye inşa etmek konusu gündeme geldi. Üç teklif var:

- Kul Şerif Mescidi, kaynaklara göre, takriben burada olduğuna göre kilisenin yanına kurulsun,

2. Binanın öbür tarafına.

3. Kremlin'e girerken saat kulesi olan sol tarafta köşede manastır bulunan ve bir takım mezar kalıntıları bulunan yere kurulsun. (1996'da yani bizim dönmemizden bir yıl sonra Cumhurbaşkanı Şeymiy(ev)'in insiyatifi ile caminin temel taşı kondu.)

Saat 12.00'de enstitüden Taturos adlı Türk-Tatar firmasının yetkililerinden eski başbakanın oğullarından Şamil Sabir(ov)'u aradık. Taturos'un Türkiye ile direkt bağlantısı var. Bulamadık, ekspedisyon sırasında topladığımız kitapları yollamak için konuşacaktık. Enstitüde Antalya'da Cumhurbaşkanımız Sayın Süleyman Demirel'in himayesinde yapmayı planladığımız kongre davetiyelerini, Gülfiye adlı sekretere verdim, o postalayacak. Profilakturaya geri döndük, odalarımız değişti. Sonra orada birlikte yemek yenildi.

Öğleden sonra Akademiye uğradık. Akademiden 1992 ve 1993 faaliyet raporlarını aldım. Akademinin dış ilişkiler sekreteri Venera Şeripova ile görüştük; o da bizi Kreşin Galina Aleksandrovna ile konuşturdu .Bizi Çarşamba günü evine davet etti. Akademiden sonra yürüyerek enstitüye gittik. Yolda rastladığımız çok güzel, yeni restore edilmiş bir kiliseyi çektik. Enstitüye girerken bahçede TV muhabiri bekliyordu. 7-8 dakikalık bir konuşmadan sonra Razil Veli(yev)'in yanına gittik.

Razil Veli(ev) bize Tatarıstan **Milli Kütüphanesi** hakkında aşağıdaki teferruatlı ilginç bilgiyi verdi: (Aynen aktarmayı uygun bulduk)

"Kütüphanemizde kitap, dergi, gazete, broşür v.s. olarak 3 milyon 100 bin eser bulunmaktadır. Her yıl 100 bin civarında döküman almaktayız. Tatarıstan'da basılan her türlü neşriyatın iki adeti bize bedava ve mecburi olarak yollanmaktadır. Bundan önce ancak bir tane idi; fakat dört yıl önce (1991) kütüphanemiz milli kütüphane statüsü kazanınca bu iki nüshaya çıktı. Türki dillerdeki kitaplarımızın sayısı fazla değil. Tatarca çıkan her türlü yayını aldırtmaktayız. Tatarca yayınlardan en az 10, en çok da bin adet satın alıyor ve bunları rayon kütüphanelerine yolluyoruz. Bilhassa Tatar tarihi, kültürü, Kul-Ali gibi klasik yazarlarımızın eserleri Tatarıstan'daki kütüphanelere ve Tatarıstan'ın dışındaki Tatar halkına hizmet için değişik kütüphanelere ya bedava dağıtıyoruz, ya da satıyoruz veya böyle bir yeni yayınının mevcudiyetini haber veriyoruz. Kütüphanemizdeki Tatar kitapların sayısı bugün 100 bine dahi ulaşmıyor. Milli kütüphane statüsünü 1991'in Kasımı'nda elde edebildik. Bundan önce kütüphanemiz Volga Ülke statüsünde Tatarıstan Otonom İlmi Kütüphanesi idi. Bizi Tatar kitabını toplamaya hiçbir makam mecbur etmiyordu. Ancak şimdi milli kütüphane olduğumuz için buna mecburuz. 80 kadar yabancı ülke ile irtibatı

gerçekleştirdim. E-mail, faks ve telefon bağlarımız mevcut. İki yıl önce uluslararası mübadele bölümünü açtık. Bu bölümde bire bir karşılıklı mübadele yapıyoruz. En sıkı ilişkimiz ABD'nin Congress Kütüphanesi ile. Onlar bize hediye kitap da yolluyorlar. Oradan kitap gelmeyen hafta yok gibi. ABD hükümetinin kararlarını dahi yolluyorlar. O kadar sistemli çalışıyorlar ki, bu kadar sürede kendi hükümetimizin kararları dahi ulaşmıyor. Türkiye Milli Kütüphanesi ile de ilişkimiz var. Tabii bütün ülkelerin kütüphaneleri ile ilişki kurmak mümkün olmadığı için biz aralarından iki kütüphaneyi seçtik. Uluslararası neşriyatlar konusunda Congress Kütüphanesi, doğu dünyası ile de Türkiye vasıtasıyla ilişkilerimizi sürdürmeye çalışıyoruz. Geçen sene 400 civarında kitap aldık ve son yıllarda modernleşme sürecini başlattık. Son iki senede bilgisayarlarımızın sayısı 18'e ulaştı. Yakın günlerde beş tane daha alıyoruz. Kütüphaneler arasında bir zincir oluşturacağız. Bütün üniversitelerle de irtibat kurmayı düşünüyoruz. 1994 yılından beri de bilgisayar katalogunu hazırlamaya başladık. Bu sistemi bütün cumhuriyete yaymayı düşünüyoruz. Tatarıstan'da 50 rayonda ana kütüphane var. Bu zincir sayesinde onlar bizimle ve bizim kanalımızla birbirleriyle ilişkiye girebilecekler. Bu konuyla ilgili projeyi hükümete sunduk. Şimdi gerekli bütçeyi bekliyoruz.

Kütüphanemizde 210 memur mevcut ve bunların %58'i kütüphanecilik mezunu ve iki de ilmi danışmanımız var. Elyazmaları için akademik, Profesör Mir Kasım Usman(ov) ve eski baskı Tatar kitapları için akademik Profesör Ebrar Kerimull(in). Her yıl üç hafta cumhuriyetin değişik bölgelerine ekspedisyon düzenleyerek eski eserleri topluyoruz. Bulduğumuz bu eserleri sahipleri bazen hediye ediyor, bazılarına ise kitap veriyoruz veya satın alıyoruz. Elyazmaları için ayrı bir bölüm açtık. Masraflarımız bütçeden ve sponsorların verdiği paralardan karşılanıyor. 1930, 1940 ve 1950'li yıllarda bizim eski elyazmalarımızı bu kütüphanenin önünde yakmışlardı.

Burada dokuz yıldan beri çalışıyorum. Geldiğim zaman Arap ve Latin harflerinde 1000 kadar Tatarca kitap vardı. Şimdi ise sırf elyazmalarımız 5 bin civarında. Bir ay önce cumhurbaşkanına müracaat ederek bu elyazmalarını muhafaza edecek bir bina talep ettim. Süyüm Bike minaresinde zengin kitap koleksiyonu mevcutmuş. Orda bir yer verilmesi hususunda cumhurbaşkanı emir vermiş. Pek büyük bir hayalim ise bir elyazmaları ve kitap enstitüsü açmak. Başta bunu

ilmi merkez diye de adlandırabiliriz. Şu günde beş-altı kişilik ilmi grubumuz mevcut. Üniversite ile bu hususta ilişkimiz var. Cünkü onlarda elyazmaların sayısı daha fazla. 1920-1930'lu yıllarda kütüphaneler birleştirilerek üniversiteler karşısında Tatarıstan İlmi Kütüphanesi teşkil edilmişti. Ülkemizdeki 100 bin elyazma ve kitaplar orada muhafaza ediliyor. Aslında bunlar bizim kütüphanemizindi; fakat 1930'larda onların eline geçmemiş olsaydı diğerleri gibi yakılmış olurdu. Üniversite kütüphanesi yarı kapalı yani geniş kitlelere hizmet vermiyor. Bizim onlarla sıkı ilişkilerimiz var. Müşterek ekspedisyonlar ve konferanslar düzenliyoruz.

Kütüphanemize devam eden 50 bin daimi okuyucumuz var ve onların kütüphane kartları mevcut. Üç yıldan beri yabancı ülkelerden 39 değişik gazete ve dergi aldırıyoruz. Bunların başlıcaları İngiliz, Alman, Fransız ve Türk dillerinde. Uluslararası kataloglarda Türk dergilerinin adı olmadığı için onlara abone olamıyoruz. Türkçe kitaplara biraz ilgi var. Her Türkiye'ye gittiğimde iki bavul kitap getiriyorum. Her yıl kütüphanecilerimizi yabancı ülkelere yolluyoruz. ABD'ye de bir kişi yolladık. Bu konuda Türkiye ile çok önceleri anlaşmıştık. Türklerle konuşmak çabuk, ama iş yapmak uzak vakit alıyor. Bu bakımdan Tatarlara benzemişler. Amerikalı ise bize geldi ve üç ayda iş halloldu.

Bu arada akademi üyeleri bibliyograf Prof. Dr. Ebrar Kerimull-(in)'le tarihçi Prof. Dr. Mirkasım Usman(ov) geldiler ve onlar da sohbete katıldılar. Nedense her ikisi de geleceğe biraz bezgin bakıyorlardı. Belki bu bezginlik onların o ülkede yaşadıkları tecrübeden de kaynaklanıyor. İşte aşağıda kendi ağızlarından aktardığımız şu fikirleri belirttiler:

Ebrar Kerimull(in), "Rus hiçbir zaman şu kadar da sana gerekli olanı vermez. Rus bir şey verir diye ümit ederek yaşayan insanın aklından şüphe etmek gerekli. Bizim Emirhan Yeniki(ev) adlı bir şahsımız var. Şartname (Rusya ile yapılan siyasi hakları paylaşma anlaşması) imzalanınca 1552'deki anlaşma demiştim. Bazıları ise biz Rusla olmazsak kimle olabiliriz ki, ancak Ruslar bizi destekleyebilir demişti. Çeçenistan'da gösterdiler. Sovyet Ansiklopedisi Çuvaş dili Bulgar diye yazmıştı. Bizim alimlerimiz boş oturuyorlar. Biz Bulgar'dan çıktık. Ravil Fahreddin(ov) ise Moğolistan'dan gelen Tatarlar diyor. Zeki(yev)'in de bir konsepsiyonu yok. Biz kendi tarihimizi bilmiyoruz. Tatar'a karşı mücadele etmek için Çuvaş'a

da, Başkurt'a da imkan sağlıyorlar. Çuvaşlarla Başkurtlar dışarıdan gelen misafiri ellerinin üzerinde tuttular. Onların Mustay Kerim adlı bir yazarları var. «O, siz Tatarlar hiçbir işi bilmiyorsunuz. Ben, ilk aldığım hakk-ı huzuru Ruslarla birlikte içerim.... » der".

Mir Kasım Usman(ov), "Tatarıstan hiçbir şekilde müstakil olamayacak. Rusya yıkılınca Çeçenistan'la savaşa başladı. Yarın ise muhakkak Simferopol için Ukraynalılarla başlayacak. Ukraynalılar bilhassa Zaparoje Ukraynalıları, Rusları hiç sevmezler. Kalan Ukraynalılar ise Ruslaşmıştır. Biz de kendimize resmi olarak 7 milyon, gayri resmi ise 20 milyon Tatar var diyoruz. Aslında gerçek Tatarın sayısı bir milyon. Kazan'da 500 binden fazla Tatar var deniliyor. Miting yapıyoruz. Ancak 50 kişi geliyor. Aynı şekilde Milli Meclis toplantılarına da az kişi katılıyor. Fevziye Bayram(ova) Rusya'nın birliğini korumamız gerekli diye yazmıştı. Ruslar Tatarları üç defa Sibir'e sürmeye hazırlanmışlardı. İlk seferi 1938, ikincisi 1944, üçüncüsü ise 1953'de".

Bu ilginç konuşmayı burada noktalayarak vedalaştık. Saat 17.00'de Zeki(yev)'in makam arabası ile profilakturaya döndük. Saat 18.00'de yemeğe indik. Çocuklara salata vardı. Bize ise kaşa (lapa), tvarok (bir nevi tuzsuz lor peyniri) ve çay vardı. Genelde yemekler berbat, hemen hergün lezzetsiz lapa veriyorlar. Çatal, kaşıklar belki 30-40 yıllık, alüminyumdan, ete falan geçirmek mümkün değil, eğiliyor. Bıçak verilmiyor. Yemeklerin temiz hazırlandığı ise çok şüpheli. Fakirlikten ziyade, Sovyet yemek kültürü ile ilgili bir sorun olsa gerek. Eski SSCB'nin neresine giderseniz, yemekhanelerde bu nevi standart bir Sovyet yemeği kültürünün ürünleri ile karşılaşıyorsunuz. Yemekten sonra yeni odalarımıza yerleştik.

Tatarca televizyon kanalında 23 Nisan'a katılan Aygül ansambli çocukları hakkında program vardı. Daha sonra ise haberler hem Tatarca hem de Rusça verildi. Genelde TV programları çok kalitesiz. Haber programında tekrar GAİ methedildi. Bir cinayet tahkikatı ile ilgili özel bir bölüm de vardı. 24 yaşındaki bir Rusla 19 yaşındaki bir Tatar arabasına bindikleri Tatarı öldürmüşler ve arabasını da parçalayarak satmışlar. Daha sonra program tamamen Rusçaya geçti. Bu şekli ile televizyon yayınları çok sıkıcı.

20. Gün - Şeref Üyeliği
MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
(4 Temmuz 1995 - Salı)

Etrafın çok yeşil, sulak, yağışlı olması nedeniyle yaz aylarında bol sivrisinek oluyor. Sanki bizimkilerden daha da saldırganlar, İstanbul'dan cilde sürülecek bir kaç ilaç almıştık; odayı da ilaçlıyorduk. Ama balkona çıktığımızda veya camı açtığımızda filolar halinde pike yapıyorlardı.

Saat 8.30'da Asılgerey Bey bizi kaldığımız misafirhaneden aldı; onunla tarihî Tatar mezarlığına gittik. Girişteki "İsenlerin kadirin bil, ülgenlerinnğ hatirin bil" (Yaşayanların kadrini, ölenlerin hatırını bil) yazısı çok hoşuma gitti. Mezarlık çok bakımlı, insan keşke aynısı bizde de olsa diye içinden geçiriyor. Bu mezarlığın ilginç yönü XIX. y.y.'dan başlayarak günümüze kadar olan çeşitli mezar taşlarını ihtiva etmesi. Genellikle meşhur tarihî şahsiyetlerin mezarları burada bulunuyor. XIX. y.y.'da Avrupai anlamda *Müstefadül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar (*Kazan ve Bulgar'daki haller hakkında yararlanılan haberler) adlı tarihî eserin müellifi ve aynı zamanda çok sayıda Arapça dinî eserler sahibi Şihabeddin Mercani (1818-1889)'nin mezarı da burada. Bilhassa onun mezarı, Mercani mezuniyet tezimin konusu olduğu için daha da fazla ilgimi çekti. Tatarların en meşhur şairi çok genç yaşta ölen Abdullah Tukay (1881-1913)'ın mezarı da burada; bir heykeli de dikilmiş. Bunun dışında Kayyum Nasiri, Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal'ın ağabeyi gazeteci Hadi Maksudi'nin ve Sovyet döneminin yazar, şair, sanatkar, kompozitor, ilim adamlarının mezarları da bulunuyor. (Beni kendi neslimden birinin mezartaşı ile karşılaşmak ta hayli duygulandırdı.)

XX. y.y. Tatar tarihi ile ilgilenmiş olanlar için "A! Bu da burada" dedirtecek kadar ilginç bir mezarlık. Ancak İdil-Ural'daki Müslüman mezarları, Orta Asya'dakilerden de, bizdekilerden de çok yönleri ile farklılar. Genellikle mezarlar burada demir çitlerle çevrili. Belki de böylece daha iyi korunuyorlar. Mezarlara saygı olduğu anlaşılıyor, devrilmiş, yıkılmış veya bilerek tahrip edilmiş mezartaşlarına pek rastlanmıyor. Bu mezarları dolaşırken çeşitlilik gösteren mezar taşlarına bakarak Tatar tarihinin sancılı günlerini de anlamak mümkündür. Bolşevikler iktidara geldikleri 1920'lere kadar, hatta Arap harflerini Latine çevirdikleri 1926'ya kadar olan me-

zartaşları Arap harfleri ile yazılı. Ancak burada mermer bulunmadığı için mezar taşları ya bir çeşit granit, veya başka bir tür taştan yapılıyor. 1926'lardan 1940'lara kadar olan dönemde, yani resmen Latin harflerinin kullanıldığı 10-15 yıllık döneme ait olanların üzerinde Latin harfli kitabelere rastlamak ta mümkün. Ancak bunların sayısı çok az. En yaygını ise 1940'lardan bugüne kadar geçen 50 yıldan fazla sürede yapılan mezarlar teşkil ediyor. Bunların üzerinde Kril harfli kitabeler ve bizde de yeni yeni başlayan, ölünün resimleri hak edilmiş. Son yıllara ait mezartaşlarında ise hem Latin, hem Arap, hem de Kril harfli kitabelere rastlamak mümkün; genelde merhum veya merhumenin adının hem Kril hem de Arap harfleri ile yazıldığı görülüyor. Orta Asya'da varlıklıların bazen bizde de olduğu gibi türbevari mezarlıklar yaptırdıklarını görüyorsak da buralarda öyle gösterişli mezarlar yok. Kısacası yerel kültürün bir örneğini de böylece görmek ve görüntülemek fırsatını elde ediyoruz.

Günümüz ahiretle ilgili devam ediyor; çünkü bu kabristan ziyaretimizden sonra tanımış edebiyat tarihçilerinden İbrahim Nurull-(in) (1922-1995)'in cenaze törenine katıldık. Resmi tören Kazan Üniversitesinde yapıldı. Törene parlamento üyeleri, yazarlar, ilim adamlarından müteşekkil oldukça kalabalık bir topluluk katılmıştı. Ölünün başında çeşitli konuşmalar yapıldı; özgeçmişi, Tatar edebiyatı tarihine katkısı kaydedildi. Bizi en yadırgatan kısmı merhumun hıristiyanlarda olduğu gibi kostümle, açık bir tabuta konmuş olması teşkil etti. Tek bir farkı vardı, yüzü açık değil, tülbentle örtülmüştü. Dayanamayarak birine bu adetin nereden kaynaklandığını sorduğumda komünizmden kalma âdet olduğu izah edildi. Gömme merasimine ise başka randevularımız olduğu için katılamadık.

Daha mühim işimiz ise ekspedisyon üyemiz Araştırma Görevlisi İsmail Türkoğlu'nu Kazan Üniversitesi'ne davet ettirmekti. Şarkiyat bölümü müdürü Dr. Cemil Zeynull(in), İsmail Bey'i bir yıl için üniversiteye davet ettirme becerisini gösterdi. Buradaki bürokrasinin de bizdekinden kalır tarafı olmadığı için kısa zamanda resmi davetiyeyi hazırlatmış olması cidden de şayanı takdir bir olaydı. Aynı zamanda üniversitemiz Sayın Rektörü Prof. Dr. Ömer Faruk Batırel'in Kazan Üniversitesi rektörlüğüne hitaben yazdığı mektuba da cevap alındı. Bu ziyaret her iki üniversite arasında işbirliği protokolünün imzalanması ile de sonuçlanması aslında kendine

göre bir başarı oldu (Kazan Üniversitesi Sayın Rektörü Yuri Konoplev 1996'da İstanbul'a davet edildi ve ikili protokol imzalandı).

Bugün benim için mühim bir gündü; çünkü Tatarıstan İlimler Akademisi Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsüne Şeref Üyesi seçilmem dolayısıyla resmi beratım verilecekti. Saat 14.00'te enstitünün merkez merasim salonunda, aralarında bir hayli ahbabımın da bulunduğu enstitü üyeleri, ayrıca yakın dostum milletvekili, yazar ve Milli Kütüphane müdürü Razil Veli(yev) de bulunuyordu. Kural gereği önce benim bir bilimsel konuda konuşma yapmam gerekiyordu. Ben bunun için İstanbul'dan hazırlıklı gelmiştim, *Tatar Kimliğinin Tarihi Gelişimi* üzerine bir konuşma yaptım; ülkedeki bu konuyla ilgili bilimsel görüşleri de biraz sarstığım bu konuşma bir hayli sorulara da muhatab oldu. Bir saatten fazla süren bu konuşmadan sonra Tatarıstan İlimler Akademisi başkanı Prof. Dr. Hasan Mansur(ov) uzunca güzel bir konuşma yaptı; bundan sonra enstitü başkanı Prof. Dr. Mirfatih Zeki(yev) de bir konuşma ile benim bilimsel çalışmalarımı izah ederek, beratımı verdi.

Merasimin resmi kısmı bununla tamamlanmış olmasına rağmen devamı vardı. 20 kadar davetli ile kaldığımız sanatoryuma gittik; burada mükellef bir sofra hazırlanmıştı. Yemek esnasında o yörenin âdetlerine göre herkes ayağa kalkarak, beni methedici konuşmalar yaptı. En sonunda ben bu konuşmalara mukabele ettim. Methiyeler abartılı ve hatta yalan da olsa, insanın hoşuna gidiyor. Kısacası bizdeki ödül törenlerinden bir hayli yönleri ile ayrılıyor, buradaki törenlerde ödül verilen şahıs cidden de odak merkezine dönüşüyor.

21. Gün - Müftülük

(5 Temmuz 1995 - Çarşamba)

Bugün programımız gene yüklü idi. Üniversite, yeni bir yayın organı, Kazan camileri ve Kreşin halk şarkıcısı Galina Kazanskaya ile görüşmelerimiz vardı. Sabah 9.00'da şöförümüz Vadim geldi ve bizi üniversiteye götürdü. Orada daha önce tanıştığımız uluslararası ilişkiler bölüm başkanı Prof. Dr. Yakov Krişin'le buluşacaktık. Çünkü onun Litvanya Tatarları ile ilgili bir eserinin mevcut olduğunu duymuş, o da bugün kendisine uğramamı söylemişti. Kısa bir hoşbeşten sonra eserini bana takdim etti. Kitap yükümüz başımıza

sonradan dert açacaktı; ama bu kitap hastalığından kurtulmak mümkün değil. Rus profesörle görüşmemizi tamamladıktan sonra yeni yayın hayatına geçecek olan *Edebi Cuma* adlı haftalık gazetenin redaksiyonuna gittik. Yazı işleri müdürü Zinnur Beyle uzun boylu konuştuk.

Zinnur Bey bizlere şunları söyledi: *Tatarstan Haberleri* geçen haftada kapandı. Onun yerine haftalık *Medeni Cuma* çıkacak. Bugün bize göre aklanma, paklanma günü. Daha önce gazeteye ek olarak çıkıyordu. Yazarlar birliği beş-altı sayı çıkartmıştı ancak para olmayınca kapandı. Daha sonra *Şehr-i Kazan*'a ek olarak çıktı. Bu ise müstakil olacak, çıkarmak için devlet yardım edecek, Tatarıstan Matbuat ve Malumat Bakanlığı ile Medeniyet Bakanlığı'nın yayın organı olacak. Kadrosu ise şöyle: *Tatarstan Haberleri* gazetesinin 58 kadrosu vardı. Bunun bir kısmı lağvedilecek ve yeni kadro 39 kişiden ibaret olacak. Profesyonel bir gazete çıkarmayı arzuluyoruz. Terbiye, ahlak, din, edebiyat, medeniyet konuları işlenecek. Tabii ki, bunun için uzmanlar gerekli. Basit gazetecilerle bunu yapmak mümkün değil. Yani kompozitörler, sanatkarlar gibi kimselere ihtiyaç olacak. *Tatarstan Yeşleri* (gençlik gazetesi) formasında olacak. Şimdilik işler ağır gidiyor. Tirajı zaman içinde artacak diye düşünüyorum. Fiyatı ise 13 bin 200 olacak ki, bu diğerlerinden daha ucuz. Bu nevi yayınları köylerde severek okuyorlar. Bu konuda nineler telefon ediyor. Ancak vatandaşlarımızın satın alma gücü azaldı. Rusya kataloğuna geç kaldığımız için giremedik. İkinci yarıyılda buna kaydolmaya çalışacağız. *Kazan Utları* kendine göre akademik, burada sanat ve sosyal hayatı ilgilendiren konular işlenmeye çalışılıyor. Bizim *Medeni Cuma*'mız ise dergi ile gazete arasında bir yayın organı olacak. Müstakillik fikri ile bağlı olan bütün aydınların fikrini burada toplamaya çalışacağız. Güç mevcut, fakat onu bir gaye etrafında toplayamadık. *Miras* dergisi geçmişe (tarihî konular) bakıyor. Şimdiye kadar haftalık gazete çıkmıyordu.

Yayın adedi son yıllarda arttı. *Miras*, *Salavat Küpirü* gibi yeniler çıkmaya başladı. Biz yıllarca yeni bir gazete, dergi lazım diye dolaştık. Ancak yazarların seviyesi beni pek memnun etmiyor. Gazete çıkarma kültürü hayli düşük. Bugüne kadar gazete, dergi çıkarma kültürünü hayli kaybetmişiz. Konuları tek yönlü kafaya vura vura ve pek basit şekilde veriyoruz. Her bir şey için argümantasyon veya temelli anlatmak mümkün değil. Aydınlar konunun temeline ine-

bilmeliler. Bu yönden beni bizim basınımızın kalitesi hiç de tatmin etmiyor. Biz Tatarlar aydın olarak kalmalıyız. Biz aydın akıllı ve zeki olursak ancak bir şeyler yapabiliriz ve bizim üstümüzden yöneten milletten bu yönümüzle ayrılırsak daha başarılı oluruz. Dolayısıyla da gazetenin kalite yönü çok mühim. Ancak böyle olur mu? 24 sayfa için gerekli malzeme bulunur mu? Bilemiyorum.

Tenkit konusu zayıf veya yetersiz. Sovyet sistemi kanımıza sinmiş. Ruslara küfrediyoruz, ama acaba doğru mu küfrediyoruz? Onların yüksek bir kültürü var. Onların yayınları ilginç. Çok araştırarak az bir paragrafta bütün bilgiyi enformasyonu veriyorlar. Bizim de böyle bir özelliğimiz, kültürümüz mevcutmuş; ancak bunu yok etmişler.

(Nadir): Sizde gazeteciler nasıl yetiştiriliyor?

Üniversitede gazetecilik okutuluyor, beş yıl. Orada bir de Tatar gurubu var. Bölüm başkanı Florid Azan(ov) "Dört beş yıl önce gazetecilik tahsiline gelenler vardı. Ancak şimdi köylerden kimse gelmiyor. Çünkü gazetecilere verilen maaşla yaşamak mümkün değil. Yeni gazete ve dergiler açılıyor, ancak gençler yok. Bu ise çok tehlikeli. Şimdi değişik yönden bir tehlike var". Bu arada Zinnur Bey cumhurbaşkanının gazeteye yolladığı aşağıdaki mesajı gösteriyor.

"Xörmätle Mädäni Comğa Redaksiese Xezmätkärläre, xörmätle uquçılar!

Min sezgä çın küñeldän gazetanıñ berençe sanı çığu belän qotlıym. Küp ğasırlar mädäniyätebez kügendä tağın ber yoldız qabınu mömkinlege tuğan ikän monı çınnan da yoldız itü sezdän tora. Min ışanam sez ruxi, fizik maturlıq dönyasında xalqıbızğa, ayruça yäşlärebezgä äydäp baruçılar bulırsız. KÜP MİLLATLE XALQIBIZNIÑ güzäl äxlaqi qanunnarın alğa sörep, yaña gazeta här kem tarafınnan yaratıp uqılsın, ğıybrät, täüfik, insaf, şäfqät çığanağına ävrelsen ide dip telim".

Sayın Cumhurbaşkanının bu mesajında "çok uluslu halkımız" tabiri kavram karmaşasına iyi bir örnek teşkil ediyordu. Bu gazete Tatarca çıktığı için Tatarlara hitap edecek, zaten Tatarların dahi hepsinin kendi ana dilini bilmediği bir ülkede tek tük Tatarca bilen Rus'un bu gazeteye ilgi göstermesi zaten beklenemezdi. Ancak nedense mesajda ulusla (milletle) halk kavramları birbirine karıştırılarak okuyanı şaşırtan bir durum ortaya çıkmıştı. Bizde ulus üst

kavramken, burada sanki ast kavram gibi algılanıyor. Aydınlar da bazen kendi aralarında "çok milletli Tatar halkı" diye espriler de yapıyorlar. Kısacası İdil-Ural bölgesinde bir kimlik sorununun olduğu bu mesajdan bile anlaşılıyordu. *Edebi Cuma* gazetesinin yazı işleri müdürü Zinnur Beyle sohbetimize devam ediyoruz. Zinnur Bey, gelecekte yazışsa idik diyor ve devam ediyor. Ancak bizde posta çok yavaş çalışıyor, haberleşmek zor. Doğduğum köy buradan 150 km. uzaklıkta. Fakat konuşamıyorum. Alma Atı'da ise bir ablam var. Kendisi telefon idaresinde telekomünikasyon müdürü. Başta ona telefon ediyorum ve "Abla köyü bağlasana diyorum". O bağlantıyı kuruyor ve şahane işitiliyor diye telefon bağlantısı hususunda Tatarıstan'daki sıkıntıya işaret ediyordu.

Bundan sonra edebiyat ve sanat ileri gelenlerini bu gazete etrafında toplayabilseydik. Honararların (hakk-ı huzur) yüksek tutulmasını hükümetten talep etmiştim. Belki başka gazetelerden biraz daha yüksek olacak. Mesela, Marsel Galiy(ev) adlı çok kabiliyetli bir yazar var. O, eserini getirir ve hemen ödenmesini talep eder. Vermezsek başka bir gazeteye gider, diyerek konuşmasını noktalıyor.

Bundan sonra Nail adlı bir gazeteci benimle mülakat yaptı. Fakat ilginç soru sormaktan aciz buradakiler. Sorduklarına verdiğim cevaplar şöyle oldu:

"Türkiye'de Tatarlar dağınık yaşıyorlar. Sırf Tatar olmak da dostluklar kurmak için kâfi değil. İnsanların ortak ilgilerinin olması gerekli. Türklerle âdet, örf konusunda bir farklılık yok. Yemek kültürünü ise yaşlılar muhafaza ediyor. Tatarca ise korunamıyor. İstanbul'da İdil-Ural Türkleri adlı bir dernek mevcut. Kuranlar Türkiye'ye çok önceden gelenler olduğu için onların dünyaya bakışları değişik, din ile fazla içiçeler. Dolayısıyla sonradan gelenlerle bunlar arasında ortaklık yok. Takriben 2 bin kadar Tatar mevcuttur. Birkaç köyleri olmasına rağmen gençler şehre akıyorlar. Eğitim sistemine gelince Türk ilmi dünyaya açılmış durumda. Dünyadaki gelişmeleri takip ediyor. Tatarıstan'da ise tarih, edebiyat, dil kendi odasına kapanmış. Akademikler üniversitelerden ayrı çalışıyor. Bizde ise talebeler itici güç de oluyorlar. Fakat gene de burada sırf ilimle uğraşmak da çok cazip".

Edebi Cuma'dan ayrıldıktan sonra saat 11.00'de enstitüye döndük. Zeki(yev)'in bizim emrimize verdiği Rail adlı bir sanat tarihçi-

siyle Kazan'daki camileri dolaştık. Daha sonra müftü Abdullah ile uzun bir konuşma yaptık.

Sovyetler Birliği parçalandıktan sonra dinî kuruluşlar da, daha doğrusu din adamları da bağımsızlıklarını ilan ettiler ve hemen her cumhuriyette ayrı müftülükler kuruldu. Bizim görüştüğümüz Tatarıstan müftüsü Abdullah Galiullah aşağıdaki bilgileri verdi:

"Tatarıstan Müftülüğü 23 Ağustos 1992'de kuruldu. Bağımsız cumhuriyetin bağımsız dini idaresi olsun diye düşündük. Tatarıstan'da hal-i hazırda 563 mescid var. Beş medrese mevcut. Bunun ikisi Kazan'da Muhammediye ile Bin Yıl medresesi. Yar Çallı'da Yulduz ve Tenzile medreseleri. Nurlat (Oktyabırsk)'ta Muhammediye'nin şubesi mevcut. Bu yıl Muhammediye Üniversitesini açmaya çalışıyoruz. Medreselerde öğrenci sayısı ise aşağıdaki gibi:

Medrese	**Öğrenci Sayısı**
Bin Yıl Medresesi	108
Muhammediye	115 (Bu yıl 100 kişi alınacak)
Yulduz Medresesi	50
Tenzile	25 (Kız Mederesesi)
Nurlat Medresesi	10

Medreselerde iki yıllık ve dört yıllık programlar var. İki yıllık programlar köylere imam ve müezzin hazırlamak için. Daha derin bilim almak için ise dört yıl okutuluyor. Niyetimiz öğrencileri bir yıl içinde Arabistan'a yollamak. Muallimler arasında Arap ülkelerinden de var. Türkiye'den ise bir hoca mevcut. Türkiye'deki ilahiyat fakülteleri ile bağlantımız yok. Aramızdaki Türkleri de kovmak niyetindeyiz. Çünkü iki arada herhangi bir anlaşma mevcut değil. Anlaşmayı imzalarlarsa onları tekrar kabul ederiz. Kazan'da Türkiye'den üç imam var. Türkiye'de Tatarıstan hakkında hiçbir haber olmuyor. Tatarıstan Dini Nezareti ile Türkiye Diyanet İşleri arasında işbirliği yapmak üzere Mustafa Yılmaz'a bir teklifte bulunmuştuk. Cevap gelmedi. Aynı uygulamayı Arap ülkelerine karşı da yapacağız. Herkes kendine düşen sorumluluğu yerine getirmeli. Gelen imamlar bir iki aydan sonra işlerini bırakmamalılar. Ayın 11'inde bir imamın yarı yılı doluyor. Ona izin vereceğim, ancak bütün yıl için izin verilmeyecek.

Yeni açılan medreselere şehadetname veriyoruz. Şehadetnamesiz çalışan mescit yok gibi. Ukazsız olanları halk küçük görüyor.

İmamları bir kadı imtihan ediyor. Her rayonda ise bir muhtesip bulunuyor. Üç ayda bir toplanıyoruz. İslama karşı ilgi ise halkta var. Haftada bir kere 10-15 dakikalık televizyon programamızı var. Okullarda ise din dersi verilmiyor; medreselerin dışında din eğitim mescitlerde yapılıyor. Bu eğitimi genelde halkın kendi içinden çıkan amatörler yapıyor. Kazan'da böyle 150 gurup mevcut, bu grupların her birinde 10 ila 30 arasındaki değişik yaştaki kimseler dini eğitim alıyor.

Devletten hac için yardım oldu. Mescitleri kurmada devletin de katılımı oluyor. Köylerde köy sovyeti reisi, kolhoz predsidateli (başkan), glava administratsiyası (yönetim başkanı) yardım etmezlerse mescit kurmak mümkün değil. Beş yıl önce 80 mescidimiz vardı. Şimdi bunların sayısı 500'ü aştı. Cumhurbaşkanı konuya müspet bakmasa bir kuruş da yardım alamazdık.

Tukay sokağında Muhammediye medresesinin bir binası var. İki yıldır bunu bize teslim edin diyoruz. Üç katlı beş binadan müteşekkil. Bize teslim etmezseniz işgal edeceğiz diye ültimatom verdik (dediklerini gerçekleştirdiler ve işgal ettiler, neticede bina 1996 yılında dini idareye teslim edildi). Bu binada bir ticari firma mevcut. Kendisine gerekmeyen odaları da kiralamış. Biz de işte bu kullanılmayan ve kiraya verilen odaları alacağız. Bunun için kanun gerekli diyorlar, ancak biz de onlar nasıl kanunsuz oturuyorlarsa biz de öyle yapacağız diyoruz.

Bizde durum belirsiz. Bugün de hükümette aynı komünistler oturuyor. Mühim değişiklikler yapılmıyor. 27 Nisan'da Vatikan'ı ziyaret ettik. Bizi iyi karşıladılar. Paris'te ise Ağa Han'la buluştuk. Arap ülkelerinde başlıca Suudi Arabistan'da 35 öğrencimiz var. Türkiye'ye 16 öğrenci yollamıştık. Onların arasında kendi oğlum ve kızım da vardı. Şartları kötü olduğu için geri getirttim. Manisa'nın Akhisar'ındaki bir medresesine yolladığımız bu öğrencilerin gıdaları çok kötü idi. Ayrıca sağlıklarına hiç dikkat edilmedi. Bitlenen öğrencilere ilaç dahi vermediler. O esnada o talebelerin bir velisi çocuğunu görmek için gitmiş ve bu durumu tespit etmişti. Bunun üzerine üç aydan sonra hepsini geri getirdik. Mısır ve Ürdün'de de aynı şartlar olurdu. Dışardakiler bizi açlıktan ölüyoruz, giyecek elbisemiz yok diye düşünüyorlar. Alınmayın ama hayatımızın bir hayli yönü Türkiye'dekinden daha iyi. Arap ülkelerinden ise çok çok daha iyi.

Umre haccına gitiğim esnada Akhisar *Kuran* kursları yöneticisi Şahin hoca ile karşılaşmıştım. O da bize öğrencileri okutma teklifinde bulunmuştu. Bunun üzerine ben öğrencileri bizzat kendim Akhisar'a götürdüm. Bitlenme olayı ise orada çıktı. Yemek de aynı yerde yeniliyor, banyo da aynı yerde yapılıyor. İşte bit de buradan dağıldı. Buna rağmen doktor çağırmadılar. Daha önce bana İstanbul'a gidin demişlerdi. Ama tecrübesizlik. Bizim resmi bağlantılar kurmamız gerekli".

Tatarıstan dışındaki İslami kuruluşlar hakkında ise müftü bize aşağıdaki bilgileri verdi:

"Rusya yukarı koordinasyon komitesine 16 dini teşkilat dahildir. Ben bu komitenin başkanıyım. Bunları Tatarıstan, Başkurdıstan, Orta İdil boyu Dini Nezareti (Merkezi Saratov), Sibir (merkezi Tümen), Baltık ülkleri Belorusya, Ukrayna, Kırım, İnguşetya, Balkarya, Karaçay, Çerkezya ve Adıgey, Dağıstan ve Çeçniya bu komiteye dahil değiller. Dağıstan'da çok uluslu olduğu için tek bir dini şahısları yok. Moskova'da ise Assasosyan Meçetey (Camiler Teşkilatı) adlı bir kuruluş var. O da bizim komitemize dahil oldu. Orenburg Dini Nezareti de girdi. Moskova'da iki cami var; birinde Ravil hazret, ikinci tarihî mescitte ise Mahmud hazret lider. Ravil hazretle ilişkilerimiz iyi. Moskova'da sürtüşmeler hayli. Mahmud hazret parti lideri olmuş bir şahıs. Bir de İslam Kültür Merkezi başkanı Abdülvahid var. Onlar hepsi kendi mollamız var diyorlar. Ufa'da Nur Muhammed hazretle münasebetlerimiz iyi. Müftü Talgat Taceddin'e tabi olanlar ise St. Peterburg (Cafer Kançayev), Rostov, Ulyanovsk, Kuybişev. Ufa'da iki yerde Cuma namazı kılınırken Kazan'da 18 yerde kılınıyor.

Başka camiler veya Arap ülkelerinden Vahabilik etkisiyle dönen öğrencilerle sorunlarımız olacak. En mühim mesele bizim kendimizde iyi okul açmak. Türkiye'deki bir Tatar'dan ben hocalık yaparım diye bir mektup almıştım. Hocalık yapacakların dil bilmesi gerekli. Türkiye'dekiler bunun için uygun. Çünkü dillerimiz yakın. Araplar ise dil bilmiyorlar. İran'dan da misafirler geldi. Araplar bundan çok rahatsız oldular. İranlılar ülkelerine dönünce "Tatarıstan ile anlaşma yaptık. 500 imam okutacağız ve dini merkez inşa edeceğiz" diye beyanda bulunmuşlar. Türklerle bizim mezhebimiz bir, dillerimiz de yakın".

Bu görüşmeden sonra öğlen vakti geldiği için rehberimiz Nail'e nerede yemek yiyebileceğimizi sorduk; bir Tatar yemeğinden ismini

almış olan "Kıstıbi" (yufkanın arasına patetes püresi koyulup kapatıldıktan sonra fırında pişirilen, üstüne tereyağı sürülüp yenilen bir yemek) adlı self servis bir lokantaya girdik, salata, hamur ve et yemekleri mevcuttu. Kazan'da yeni açılan İtalyan pizzacısı gibi modern olmamasına rağmen yediklerimizin lezzeti fena değildi. Yemekten sonra gene cami turumuza devam ettik. Bulgarların İslamiyeti kabul etmelerine bin yıl dolması münasebetiyle kurulmuş olan "Bin Yıl Mescidi" (o dönemde de -1922- henüz bolşeviklerin dine saldırısı başlamamıştı)'nde bir Türk din görevlisi ile karşılaşmak bizi çok mutlu etti. Osman Kalpak Bey, Bin Yıl Mescidinde imam, müderris. İlahiyat mezunu. Bursa'da 10 yıl görev yapmış. İki buçuk aydır Kazan'da bulunuyor. Şikayetleri var. Resmi ilişkilerin olmaması dolayısıyla. "Problem aslında bunlardan (Tatarlardan) kaynaklanıyor. Çünkü kötü tecrübeleri olmuş, bu intibayı silmeye çalışıyorum. Mercani, Nurullah ve burada biz üç Türk imamız. Burada mescitler çok farklı. Bir aile bir cami sahibi oluyor ve hepsi birbirinden bağımsız, birbirilerine karışmıyorlar. Temsili olarak müftüyü tanıyorlar. Şu anda burada bir sıkıntımız yok", dedi.

Saat 17.00 sularında ise profilakturada idik. Burada profilaktura müdiresi Dr. Gulya Hanım'la kahve içtik. Bu vesile ile Dr. Gulya Hanım'ın yönettiği profilaktura-sanatoryum hakkında da biraz bilgi vermekte yarar var. Kazan'daki uçak fabrikasının görevlileri ve ailelerinin tedavi ve ihtiyaçları için düşünülmüş bu kuruluş. Son yıllarda bütçe yetersizliği dolayısıyla bizim gibi yabancıları da kabul eder olmuş. Yani bu gelirle eksikliklerini kapatmaya çalışıyorlar. Ancak bunun da çok zor olduğu anlaşılıyor. Ancak yöneticinin becerisi ile ayakta durabiliyor. Gulya Hanım uzun yıllar Sibirya'da çalışmış; bir Rus'la evli ve iki kızı bulunan, buna rağmen çok iyi Tatarca konuşan bir hanım. Rus'la evli olan aydınlarda bu özellik az.

Araba tekrar geldi. Akademiden Venera hanımı alarak Galina Kazanskaya'nın evine gittik. Genelde sanatkarların yaşadığı yer; dıştan genel Sovyet görüntülü bir bina olmasına rağmen, kat iyi döşenmiş ve modern görünümlü, işçiliği çok iyi, bir banyo odası da henüz yeni yapılmıştı. Özel sektörün gelişmesinin bir işareti. Bize kendi plağını hediye etti. Saat 10.30'larda döndük. Venera hanım işbirliği hakkında konuşmak istediğini söyledi. Ancak herşeyi hazır bekliyorlar. Ben onu telefonla arayacakmışım (işi düşen kendi arar)

fakat anlaşıldığı kadarıyla insiyatiften yoksunlar. Kendi kaderlerine razı gibi gözüküyorlar. Gizlilik hala devam ediyor. KGB hala her yerde. Kazan'da iki mahkum tünel kazarak kaçmış; sokaklar milis kaynıyor. Her köşede otomatik silahlı milislerin, arabaları durdurduklarını gördük. Genel olarak Kazan'da bir sürü yeni dükkanın açıldığı görülüyor. Ve sokaklarda bir hayli yabancı araba mevcut. Dediklerine göre, son yıllarda araba sayısında da artış var.

22. Gün - Televizyon Çekimi

(6 Temmuz 1995 - Perşembe)

İlk defa olarak şöförümüz gecikti; aslında o güne kadar çok dakikti. Gece geç döndüğü için uyuya kalmış. Dolayısıyla o günkü programımızı acele ederek gerçekleştirmek gibi bir sorunla karşılaştık. Enstitüde sanat tarihçisi Rail Bey bizi bekliyordu. Tekrar tarihî camiler turuna çıktık. Kazan'da bir kaç tane tarihî güzel cami var. 1990 yılında ilk gittiğimde çoğu kapalı idi. Ekserisinin minareleri yıkılmış ve Gorbaçov'un yarattığı liberal hava dolayısıyla yeniden inşa edilmeye, camiler ibadete açılmaya başlamıştı. Razil Veli(ev)'le 1990'da Çallı'dan dönerken kendi köyüne götürmüş, oradaki ahşap mescidin minaresini inşa ettiğini izah etmişti. Sovyet döneminde mescit ve cami minarelerini yıkmaya "minare kesme" tabiri kullanılıyor. Belki de bu tabir köy mescitlerinin ahşap olmasından kaynaklanıyordur (komünist dönemde köylerdeki mescitlerin hepsinin minareleri kesilerek başka gayeler için -tiyatro salonu, kulüp v.s. gibi- kullanıldığını ekspedisyonumuz sırasında kendi gözlerimizle gördük). Orman bol olduğu için özellikle köylerde ve kasabalarda yapı malzemesi olarak bol-bol ağaç kullanılıyor. Ayrıca kalın çam tomruklarından yapılan binalar kışın (-30 derecede) dahi sıcak olmasını sağlıyor. Taş binayı ısıtmak ise hayli zor. Şu son yıllarda bir hayli yer doğalgazla ısındığı için halk oldukça rahat etmiş durumda. Gelişme göstergesi olarak doğalgaz gösteriliyor. Çok sayıda köye kadar ulaşmış olmakla birlikte, bütün köylerin bundan istifade edememesi bölgedeki ağaç sayısında önemli ölçüde azalmalara sebep olmuş. Eskiden köylerin hemen yanında olan ormanlar bugün oldukça uzaklarda kalmış.

Dış mimarisi yönünden çok güzel olan Ecim (bunun da Rusça adı var: Azimov) camii restore edilerek ibadete açılmış. 1990'da geldi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ğimde restore işleri yeni başlamıştı; çünkü cami bölmelere ayrılarak işçi konutu olarak kullanılıyordu. İşte bu nevi restore işlerine cemaat ve bilhassa ileri gelen kişiler önayak oluyor. Razil Veli(ev), Kazan'da da bir caminin minaresini yeniden inşa ettirmişti. Kısacası her caminin kendine göre hazin bir tarihi vardı. Ancak bu arada çok değişik çok değişik mimari üsluplarda da yeni camiler inşa ediliyor. Yani bizdeki gibi standart bir cami inşa etme üslubu yok.

Öğlende gene üniversitede Tatar Tarihi bölüm başkanı (eski rektör yardımcısı) Altın Orda tarihi uzmanı Prof. Dr. Mirkasım Usman(ov)'la randevumuz vardı. Kendisi ile eskiden beri tanışıyoruz. Genelde bütün resmi binaların temiz olmasına rağmen uzun süredir bakım görmedikleri, yeni mobilya alınmadığı hemen anlaşılıyor. Bunun dışında üniversitelerde, enstitülerde ilim adamlarının kendi odalarında pek çalışmadıkları intibaı da hasıl oluyor. Çünkü ne kitap, ne kağıt, ne de çalışmak için gerekli araç-gereç; ya çok az miktarda, ya ise hiç göremiyorsunuz. 1991'de Taşkent'te Tarih Enstitüsünde iken yazı yazacak daktilo, hatta müsvette kağıdını bile zorlukla bulunduğunu hatırlıyorum. Prof. Dr. Mirkasım Usman(ov)'un kızı Dilara Usman(ova) da kendisi gibi tarihçi, henüz doktorasını yeni tamamlamış. Benim üzerinde çalıştığım 1917-1919 yıllarında faaliyet gösteren "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millet Meclisi" konusu ile ilgili olan bu doktora tezini orada gözden geçirdim. Son yıllarda Tatar, Başkurt ve Çuvaşlarda, Sovyet döneminde yasaklanan kendi tarihlerine ilginin çok artmış olduğu bu nevi tezlerden de anlaşılıyor. Basılmadığı için bir nüshasını alamadım. Ancak kendisinin Tatar basınında bazı makalelerinin çıktığına şahit oluyorum. Bir baba için çocuğunun kendi mesleğini seçmesi belki bir mutluluk kaynağıdır. Bu arada *Asırlar Avazı* adlı dergiyi çıkaran genç Türkiye'den abone yapmamı istedi. Tarihi belgeler yayınlanan bu dergi cidden de yüksek seviyeli. Ancak Türkiye'de okuyucu bulması hayli zor, çünkü yazı ve dökümanların ekserisi Rusça. Ancak bu yörenin tarihini çalışırken Rusçanın %100 şart olduğu bu dergiden de anlaşılıyor. Çünkü resmi dökümanların hemen hepsi Rusça.

Saat 14.00'de enstitüye döndük. Burada çay ve bisküvi ile açlığımızı bastırdık. Zeki(yev)'in hazırladığı masraf belgelerini imzaladık. Enstitüde akademisyenler sıralarda maaş kuyruğunda bekliyordu. Maaşlar ayda iki defa veriliyor. İlk yarıda %40'ı avans ola-

rak veriliyormuş. Maaş ödemeleri de sorunlu, ayrıca çok düşük. Dolayısıyla akademi üyeleri bulurlarsa iki iş yapıyorlar veya akademiyi terk ediyorlar. Gençler ise artık akademilere gelmiyorlar. Bu da bilimsel geleceğe darbe olacak.

Oradan Razil Bey'in kütüphanesine gittik. Televizyoncular bekliyordu. Bir saat kadar çekim yapıldı (Bu çekim daha sonra çok az sansürle Tatar Televizyonunda üç defa gösterilmiş). Televizyoncular Türkiye'de bilhassa Tatarlar hakkında program yapmak istiyorlarmış. "Önceden haber verin" dedim. Sonra Usman(ov)'un kızı Dilara ile üniversite arşivine gittik. Oradaki görevlilerden Rinat *Turmuş* gazetesinin nüshalarını gösterdi. Pazartesi orada çalışacağım. Saat 17.00'de şöför Vadim geldi. Oradan Dr. Cemil Zeynull(in)'in evine gittik. Hayli uzakta, şehrin dışında bir mikro rayon (ufak mahalle). Cemil Bey, Özbekistan'da yetişmiş. Dolayısıyla çok iyi Özbekçe konuşuyor. Bu arada İsmail'in konut meselesi görüşüldü. Wisconsin'de de bulunmuş. Burada Tatarca dersi vermiş. Suriye'de bulunmuş. Arapçası gayet iyi.

Dönerken Kazan çevresinde hızlı bir yapılaşmanın izlerini gördük. Genelde beyaz tuğlalardan iki katlı villalar (kotej) yapılıyor tabii ki, zenginler için. Bu da inşaat sektöründe bir canlanma sağlamış.

23. Gün - Kız Kardeşimde

Bugünkü planlarımız pek ilginç değildi. 9.30'da enstitüde idik. İsmail havayollarına giderek, bilet meselesini halletti. Düşündüğüm gibi OK'li bilet olduğu halde burada kaydedilmemiş. Rusya Federasyonuna veya Bağımsız Devletler Topluluğuna gideceklerin dikkat etmesi gereken hususlardan en mühimleri şunlar: a) Gidecekleri ülkelere ait geçerli vizelerinin bulunmaları b) Adı geçen ülkeye gelince mutlaka OVIR yani Yabancılar Dairesinde kaldıkları yerin tasdikini yaptırmaları. Genelde oteller bunu yapıyor; fakat bu damga olmazsa çıkışta ciddi sorunlar çıkabilir c)Uçak dönüş biletlerinde her ne kadar O.K. yani rezervasyon yapılmıştır kaydı olsa da, tekrar o ülkede bunu teyid ettirmeleri d) Gümrük giriş formunu mutlaka yanlarında bulundurmaları (bu form giriş yapılırken damgalanıyor) gerekmektedir.

Bu arada iki mektup yazdım ve Mirfatih Zeki(yev)'in hazırladığı raporları imzaladım. Saat 12.00'de İlgiz geldi, birlikte Lenin

Müzesinin bulunduğu Taturos'a gittik. Buradaki Türk müdür Altar Yılmaz ile tanıştım. Kitapları getirirseniz İstanbul'a yollarız dedi. Oradan eve telefon ettim. Bazı firmaların satalit (uydu) bağlantısı olduğu için anında konuşmak mümkün. Aksi takdirde yurtdışına telefon etmek hâlâ sorun olmakta.

Taturos daha önce ifade ettiğim gibi Türkiye'de petrol işleri yapan başkanı Değer Ertürk'ün Degere A.Ş. ile Tatarıstan Bakanlar Kurulu arasında kurulan ortak bir firma. Bir şubesi İstanbul'da diğeri ise Kazan'da mevcut. Tahminen iki ülke arasında en iyi iş yapan bir firma. İstanbul şubesinde eski başbakanın oğlu Şamil Sabir(ov), eski Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tatarıstan ülke şubesi başkanı Revo Ramazanoviç gibi şahıslar istihdam ediliyor. (Nisan 1997'de Degere firmasının Tatarıstan'a olan 23 milyon dolarlık borcunu ödemediği şeklinde haberler çıktı ve konu mahkemeye intikal etti). Yani rejim değişmesine rağmen alttakiler üste çıkmadı; eskiler ancak kabuk değiştirdiler. Başka ifade ile bal tutan parmağını yalıyor. Fabrika, imalathane müdürleri, işyerlerini kendi malları gibi kullanıyorlar. Eskiden herhangi yüksek bir mevkide olan, genelde bugün de bu veya başka yüksek mevkide bulunuyor. Şimdi zengin olmak da suç olmaktan çıktığı için bu gibi pozisyonlardan yararlananlar ve yeraltı işi yapanlar (mafya) yeni zengin sınıfı teşkil ediyorlar. Zaten İdil-Ural bölgesinde lüks villa inşaatının (kotej deniliyor) çok süratle artması ve lüks yabancı araba sayısındaki patlama bununla izah ediliyor.

Fakat halkın büyük kısmı yeni ekonomik sisteme ayak uyduramıyor ve büyük sıkıntı içinde. Eski sosyal güvenlik sisteminin de nerdeyse kalkmış olması halkı çok huzursuz ediyor. Bu arada işsizlerin sayısı da her geçen gün artıyor. Tabii ki bütün bunlar bir ekonomik sistemden ikincisine geçişin yarattığı sancılar.

Daha sonra Asılgerey Beyin daçasına gittik. Kızı Gülşah yemekler hazırlamış. Daça 3 sotilik (300 m²) bir yer. Bahçede elma, kiraz ağaçları ve patates, domates, havuç, pancar ve bir miktar da çiçek var. Evi kendi yapmış, vasatın altında bir yer. Ama bu da kendisine parti üyesi olduğu için verilmiş. İlim adamı olmamasına rağmen, bürokrasiyi iyi biliyor. 13.00 ila 15.00 arasında orada idik. Dönüşte Remzil Bey'in Vatan Cemiyeti'ne uğradık. Birkaç kutu aldım, oradan. Ancak enstitüde daha iyi kutular ve ip hazırlanmıştı. Her neyse bütün bu malzemeleri profilakturaya götürdük.

Bu kadar yoğun programdan sonra artık sıra kızkardeşim Feride Devlet-Kildi ile görüşmeye gelmişti. Bu konuda okuyucumuzu biraz aydınlatmak gerekecek zannediyorum. Ben kızkardeşimi ilk defa 1990 yılında, yani yedi yıl önce tanımıştım. Çünkü yukarıda da belirttiğim gibi 1945 yılında Kızıl Ordu Çin'in Mançurya bölgesini işgal edince yani ben henüz bir yaşında iken, Mukden şehrinde yaşayan annem Rukiye (Muhammediş) ile babam İbrahim Devlet-Kildi'yi tutuklamışlardı. Onlar Çin, Kore ve Japonya'da yaşayan Tatar-Başkurtların milli yayın organı olan *Milli Bayrak* gazetesini çıkarıyorlardı. Bu Sovyet aleyhtarı gazeteyi çıkardıkları için onları yabancı bir ülkede bulunmalarına ve üstelik Sovyet vatandaşı olmamalarına rağmen 10 yıl çalışma kampına ve beş yıl da Sibirya'ya sürgüne mahkum etmişlerdi. Kızkardeşim Feride de işte bu çalışma kampında doğmuş, Sovyet yetimler yurdunda yetiştirilmiş, ebeveynine ancak 10-11 yaşlarında iken kavuşmuştu. Ben ise Aynıcemal (Alukay) ve Ahtem İlyas(ov) adlı bir muhterem çift tarafından evlatlığa alınarak kurtarılmış ve birlikte Türkiye'ye göç etmiştik. İşte dolayısıyla da öz anne-babamla kız kardeşimin mevcudiyetini ancak 15-16 yaşında iken öğrendiğim kızkardeşimi demirperde yıkıldıktan sonra 1990 yılında, ilk defa görmüştüm. Fizik mühendisi olmasına rağmen 2x3 metrekarelik ufak bir oda da, her bakımdan harabe görünümünde bir işçi yurdunda yaşayan, bu zavallı kızkardeşimi işte Kazan'a gelişimin 20. gününde ziyaret edebildim.[35] Dönerken yollarda gene çelik yelekli otomatik tüfekli milisler gördüm. Sebep dokuz mahkumun kaçmış olması. Bunlardan ancak üçü yakalanmış. Daçaları da dikkatli olun diye uyarmışlar. Haberlerde Çeçenlere terörist deniliyor. Fizik alimi, insan hakları savaşçısı Andrey Saharov'un hayatta olan karısı Elena Bonner, uluslararası örgütlere müracaat ederek af talebinde bulunmuş. Bu arada Türk Silahlı Kuvvetlerinin Irak'a girdiği haberi de verildi.

35. 1997 yılında aynı zamanda parlamenter olan dostum Razil Veliev sayesinde parlamentodan kızkardeşime bir ev tahsis edilmesine dair bir karar çıkarıldı. Ancak bu kararın da etkili olmadığı anlaşıldı; kendisine bir konut tahsis edilmeyeceği ifade edilmiş.

24.Gün - İnziva

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bugün ilk defa olarak buraya geldiğimden beri yalnız kaldım. Çünkü İsmail hafta sonunu geçirmek için bir tanıdığının daçasına gitmişti. Odamdan hiç çıkmadım. Ancak salam ve peynirle üç öğün karın doyurmak hiç de ilginç değildi. Kitapları kutuya yerleştirdim. Adlarını yazdım. Sonra Ufa'da görme fırsatını bulamadığım Mirza Yenikey(ev) için aile şeceremi hazırladım. Bazı mektupları tercüme ettim. Çaydanlık bozulduğu için kahve içemedim. Televizyonda Ahundov'un bir oyununu gösterdiler. Sonra da bir konser seyrettim. Çorap v.s. yıkadım. Daha sonra Türkiye'den buraya öğretmenlik yapmaya gelen M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi Erdal Şahin'le nişanlanan (artık onlar evli) Leysen'in Sadri Maksudi ile ilgili mezuniyet tezinde fotokopisini çektirdiğim kısımları deşifre ettim. Sivrisinek kaynıyor. Her neyse sıktığım ve üzerime sürdüğüm sprey bir az fayda verdi gibi.

Asırlar Avazı'nı incelerken bazı fikirler de aklıma geldi. Eski SSCB'de her cumhuriyet ve ilim adamları kapalı dünyalarında yaşıyorlar. Kimlik arayışı güç kazanmış gibi. Ancak Sovyet kimliğinden de vaz geçemiyorlar. Zaferin 50. yılını "vatan savaşı" diye kutluyorlar ve böylece hala ortak vatanı gözönünde tutuyorlar. Cumhuriyetlerin 70. kuruluş yıldönümlerini kutlamaları da buna bağlı. Başkurdistan'da Zeki Velidi'yi göklere çıkarmalarının sebebi de onun Sovyet Başkurdistanı'nın kurucusu olması. Ancak Çuvaş ve Tatarlarda böyle bir şahıs yok (yani yasaklananlar arasında Bolşevik rejimine katkıda bulunan ve şimdi aklanan belki Sultan Galiy(ev) dışında kimse yok gibi). Çıkardıkları bu dergiyi dahi Rusça yayınlıyorlar, bahane olarak ise Rusça dokümanları gösteriyorlar. Şüphesiz Rusçanın rolü inkar edilemez, ama sorun kendilerinin Tatarca bilmemesinden kaynaklanıyor. En milliyetçileri dahi tanınmak için Rusça yazılması gereğini vurguluyorlar. Yalnız Rusça kullanmak alışkanlığı değil, karışık nikahlar da ciddi sorun. Aslında apayrı sosyal bir sınıf, yani ne Tatar ne Rus bir topluluk oluşmuş. Şimdiki liderlerle de hiçbir değişiklik olmayacak. En ufak köylerde dahi eski komünistler etkili, komünist olmayıp yükselen bir kimseyi görmedim.

Bugün radyoda Almanya'dan tanıdığım dostum Rüstem Sadri'nin Avustralya'da Tatarıstan'ın temsilcisi olduğu ilan edildi. Tanınmış yazar Arif Ahund(ov)'un oğlu Reşat Ahund(ov) da dış ticaret

bakanı seçilmiş (Ancak bu bakanlık sonradan lağv edilmiş). Haberler (Tatarca) genelde köyle ilgili, entellektüel bir şey yok. Bu da aydınların Tatarca dinlemediklerinin, ilgilenmediklerinin bir göstergesi.

25. Gün - Olağanüstü Bir İnsan
(9 Temmuz 1995 - Pazar)

Gayet iyi uyudum, 7.00 sularında uyanarak, 8.30'da kalktım. Duş yaptım, ancak su kaynatamadığım için kahve içemedim. Sigara bittiği için dışarı çıktım; sigara ve 3 şişe Coca Cola aldım. Burada bir iki kelime ile sigara alışkanlığına da değinmek istiyorum. Bizdeki gibi sigara alışkanlığı ve tüketimi yok. Evlerde sigara içene pek rastlamadım. Kadınlar ise hemen hemen hiç sigara kullanmıyorlar. Bu şüphesiz müspet bir durum. Döndükten sonra tekrar bir müddet okudum. Sultangaliy(ev) aleyhine bir yazıya rastladım. Tekrar düşüncelere daldım.

Enstitüdeki sekreterler bile Rusça konuşuyorlar. Bazılarının Tatarcası dahi zayıf. Dili ancak köy kökenli aydınlar koruyabilecek gibi gözüküyor. Rusça kullanmayı tenkit edenlerin dahi dili bozuk, tercüme bir dil konuşuyorlar.

Saat 15.30'da Remzil Bey'in oğlu Deniz geldi. Aşağıda babası bekliyordu. Başta oğlunu eve bıraktık, yolda bir sarhoş rejisöre rastladık, sonra kolhoz pazarına giderek balık, tavuk, ekmek, elma, fındık, 4 şişe bira, 2 şişe süt aldık. Tavuk 15 bin ruble idi. Yol üzerinde İldar Han(ov)'a uğradık; evde yoktu. Neyse kızkardeşi çıktı, onlar için alınan paketi bıraktık. Oradan Remzil'in daçasına gittik. Zile, annesi ve anneannesi (89 yaşında) ve 2 kız yeğeni orada idi. Zile'nin parlamentoda yüksek bir mevkiide olduğundan daha önce bahsetmiştim. Kızlardan biri az Tatarca biliyor. Ufağının babası Rus olduğu için o hiç bilmiyor. Yaşlı hanım maşallah sapasağlam, bahçede çalışıyor. Sonra Remzil'le İdil nehrine gittik; iki defa suya girdik. Bir saat gibi kısa bir sürede bayağı yandım. 19.00'da yemeğe oturduk. Zile çok samimiyet gösterdi. Yemekten sonra çay içtik ve yola koyulduk.Yol üzerinde tekrar İldar'a uğradık, bu sefer evdeydi. Bir saat kadar bana masaj yaptı. Zile'ye de bir 15 dakika aynı işlemi yaptı. Çallı'ya gidecekken gitmeyerek, beni beklemiş. Kendisine "Sure-i İhlas" yazılı tabağı verdim. Çok mütevazi, olağanüstü bir insan. Kendisine günde 50-60 kişi geliyormuş. Nehru'yu tanı-

mış. Günde 1 saat uyuyor. Gündüzleri inşasına başladığı binası için amelelik yapıyor. Geceleri ise sanatı ile meşgul oluyor. Sarılarak vedalaştık. Ben de şeker ve böbreklerde kumlanma olduğu teşhisini koydu. Ancak biyoenerji ile bu arazları normale döndürdüğünden bahsetti. Burada bu olağanüstü insandan bir-iki kelime bahsetmeden geçemeyeceğim.

İldar Han(ov) (1940 -) olağanüstü bir sanatkar. Kendisi Kazan doğumlu. Moskova Surikov Resim Enstitüsünde (1960-68) tahsil görürken iki taraflı felç geçirir. Kendisini tedavi için İdil'in buzlu sularına dalarak burada bir kaç saat kalır, sonra kendini yogaya verir, vejeteryan olur, hayatındaki bu değişim onun sağlığına kavuşmasına da sebep olur. Bugün kendisi ile konuştuğumuzda, günde ancak bir-iki saat uyuduğundan bahsediyor. Olağanüstü sevecen bir insan. Çok başarılı bir sanatkar olduğu için SSCB Ressamlar Birliğine kabul edilen ender sanatkarlar arasında. Ancak eserleri sosyalist realizme uymadığı için gadre uğrar, ancak yine de tahsilini tamamlamasına izin verilir. İldar 1957 ve 1970'li yıllarda resim sanatı ile meşgulken, 1970'ten sonra heykeltraşlığa yönelir. 1991'e kadar onun çok büyük eserler yarattığını görüyoruz. Onun heykeltraşlık döneminin eserleri Kazan, Yar Çallı, Samara ve Kırlay'ı süslemekte. 1993 ile 1994'teki şahsi resim sergileri ise hayli ses getirdi ve 1994'te Tatarıstan'da cumhurbaşkanlığınca tanınmış sanatkar ünvanı verildi.[36] Bu ekspedisyon esnasında bu sevecen sanatkarı tanımak, onun biyoenerjisinden yararlanmak en büyük kazançlarımdan biri idi diyebilirim.

Zile yolda bazen enerjisiz kaldığından bahsetti. İldar'ın annesi için de oğlunun biyoenerjisiyle yaşıyor dedi. Cidden de annesinin gözleri çok canlıydı. Yolda milisler bizi durdurdu. Remzil, kendisinin ve Zile'nin hüvviyetlerini göstererek problemsiz kurtulduk. Saat 22.30'larda beni profilakturaya bıraktılar. İsmail saat 17.00'de dönmüş. Nihayet onun odasından ısıtıcıyı alarak iki bardak kahve içebildim. Bunlar okuyucuya teferruat gibi gelebilir. Ancak alış-veriş imkanının kısıtlı olduğu bir ülkede her şeyi önceden düşünmeniz gerekirdi.

---

36. S. Rizvanov, "İldar Hanovnıñ Turmuş agaçi", *Kazan Utları*, sayı 3-4 (1995), s.14-17.

İsmail'in kaldığı daçada yaşadıklarının çok acayibine gittiğinden bahsetti. Ayak yıkadıkları kapta soğanları yıkamışlar. Beş kişinin (iki karı koca) aynı odada gecelemeleri de şaşırtmış. Ayrıca daçada çapalamak, otları yolmak, meyve-sebzeleri toplamak, su taşımak gibi insanların devamlı olarak çalışmaları da ilgisini çekmiş. Bunun dışında orada bir trafik kazasında ölen gencin saat 10.00 sularında cenaze namazı kılınmadan gömülmesi ve bir sarhoş adamın devamlı bunların yanında dolanması da acayibine gitmiş. İsmail'in bir, birbuçuk günlük bir yaşantısı bile eski SSCB'deki hayat şartlarını, gelenekleri, sosyal hayatın sorunlarını ve çeşitli konulardaki anlayış farklılıklarımızı tespit için ipuçları ile dolu. Daha önce de bahsettiğimiz gibi her sınıf insan bu yörelerde bilhassa kışlık gıda ihtiyacını bizzat karşılamak zorunda kalıyor. Bahar ve yaz aylarında insanlar 200-300 m2'lik bahçelerinde yetiştirdikleri meyva, sebze (patates, havuç, soğan, turp v.s.) ile kış günlerini güvenle geçirebiliyorlar. Aksi takdirde aç kalmaları da muhtemel. Sosyalizm şartlarının bir hayli dinî örf âdetli de unutturduğunu, cenaze merasimi yapılmadan dahi, insanların gömüldüğünü gösteriyor. Hijyen, temizlik konusunda da anlayış farklarına rastlanıyor. Ayrıca sosyal bir yara olan alkolizmin örneklerine her yerde rastlamak mümkün. Kısa bir birliktelik dahi bu nevi tesbitleri yapmaya imkan veriyor; bilhassa gözlem yapmak için gittiyseniz, bu nevi farklılıklara daha fazla dikkat ediyorsunuz. Teferruatlar hayatın mühim bir kısmını oluşturuyor. Dolayısıyla da ayrıntıları, ihtiyaç olduğunuz zaman fark ederek rahatsızlık duymaya başlıyorsunuz. Amerikalı dostların Rusya'ya gittiklerinde tuvalet kağıdı götürdüklerini duyarak, hayrete düşmüştüm. Ancak bu cumhuriyetlerde dolaştığımda böyle bir ihtiyacın da olduğunu tespit ettim.

İsmail ile sohbet ederken koridorda ezan sesleri duyduk. Bunun saat 14.00 sularında Tatarca duyduğum seslerin sahipleri olduğu anlaşıldı. Arapların düzenlediği İslamî bir toplantıya katılmak üzere burada bulunuyorlarmış. Sabah namazı burada saat 03.00'de imiş. İdil-Ural bölgesi kuzeyde bulunduğu için yaz aylarında gece oldukça kısa; akşam saat 11.00'lere kadar aydınlık oluyor; gün de erken ağarıyor. Dolayısıyla bizim gibi İstanbul'dan gelenleri hayli yadırgatıyor.

26. Gün - Nihayet Kütüphane Çalışması
MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

(10 Temmuz 1995 - Pazartesi)

Gece 01.00'de yatmama rağmen sabah iyi kalktım. Televizyondaki haberleri izledim. Şimdi programlarda bol bol reklam var. "Sverbank"ın Tatarıstan'ın kendi bankaşı olması nedeniyle sık sık reklamları çıkıyor. Haberlerde Çeçenlerle Ruslar arasında konuşmaların devam ettiği belirtildi. Bir Çeçen "Biz, Dudayev'in liderliğinde bağımsız Çeçenistan istiyoruz" dedi. Rusya anayasa mahkemesinden ise Yeltsin'in Çeçenistan'a girmesinin anayasaya uygun olup olmadığı sorulmuş. Diğer bir haber Suudi Arabistanlı Ali Cafer'in, Samara'da medrese ve mescitlerle anlaşma imzaladığına dair idi. Kırım parlamentosu toplanmış ve yeni parlamento sözcüsü seçilmiş. Doların alış fiyatı 4576, satış fiyatı 4581 olmuş[37]. Ukrayna ile Belorusya anlaşma imzalamışlar. Ruslar da Çeçen lider Auşev ile görüşeceklermiş. Ermenistan'da ise yeni problemler var. Televizyonda ilginç reklamlara da raslıyorum. Milky way, Twigs, köpekler için fırçalar, 1995 dolara Amerika'ya seyahat, Sophist-twist (saç yapma aleti) gibi Amerikan mallarının reklamları var. Bunun dışında Amerikan dökümanteri "Rescue 911" serisi (Polis İmdat) de gösteriliyor.

Saat 9.00'da araba geldi. Enstitüye uğradık. Damir İshak(ov)' la buluşacaktık. 15 dakika sonra geleceğim diyerek, bizleri 30 dakika bekletti. Burada zaman mefhumuna fazla ehemmiyet verilmiyor; zaman biraz bolca harcanıyor. Bu buluşmadan sonra kütüphaneye gidebildim. *Turmuş* gazetesini incelemeye başladık. Buraya gelmemi, çalışmam için malzeme toplayarak değerlendirmek istiyordum. Zaman az kalmıştı. Çok malzeme var, bitiremedik. Saat 14.00'de kütüphaneden çıktık. Remzil Bey'in Vatan Cemiyeti'ne gittik. Orada radyo için mülakat yapıldı ve tekrar enstitüye döndük.

Akşam Prof. Dr. Ebrar Kerimull(in) yemeğe davet etmişti. Yemekte İsmail, ben, Razil ve tarihî roman yazarı Müsavit Habibull(in) vardı. Habibull(in) Tacikistan'da öğretmenlik yaparken değişik uluslara mensup çocukların kendi tarihlerini pek bilmediklerini, dolayısıyla da bunlara tarihi sevdirmek için roman yazmak gerektiğini düşünmüş ve malzemeler toplamaya başlamış. İlk romanı *Kubrat Han* Rusça da yayınlanmış. Ebrar Bey buna bir tanıtma ya-

37. 2 yıl sonra da dollar ancak 5800-6000 R. dolaylarında idi ki, bu da enflasyonun fazla yükselmediğinin müsbet bir göstergesi.

zısı yazmış. Kendisi bir eserini hediye etti. Bu akşamı da böylece noktaladık.

27. Gün - Tukay
(11 Temmuz 1995-Salı)

Sabah Prof. İndus Tahir(ov)'u aradım, konuştuk. Bizim koridorda Arapların düzenlediği toplantıya katılan birkaç yaşlı Tatarla sohbet ettik. Araplar Rusça konuştuğu için anlaşamıyorlarmış. Bir hafta için 70 kişi davet edilmiş. 30-40 kadarı gelmiş. İki gündür Fatiha suresini öğretmeye çalışıyorlarmış. Dillerinin dönmediğini, doğru dürüst okuyamadıklarını söylediler. Ayrıca soracaklarımızı soramıyoruz diye şikayet ettiler.

Buraya kadar geldikten sonra Arça rayonu üzerinden Tatarların çok-çok hürmet ettikleri XIX. y.y. sonu XX. y.y. başının belki de en meşhur şairi Abdullah Tukay'ın büyüdüğü ve adına büyük bir müzenin tesis edildiği Kırlay'a gitmemek olmazdı. Tukay'la ilgili Kazan'da da güzel bir müze var. Onu daha önce görmüştük; fakat Tatarıstan'a gelişimin dördüncü seferinde de burayı görmemek şüphesiz eksiklik olacaktı. Tukay'a Sovyetler dahi dokunamamıştı. Tatarların elinde kalan bir kaç milli sembolden biri idi.

28 Nisan 1886'da Kazan ülkesi Kuşlavıç köyünde dünyaya gelen Abdullah Tukay'ın babası köy imamı Muhammed Arif, annesi Mahdude idi. Ufak yaşta yetim kalan Tukay çeşitli ellerde çok sıkıntılı günler geçirdi. Nihayet 1905 yılında Cayık (Uralsk)'ta *Fikir* gazetesinde ilk şiiri çıktı. Sonra *El-Asrü'l-Cedid*, *Nur*'da da şiirleri çıkarak şöhreti yayılmaya başladı. 1905 ihtilalinin getirdiği hürriyet havası nedeniyle Tatar gazete ve dergilerinin sayısının artması Tukay'ın şiirlerinin daha geniş kitlelere yayılmasını sağladı. İlk zamanlar Osmanlı tesiri ile yazdığı şiirler sonradan halkın şivesi olan Tatarcaya döndü. Şöhreti gün geçtikçe yayıldı ve "halk şairi" ünvanını kazandı. Tukay çok genç yaşta 15 Nisan 1913'te Kazan'da veremden vefat etti.[38]

38. Tukay Hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Nadir Devlet, "Kazan Türkleri ve Abdullah Tukay", *Kazan*, sayı 3, (Mart 1971), s.6-12, a.g.y., "Diasporadaki Tatarlar ve Tukay (Doğumunun 110. yılında)", *Türk Kültürü*, sayı 406, (Şubat 1997), s. 88-97., a.g.y., "Was Tukay an Atheist? On the occasion of his 100th anniversary", *Central Asian Survey*, VI, sayı 1 (1987), s. 93-98. Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, (Ankara 1994).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Enstitüde Razil Veli(ev) ve Prof. Mirfatih Zeki(yev) bekliyorlardı. Yola çıktık. 55 km. ötedeki Arça'ya gittik. Oradan da 23 km. ilerdeki Kırlay'a ulaştık.

Arça'ya yolculuğumuz Tatarıstan'ın parlamento sistemi ve genel siyaseti hakkında bilgi almamız için de çok yararlı oldu. Biz genelde az soru sormakla yetindik. Çünkü Razil ve Mirfatih Beyler aşağıdaki bilgileri çok içtenlikle vererek bizleri etraflıca aydınlattılar ve bizim onlara ek sorular sormamıza da pek gerek kalmadı.

(Razil): Cumhurbaşkanı Şeymiy(ev) iki sefer seçilebilir. Ona rakip olamaz. Çünkü raytingi (kamu puanlaması) yüksek. Cumhurbaşkanının danışmanları (Gosudarstvenniy Sovetnik) var. Rafael Hakim(ov) siyasî, kültürel ve eğitim; Timur Akul(ov) dışişleri ve teoritik konular, Garifullahoğlu Hamidull(in) ekonomik konularda danışmanlık yapıyorlar. Bir prezidentlik sovyeti teşkil edildi. Orada 10 üzerinde üye var. Ancak rolleri yok. Orada ancak tartışma yapılır, karar verme güçleri yok. Premier (başbakan), Yüksek Sovyet Reisi (yüksek şura başkanı), prezident aparatı lideri (cumhurbaşkanı teşkilatı yöneticisi) hakimiyet başlıkları (bölge liderleri) bu sovyete dahiller. Daimi danışmanların statüsü premier yardımcısı seviyesinde ve aynı maaşı alıyorlar. Onlar işlerini prezident vasıtasıyla çözümlüyorlar. Tabii ki prezident kabul ederse. Hükümet prezidente tabidir. Hükümeti o kontrol eder. Parlamento ise hükümeti kontrol eder. Prezident parlamentoya başbakanı, bakanları ve komite reislerini takdim eder ve parlamento da bunu tasdikler. Hükümeti premier kurmaz. Bu aslında olumsuz. Buna karşı çıkanlar da var. Gene de prezident, bakanları tayin ederken premierle fikir teatisinde bulunur. Premier ile anlaşamayan bir şahıs bakan olarak parlamentoda kabul görmez. Mesela Ferit Muhammetş(in) premier olarak tayin edildi; fakat eski ministerler değişmedi. Prezident parlamentoya seçimlere bir yıl gibi az vakit kaldığından yeni seçimlerden sonra hepsini yeniden seçeriz deyince, biz de kabul ettik.

Parlamento beş yıl için seçilir ve 130 deputattan (önceden 250 idi) müteşekkildir. Deputatların (milletvekilleri) sayısının azaltılmasının nedeni sovyetlerin cemiyet hayatındaki ehemmiyetlerinin azalmasından kaynaklanmaktadır. Prezident idaresi ve prezidentlik makamı meydana getirildikten sonra hakimiyet işleri bölüşüldü. Bundan önce bizde prezidentlik makamının olmadığı dönemde en yüksek makam Yüksek Sovyetti. Şimdi onun adı değiştirildi.

Devlet Sovyeti, Devlet Şurası oldu. Bugün gündelik, ekonomik işlere Devlet Sovyeti katılmıyor. Onun esas görevi global problemleri halletmek ve yeni kanunlar kabul etmek. Yani en yüksek kontrol teşkilatı budur. 130 deputatın 61'i administratif teritoryal okruglardan (idarî bölgesel seçim bölgeleri) seçildi. Bunların ekserisi hakimiyet başlıkları (rayon yöneticileri, başkanları) ve bir de premier minister bunların arasında bulunuyor. Kalan 69'u ise teritoryal okruglardan (bölgesel bölgeler). Ben işte bu sistemden seçildim. Anayasaya göre 69 deputatın devamlı çalışma hakkı var. Daimi çalışacak olanları 130 kişilik büyük parlamento seçiyor. Bugün bu sistemle seçilmiş 39 deputat var. Sayının 69'a ulaşmamasının nedenleri ise şöyle:

1. Profesyonel seviyede çalışacak deputatların sayısının az olması,
2. Arzu edenlerin az olması,
3. Onlara çalışabilmeleri için gerekli altyapının hazırlanamaması. Mesela hepsine ayrı bir oda, teknik iletişim ve ulaşım imkanlarının sağlanması lazım.

Bu 39 deputat yedi komisyonda çalışıyor. Takriben her bir komisyonda 5 deputat var. Devlet Sovyetinin aparatı (idari teşkilatı) ise 106 kişiden müteşekkil. Her bir komisyonun referantı (sekreter) var. Milli meseleler ve medeniyetler meclisinin (komisyon) bir referantı var. O, bize yazışmalarda yardım etmek mecburiyetinde. Bunun dışında bir de iş takipçisi var. Komisyon başkanı maalesef bu yardımcılarından pek verim alamadığı için kendi çalışmak zorunda kalır. Devlet Sovyeti aparatı maalesef daha ziyade liderler için çalışır; yani Devlet Sovyeti reisine, yardımcısına, devlet sekreterine hizmet eder.

Prezident, baş prokuroru (başsavcı), respublika baş sudyası (cumhuriyet baş hakimi), arbitraj sudyası (temyiz mahkemesi), profsoyuz (sendika) başkanlarını seçer.

Herbir deputatın ve deputat komisyonlarının kanun teklif etme hakları var. Bu kanun teklifi görüşmeye alınmadan 40 gün önce Devlet Sovyeti'ne teslim edilmelidir. Ancak her teklif gündeme gelmez. Mesela, kültürle ilgili proje dört yıldan beri beklemede. Kabul edilmiyor; çünkü bu proje için para sarf etmek gerekli. Liderler bize para getirecek projeler lazım diyorlar. Kültür işleri için Tata-

rıstan bütçesinden %6'dan da az olmamak kaydıyla pay ayrılması gerekli. Fakat bugün ancak %1 verilebiliyor.

Parlamentoda fraksiyonlar (parti gurubu veya siyasi guruplar) yok. Oluşmaya başladı. Ancak reglament (kural) yok. Önceden 250 deputat olduğu dönemde fraksiyon kurmak için en az 12 deputat ve programlarının bulunması gerekiyordu. Şimdi ise bu sayısı yediye indi. Biz "İdil Yurtu" adlı bir fraksiyon kurma hazırlığı içindeyiz. Bu Rusların "Rossia Yurtu"na karşı olacak. Bizim fraksiyonun ana maksadı anayasa maddelerinin itirazsız gerçekleştirilmesi. Mesela, devlet egemenliği hakkındaki deklerasyon tahrif edilmemelidir. Anayasa gerçekleştirilmelidir. Diller hakkındaki kanun bozulmamalıdır v.b. Rusya ile 1993 dogovor/şartname (anlaşma) yapıldığından beri (1993) anayasamız 103 defa bozulmuş. Şimdilik bu mesele gündemde değil. Çünkü bu anlaşma da uzun süre gücünde kalmayacak; ancak ilk adımdı diye düşünülüyor. İkinciden bu anlaşma yapılmasaydı, bizim durumumuz iyiye değil, kötüye giderdi. Bu bir nevi uzlaşmalar neticesinde yapılan bir anlaşma. Prezidentin dediğine göre şimdiye kadar kazanılmış olan başarıları sağlamlaştırmak için bu anlaşma yapılmış.

(Nadir): E peki,Çeçenistan ne oluyor?

(Razil): Onu düşünmüşlerdir. Tatarıstan'ın egemenliği için referandum yapılırken Rusya, Mari ormanlarına asker yığmıştı. Az kaldı Çeçniya'daki olaylar burada da patlak veriyordu. Biz savaşacak durumda değiliz. Çeçenistan'dakine benzer bir olay olursa bizim halkımız ayaklanacak durumda değil.

(Mirfatih): Tatarıstan'daki mevcut bütün silahları dışarı çıkarttılar. Burada tanklar çok fazla. Orduyu da buradan çıkarttılar.

(Razil): Tekrar fraksiyonlara dönersek çiftçiler var. Tabipler, öğretmenler ve sosyal tabaka olarak birleşirler diye düşünüyorum. Ayrıca profsoyuzların (sendika) takdim ettiği beş-altı deputat var. Fakat bunun dışında resmi olmayan en büyük fraksiyon, hakimiyet başlıklarının (başkan), yani prezident fraksiyonu. Onları teşkilatlandırmanın gereği yok. Çünkü onlar zaten teşkilatlanmış durumda. Onları hiç kimse yenemez. Rus deputatlar pek hissi davranmıyorlar. Bizde lider olan şahıslar milliyetlerini kaybederler. Onların başka ihtiyaçları hasıl olur. Zaten milli hisleri olanlar pek buralara gelemezler. 61 deputatın %70'ini Tatarlar teşkil ediyor. Çünkü rayonlarda ekseriyeti Tatarlar teşkil ediyor.

Büyük zavodlarda (fabrika) direktörlerin %90'ını Ruslar teşkil ediyor. Çünkü onları Moskova tayin ediyor ve şimdi de durum değişmedi. Askeri fabrikalar tamamen Moskova'ya bağlı. Ancak küçük zavodlar Tatarıstan'ın inhisarında gözüküyor. Bazı fabrikalar kendileri isteyerek Tatarıstan'a dahil oldular. Mesela, kompresör fabrikasının müdürü Ahmed Vale(ev) bunlardan ilki idi. Kamaz ise Moskova'ya da Tatarıstan'a da bağlı değil. Çünkü o aksiyoner (hisseli) oldu. Ancak gene de daha ziyade Moskova'ya bağlı. Bize ise vergi yönünden bağlı. Ancak onlar gelirlerini gizliyorlar. Çünkü Kamaz'ın bütün fabrikaları Tatarıstan'da değil. Bunu da tespit etmek çok zor. Vergi sistemimiz pek zor. Hatta resmi teşkilatlar da gelirlerinin %40'ına varan miktardakini gizliyorlar. Aslında gizlemeseler bu fabrikalar yaşayamazlar; yani devlet bir yerde buna kendi mecbur ediyor.

Şimdi Sibir Traktı-Sürgünler yolundan geçiyoruz diye Mirfatih Bey izah etti ve bütün tabelalar iki dilde, üstte Tatarca, altta Rusça olmalı; fakat uygulanmıyor, dedi.

(Razil) Bir deputat bazı konularda cevap sorma hakkına sahip; o da üç gün içinde; çok karmaşık bir mesele ise bir ayda cevap verilmesi gerekiyor. Diller konusundaki konunu gerçekleştirmek için 4 milyar sum (lira) ayrıldı; ancak bu pek az. Bize bütçenin %1'i yani 17,5 milyar gerekli idi. Zor bela 4 milyarı kopardık. Onun da ancak %54'ü ödendi. Maarif bütçesine ayrılan paranın ise %39'u, ilme %79'u, kültüre %69'u, gençlere ise %39'u ödendi. Yani bizim parlamentoda tasdik ettiğimiz bütçeyi dahi tam olarak ödemiyorlar. Bazı kuruluşlara ise bütçede öngörülenden fazla pay veriliyor. Msl. milis teşkilatına %135, köy ekonomisine %100 veriliyor.

Tatarıstan'da munitsipal militsya (yerel milis) da var. Milise, Moskova'nın verdiği bütçeye ek olarak bütçe de ayrılıyor.

Tatar dilini kompüterleştirmek (bilgisayar) gerekli. Bizde milletler var. Fakat milletler komisyonu yok. Milli sorunlar var; fakat yol levhalarını kontrol edecek bir teşkilat dahi yok. Biz her bir rayonda milli işlerle meşgul olacak başkan yardımcısı pozisyonunda bir makam olmalıdır demiştik. Ama bir hayli rayonda bu mevki teşkil edilmedi. Milli konular en iyi Çallı'da halledilliyor. İki dili bilenlerin maaşına %15 zam verme kanununu kabul ettik. Ancak uygulamada başarısız. Bu konuyu halletmek hayli zor. Çünkü 40

bin çeşit meslek var. Mesela, sokak çöpçüsüne dilin gereği yok; bunu belirleme işini ise bir komiteye havale ettik.

Ben, kütüphane 5 Eylül 1992'de Milli Kütüphane statüsü kazanınca burada kollektif (genel) toplantı düzenlemiştim. 210 memur katıldı ve bu kanunu uygulamaya koyma konusunda oylama yaptık. Herkes kabul etti. Neticede şimdi bizde bir ikinci dili az bilene %5, orta derecede bilene %10, iyi bilenen %15 daha fazla maaş ödüyoruz. İlk yılda 18 kişi %15 fazla maaş alırken bugün onların sayısı 50'ye çıktı. Şimdi Rus, Mordva, Mari kızları hemen hergün benim yanıma gelip Tatarca dil kursları düzenleyin diye müracaat ediyorlar. Şimdi geçim zorlaştı. Mesela ortalama maaşı 300 bin olan 345 bin alıyor. Eskiden Almanca, İngilizce gibi yabancı dilleri bilene bu zam veriliyordu. Ancak bir kimse üç-dört dil bilse de %15 alıyor. Fakat hükümet benim bu yaptığım zamlar için ek bütçe vermiyor. Ben de tasarruf yapıyorum. Sponsorlardan (bağış yapanlar) 50 ila 100 milyon arasında para temin ediyorum.

Yardım alan kuruluş sponsora bu yardımı nasıl kullandığını teyid etmek zorundadır. Firmalar kazançlarının %5'ini bu işlere sarfedebiliyorlar. Tabii ki, bundan onlara maddi herhangi bir kazanç olmuyor; ancak manevi bir kazanç sağlamış oluyor.

Nihayet Kazan'dan 80 km. ötedeki Kırlay'a ulaştık. Müze nehrin kenarına, güzel bir yere yerleştirilmiş, ahşap üç katlı bir bina. Bahçesinde başında kelepüşü[39] (takke) ile Tukay'ın mermerden çok güzel bir heykeli var. Bahçenin diğer yanında ise Tatarıstan'ın tanınmış ressam ve heykeltraşı Fatih Urmançi(ev)'in Tukay'ın Tatar masalı Şüreli[40] den esinlenerek yaptığı, *Şüreli* şiirine ithafen ağaçtan yaptığı figürler var.

Müze çeşitli odalardan oluşuyor. Birkaç oda onunla ilgili yapılan resim, portre, büst ve heykellerle donatılmış; bir kaç oda ise onun döneminin antropolojik malzemelerini ihtiva ediyor, çalışma masası v.s. başka bir köşede duruyor. Bir oda ise onun hakkında basılan, yazılan eser ve makalelere ithaf edilmiş. Bunlar arasında yurtdışında da çıkanlar var. Ancak benim onunla ilgili hiç bir ma-

39. Eski Sovyetler'de hemen her Müslüman topluluğun kendine has bir takke-başlığı var. Tatarlarınki ise genellikle siyah renkte oluyor.
40. Ormanda insanları gıdıklayarak öldüren uzun parmaklı bir canavar.

kalemi göremedim (dönünce bunları yolladım, ulaştımı bilmiyorum). Artık Türkiye'de koskocaman bir, hatta iki doktora tezi de hazırlandı. Dr. Fatma Özkan'ın tezi TKAE tarafından basıldı. Bu da ulaşmıştır diye ümit ediyorum. Müzenin karşısında ise eserini Çallı'da hayranlıkla izlediğim meşhur sanatkar İldar Han(ov)'un Tukay'a ithaf edilen çok ilginç yapıtı da bulunuyor. Bir de hatıra dükkanı mevcut. Ancak müzenin yerleşim merkezinden çok uzak olması dolayısıyla, buraya ancak özel vasıta ile veya organize turla gelmek mümkün. O yüzden de ziyaretçi sayısının fazla olmadığını düşünüyorum. Fakat yine de Tukay müzesini görmekle bir eksikliğimizi tamamlamış olduk.

Bu müzeden de daha mühimi belki dönüş yolunda Arça rayonunun merkezini tanımak oldu ve bizleri hayrete düşürdü. Bu kadar küçük yerde dahi eğitim ve kültüre verilen ehemmiyete gıpta ettik. Arça'da toplam 140 köy var. 40 tane orta ve orta olmayan okul mevcut. 70 ilkokul var. 70'e yakın yuva, 100'e yakın klüp ve kültürevi. 66 kütüphane mevcut. Arça'da 50 bin kişi yaşıyor. Bunun %8 (4 bini) Ruslar, kalanları Tatarlar (50 binden fazla). 56 kollektif, 30 Köy Sovyeti var. Burada ise 15 bin kişi yaşıyor. 1936'ya kadar burası şehir idi. XII. ve XIII. y.y.'larda temeli atılımış Arça'nın orman anlamına geldiği ve "ar" sözü ile ilgili olmadığı belirtildi. XIV. ve XV. y.y.'larda şehrin çevresinde krepos (sur) varmış ve etrafı ormanlarla çevrili imiş. Arça'da 7 bin öğrenci var. Arça Pedagoji kolejinde ise 1300 kişi okuyor. İki sanat okulunda (Mekanik - İnşaat) 1000 öğrenci mevcut.

Arça'da kütüphaneyi, çocuk sanat okulunu ve bölge müzesini de ziyaret ettik. Arça'da kütüphaneye yılda 5-6 bin kişi okuyucu olarak geliyor. Bunların 2400'ü çocuklar. Tatarca kitapların oranı %22 (Tatarıstan genelinde ise bu oran %17). Tatarca kitapların az olmasının nedenleri:

1. Rusça daha fazla kitap basılıyor,
2. Tatarıstan Kitap Neşriyatı yılda ancak 200 civarında kitap yayınlıyor şeklinde izah edildi.

Kütüphanenin okuyucusu yetirince mevcut. Köyde yaşlılar Tatarca okuyorlar. Şimdi gençler de Tatarca kitap istemeye başladılar. Bizim Arça'da 60 köy kütüphanesi var. Tatar kültürü ile ilgili eserler eksik. Kıymetli eserler ise dolaplarda muhafaza ediliyor. Şimdi yazarlarla ilgili kitaplar veya ansiklopediler basılmıyor. Ki-

tap çalınması gibi bir problem yok. Kütüphanenin müdiresinin Kazan'da İnstitut Kultura'da beş yıl okumuş olan bir Rus kadını olduğunu hayretle öğrendik. Bu görevi Tatarcayı iyi konuştuğu için vermişler. Kütüphanede çeşitli gazeteler de var. Kazan'da çıkan bütün gazeteler mevcut. Şimdi her şey pahalandığı için gençler de yaşlılar da burada gazete okumaya geliyorlar. Gelen gazeteler arasında Türkçe-Tatarca çıkan *Zaman*'ı görmek de bize ilginç geldi.

ÇOCUK SANAT OKULU

Sanat okulunun müdürü Refat Galiy(eviç) bize aşağıdaki bilgileri verdi: "Mektebi 1988'de inşa etmeye başladık. 13 Temmuz 1993'de tamamlayarak açtık. Müzik, koreografi, resim ve tatbiki sanat bölümlerimiz var. Buraya altı-yedi yaştan 14 yaşa kadar çocuklar geliyor. Az bir ücret (yılda 14 bin) alınıyor. Çocuklar Eylül'de gelmeye başlıyorlar. Haftada üç-dört sefer iki-üç saat zevk aldıkları branşla ilgili çalışma yapıyorlar. Yani esas okuldan sonra bu sanat okuluna geliyorlar. Masraflarımızı genelde rayondan (mahalle yönetimi) karşılıyoruz. Çünkü Kültür Bakanlığının bize ayırdığı para çok az".

MÜZE

Şihabeddin Mercani, Kursavi, Şemseddin Kültesi, Mahmud Galevi (Muhacirler yazarı), Ömer Beşir(ov), Arif Ahun(ov), Muhammed Mehdiy(ev) gibi 30 civarında yazar, şair Arça'dan çıkmış. İhtilale kadarki dönemde Tukay, Mercani, Kültesi, Ali Asgar Kamal, Sibgat Hakim, ihtilalden sonra Osman Bakir(ov), Hey Vahid, İlyas Veli(yev), Ravil Veli(yev), Enez Galiy(ev), Venera Kasim(ova), Nail Kasim(ov), Necip Madyar(ov), Mervez Minnull(in), Muhammed Mehdiy(ev), İldar Nizam(ov), Mustafa Numan, Rinat Rahim(ov), Rafael Tuhfetull(in), Radik Faiz(ov), Nerziye Feyzull(ina), Hakimcan Halik(ov), Hay Hismetull(in), Sibgat Hakim, Samat Şakir(ov), Albert Yahin bunların en tanınmışları.

Eskiden ilk okul olan bu bina 1995'te bölge müzesine çevrilmiş. Türkiye'mizde bölge müzeleri anlayışı pek yaygın olmadığı için bu küçük müze de ilgimizi çekti.

Yemekte Arça hakimi küçük bir kelepüş hediye etti ve ekspedisyonumuz esnasında ilk defa olarak Arça'da beliş (etli Tatar böreği) yedik. Saat 16.00'da Kazan'a geri döndük. Bir müddet kütüphane-

de çalıştık; sonra Razil Bey'e uğrayarak çay içtik. Dışarı çıktığımızda Prof. Yahya Abdull(in) geliyordu. Bu muhterem zat ileri yaşına rağmen bize hediyeler getirmişti. Çek-çek ve kitaplar verdi. 18.00'de profilakturaya geri döndük. Dönünce Indus Tahir(ov)'u aradım. Karısı Luisa çıktı. İstanbul'da Sabantuyda eşim Dilek'i görmüşler. Akşam Tatarca TV haberleri de bundan bahsetti. İndus Bey Türkiye dahil beş-altı yabancı ülkenin Rusya'daki elçilerinin toplantısına gitmişti. Televizyon bunu da gösterdi. Haberlerde Tansu Çiller' in Bakü'ye gittiğini ve Azerbaycan'ın Türkiye vasıtasıyla batıya açılmasını tavsiye ettiğini haber etti. Yeltsin'i hastahaneye kaldırmışlar. Ortalık karışacak mı sorusu aklıma geldi. Rusya Federasyonunda ve bilhassa özerk cumhuriyetlerde haber alma kaynakları kısıtlı olduğu için televizyon yayınları en mühim kaynak gibi gözüküyor. Ancak yerel dillerin yayınları çok zayıf ve sınırlı olduğu için Rusça bilmek şart hale gelmiş. Tabii ki Rusça yayınlarda ne kadar sıhhatli, orası meçhul.

28. Gün - Kazan'da Son Gün (12 Temmuz 1996 - Çarşamba)

Artık buradaki son günümüz gelip dayanmıştı. Biz de bir taraftan vatana özlem, bir taraftan da yorgunluktan sıkıntılar içine girmiştik. 9.30'da kütüphaneye gittik. 12.00'ye kadar çalıştım. 12.00'de İndus Tahir(ov)'un üniversitedeki dekanlık makamına gittik. Remzil'in oğlu hakkında bahsettim.

Tatarıstan, Başkurdıstan, Çuvaşıstan ve genel olarak eski Sovyet cumhuriyetlerinde bizdeki gibi ÖSS ve ÖSYM sınavları mevcut değil. Her üniversite ve yüksek okul öğrenciyi kendi uyguladığı sınavlarla kabul ediyor. Bu da çeşitli yolsuzluklara neden oluyor. BDT'nin doğusuna gittikçe bu yolsuzluklar artıyor. Dolayısıyla ebeveynler bizde özel öğretmenlere, hazırlama kurslarına nasıl büyük paralar sarf ediyorlarsa, buralarda ise rüşvet için bu parayı sarf etmek zorunda kalıyorlar. Tabii ki bu rüşvet olayında bölgesel farklılıklar söz konusu. Genelde hiç kimse, bilhassa yabancılara bu konuyu açmıyorlar. Sanki sessiz bir uzlaşma söz konusu. Buradaki insanlar karşı tarafın sorusuna cevap vermek istemedikleri zaman konuyu duymamazlıktan gelmek veya değiştirmek hususunda üstün bir kabiliyet geliştirmişler. Dolayısıyla da bu konuda araştırma yapacakların çok sabırlı olması gerekecek. Çünkü konuyla ilgili yazılı bir kaynak bul-

mak da mümkün değil. Öğrenci seçimlerinde bir takım maddi tercihlerin olduğu şüphesiz. Ancak boyutlarını tespit edemedik. Ancak msl. Azerbaycan'la ilgili aldığımız duyumlara göre, Türkiye'den Bakü'ye tahsile giden Türk öğrencilerin derslere dahi devam etmeden en yüksek notları almaktalar; bu ise öğretim üyelerine verilen "hediye"(!) ile mümkünmüş.

Tabii ki Kazan Üniversitesinde bunun boyutunu belirlemek imkansız gibi. Fakat üniversitenin iyi bir adı var ve Rusya Federasyonundaki iyi üniversitelerden sayılıyor. Son yıllarda ülkedeki ekonomik kriz ve kapitalistik değişim dolayısıyla öğretim üyelerinin maaşları had safhada azalmış, gençler akademisyen olmak istemiyorlar; öğretim üyelerinin bir kısmı bizde de örneği olduğu gibi, ikinci bir iş peşinden koşuyorlar. Uzun vadede buralarda da eğitimin kalitesinin düşmesi kuvvetle muhtemel. Rusya Federasyonunda ve diğer bağımsız cumhuriyetlerde üniversitelerde eğitim bizdeki gibi dört değil beş yıl sürüyor. O yüzden de adı geçen ülkelerden Türkiye'ye lisansüstü eğitim yapmaya gelenler yüksek lisans yapmadan doğrudan doğru doktora programlarına kabul ediliyor ki bu oldukça mahzurlu. Kısacası buralarda her yüksek okul kendi sınavını yaparak öğrencisini seçiyor. Son yıllarda bazı bölümlere yerel dillerde de sınava girme imkanı sağlanarak, Rusçası yetersiz kabul edilenlere de bir şans tanınmış. Genç nüfus oranı düşük, yani bizdeki gibi büyük talep olmadığı için, buralarda bu nevi bir seçim sistemi kendi aklayabiliyor. Her türlü rüşvet olayına rağmen yüksek tahsil seviyesinin düşük olmadığını da tespit etmek mümkün. Çünkü öğrenciler orta öğretimden oldukça sağlam ve iyi bir temelle geliyorlar. Dolayısıyla Türkiye'de tahsile başlayan Türki öğrencilerin eğitim konusunda bazı haklı şikayetleri de oluyor.

Daha sonra İndus Bey'le parlamentodaki odasına gittik. Orada "gübediye" ve "üç puçmak (üç köşe)" adlı Tatar börekleri ile çay içildi. İndus Bey son eserini hediye etti ve oradan vedalaşarak, Tatarıstan Milli Kütüphanesine uğradım. Çünkü kütüphane çalışmalarım esnasında 1918 yılında yayınlanan *Turmuş* adlı gazetede tespit ettiğim makalelerin fotokopilerini yaptırmak istiyordum. Razil Bey istediğim makalelerin hangi nüshalarda olduğunu kendisine bildirmemi söylemişti. Daha önce de bahsettiğim üzere bu yörelerde fotokopi (son yıllarda yaygınlaşmış olmakla birlikte) çektirmenin de hayli sorunlu olduğunu biliyordum. Ayrıca zaman da çok

kısıtlı idi (Razil Bey sonradan bu fotokopileri İstanbul'a getirerek bana teslim etti). Kısacası listeyi Razil Bey'in sekreteri Güzel Hanım'a bıraktıktan sonra, İndus Tahir(ov) ve Prof. Dr. Mirfatih Zeki(yev) ile birlikte *Miras* dergisine gittik. 1991 yılında yayına başlayan bu dergi beni de yazı kuruluna dahil etmişti. Ayrıca benim *Çağdaş Türkiler* adlı eserimi de bastırmak istiyordu. Derginin başredaktörü (başyazarı) Ahmet Sahap(ov) ile bu konuyu tartıştık. Daha öncede Moskova'daki "İnsan" yayınevi benim *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)* adlı eserimi Rusça yayınlamak istiyordu. Ancak her iki teşebbüsten de henüz bir netice çıkmadı. Bunun esas nedeninin baskı işlerinin çok pahalanmasından kaynaklandığını düşünüyorum.

Bu arada 1988'de Kültür Bakanlığımız tarafından yayınlanan *İsmail Bey Gaspıralı* adlı eserimin Sayın Safiye İmre başkanlığındaki Ahmet Veli Menger Vakfının maddi katkıları ile Kazan'da Tatarca giriş ve sonuçla, 1996 yılında tıpkı basımının yapıldığını da belirtmem gerekir. Ancak buralarda kitap hatta makale bastırmanın da maddi zorluklar dışında, bazı ideolojik zorluklar duvarına da çarptığını söylemekte yarar var. Her ne kadar son yıllarda hemen her konuda yazılmaya başlanmışsa da otokontrol mekanizması veya gizli kontrolün devam ettiğini gösteren emareler var. Mesela, Tatarıstan'daki son gelişmeleri tahlil ettiğim gerek yurt dışında ve gerekse Türkiye'de yayınlanan bir tahlilimi[41] bastırmak için vermişsem de, başta bize bunun İngilizcesi lazım, çünkü tercümesi kolay olur demişken, sonradan Türkçesi olsaydı iyi olurdu gibi bahaneler ileri sürerek, tahlilimin Tatar kamuoyuna duyurulması engellenmişti. Bir diğer örnek ise TÜRKSOY'un Ankara'da düzenlediği "Tatarıstan Şairi Gabdulla Tukay'ın 110. Yılında Anma Toplantısı"nda sunduğum tebliği ısrarla Tatarıstan'da bastırmak için elimden aldılar.Daha sonra bunun basıldığı haberini aldım[42].

---

41. N. Devlet, "Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Haraketleri-Tatarlar", *Prof.-Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan* (Ankara 1995), *TKAE* Yayınları. Bu tahlilin İngilizcesi için bakınız: "A struggle for independence in the Russian Federation: the case of the Tatars", *CMOTI*, No 16, (1993), s. 63-82.
42. N. Devlet, "Tatar Diasporası hem Tukay", *Kazan Utları*, sayı 5 (895) (Mayıs 1997), s. 168-172. Türkçesi için bk. "Diasporadaki Tatarlar ve Tukay (Doğumunun 110'nuncu yılında)," *Türk Kültürü*, sayı 406 (Şubat 1997), s.88-97.

Türkiye'de dahi bu nevi bazı kısıtlamalara uğranıldığı düşünülürse Sovyetler gibi totaliter bir rejimden yeni yeni çıkmaya başlayan bu ülkeler için bu nevi davranışları çok doğal karşılamak lazım.

Miras redaksiyonunda bize gene bir sürü dergi ve kitap verdiler. Yerimiz yok, bazıları zaten mevcut dedikse de dinletemedik (Bunun sıkıntısını ilerde yaşayacaktık). Son günümüz de böylece koşuşturmaca ile geçti.

Profilaktura'ya hayli yorgun döndük, bavullarımızı hazırladık, gene sivrisineklerle mücadeleye çalıştık, ama ilacımız bittiği için bu gecenin galibi sinekler oldu.

29. Gün - Vatana Yolculuk

(13 Temmuz 1995 - Perşembe)

Sabah kızkardeşim Feride geldi. Reçel v.s. getirdi; o kadar çok eşyamız vardı ki ancak verdiği kaseti aldım ve onunla da vedalaştım. Sabah televizyonda Cumhurbaşkanı Şeymiy(ev) ekonominin iyiye gittiğinden bahsediyordu. Politikacı her yerde politikacı. Bunu aylarca maaşlarını alamayanlara sormak lazım. Saat 9.30'da Şerifcan ve Mirfatih Beyler geldiler. Dördümüz meydana hareket ettik. Deklarasyon sorunu çıkmadı. Ancak el bagajlarımızı dahi tarttılar ve 65 kilo için üç dolardan 1 milyon 300 bin ruble tahsil ettiler (ortalama maaşın 250-300 bin ruble olduğunu unutmayalım). 1 doları 4700 rubleden bozdurdum, 277 dolar tuttu. İşte çok kitap toplamanın cezası. Üst-baş kontrolü çok sıkı yapıldı. Kötü bakışlı görevliler, bana tekrar Sovyet dönemini hatırlattılar. Saat 11.30'da artık uçaktayız. 40-50 kişi ve bol miktarda bavul vardı.

Üç saat kadar yolculuktan sonra İstanbul semaları gözüktü; sevdiklerimize kavuşmuştuk; sanki üstümüzden büyük bir yük kalkmıştı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONUÇ

Takriben bir ay süren Türk-Tatar Bilimsel Ekspedisyonunu tamamladıktan sonra, aldığımız notları, bilgileri, ses kayıtlarını, film ve video çekimlerini değerlendirerek yukarıdaki sayfaları yazdıktan sonra genel bir yorum yapmak gerekli diye düşündük.

445 yıldan beri İdil-Ural bölgesinde Rus hakimiyeti altında yaşayan üç Türki topluluk Tatar, Başkurt ve Çuvaşların geçmişleri ile bugünlerine baktığımızda bu bölgenin tam anlamda Ruslaştırılamadığını, asimilasyonun tam anlamda gerçekleştirilemediğini, bölgenin gayri Rus, başka ifade ile genel Türk karekterinin izlerini yaşatmaya direndiğini tespit ettik.

Tabii ki Ruslar 445 yılda hayli yol almışlar, kendi unsurlarını bolca yerleştirmişler, şehirlere tabir caizse Rus görüntüsü vermişler; bu arada bu topluluklara zorla Kril harflerini kabul ettirerek, sokak levhalarına baktığınız zaman dahi Rusya'da olduğunuzu hatırlatan her çeşit simgelerini yerleştirmişler. Gerek Orta Asya cumhuriyetlerinin, gerekse İdil-Ural cumhuriyetlerinin başkentlerinde genellikle Ruslar yaşadığı (ancak Kazan istisna; nüfusun %50'sini Tatarlar teşkil ediyor), Rusça politik olarak da çok yaygın hale getirilmiş olduğu için bu şehirlerde kendinizi kolaylıkla Rusya'nın herhangi bir yerinde hissediyorsunuz. Tabii burada haksızlık yapmayalım milli cumhuriyetlerde sokak adları iki dilde yazılmış. Örnek vermek gerekirse "ul. Oktyabr'skaya - Oktyabr'skaya ur." (yani sokak Oktyabr'skaya - Oktyabr'skaya sokağı). Bunlar her iki şekilde de Kril harfleri ile yazıldığı ve aralarında birinde "sokak" kelimesinin başta, ikincisinde sonda olmasının dışında bir fark olmadığı için bu iki dillilik konusu aldatmaca gibi geliyor, belki de bu sokak levhalarını hazırlarken gereksiz bir masraf da yapılmış oluyor. Ayrıca Rusça şeklinin üste yazılması da, insanı başta Rusça şeklini okumaya yönlendiriyor. Hele yabancılar için bu levhaların iki dillilik gereği yapıldığını anlamaları çok zor. Şüphesiz bu nevi örnekleri arttırmak mümkün, çünkü bunlar sayısız.

Rusçanın güçlü rolü bununla da bitmiyor. Tanıştığınız insanlarda da bunu seziyorsunuz. Onların da birbirlerine hitap tarzı artık Rusçalaşmış. Mesela ben orada yaşasaydım Nadir İbragimoviç Devlet Kildiyev olacaktım ve dostlar bana Nadir İbragimoğlu yerine Nadir İbragimoviç diye hitap edeceklerdi. Soyadların sonundaki -ov, -ova (hanımlarda), -ski v.b. gibi Rusça son ekleri değiştirmek eğilimi söz konusu değil. Bunu insanlar umursamıyor. Onlara gayet doğal geliyor. Tanıştığınız sahısların Türk kökenli olduğunu, yani Arap veya yerel Tatar-Başkurt adlarından dolayı anlıyorsunuz; ancak Çuvaş veya Kreşinler Ortodoks olmaları dolayısıyla tamamen Rusça adlar aldıkları için tanıştığınız kimseyi Rus zannediyorsunuz. Bir de Stalin döneminde başlayan çocuklara enternasyonal veya ihtilalle ilgili adlar verme âdeti yüzünden bu gibi şahısların soydaşlığını ancak soyadlarına bakarak anlıyorsunuz. Tabii ki bu konuda belli bir dikkat geliştirmişseniz.

Rusçanın ve Rus kültürünün büyük etkisini ise bilhassa kullanılan dilde görüyorsunuz. Ana dilini bilmeyen veya çok az bilenlerle sıkça karşılaşıyorsunuz. İlim adamları kural olarak eserlerini Rusça yazagelmişler, bu alışkanlık hala da devam ediyor. Rusça yazmak, bizde İngilizce yazmak gibi, çok makbul. Rusça yazanların eserlerini herkes okuyabiliyor. Kardeş Türki topluluklar dahi birbirlerinin ancak Rusça basılan eserlerini biliyor ve takip ediyorlar. Bir Azeri bir Türkmenin, bir Tatar bir Başkurtun eserini orjinalinden değil de Rusça tercümesi varsa, ondan takip ediyor. Bilimsel toplantılar Rusça düzenleniyor. Resmi yazışmalar kural olarak Rusça yapılıyor. Öyle dönemler olmuş ki, halk sokakta kendi dilinde konuşmaktan dahi çekinerek Rusça konuşmuş, ben "Bana Rusça mı Tatarca mı fark etmez diyen" milli kültürden sorumlu şahıslara dahi rastladım. Ana dilini geliştirmek, muhafaza etmek isteyenler ise ekserisi köy kökenli olan, dil, edebiyat, tarih gibi branşlarda çalışan bilim adamları ile dil-edebiyat öğretmenleri. Hatta onlar dahi bir dilde konuşurken ikincisine geçtiklerinin farkına bile varmıyorlar. Bunun dışında tabii ki Rusça terminolojinin milli dillere etkisinin çok güçlü olduğunu da kaydetmemiz lazım. Kısacası buralar da yaşayanların Rusça bilmeyenleri büyük sıkıntılara maruz kalabilirler.

Ruslaşmanın en mühim nedenlerinden biri eğitimin genelde Rusça yapılmasından kaynaklanıyor. Ana dilinde eğitim veren ilk okullar mevcutsa da, Kruşçev döneminde çıkarılan bir kanunla, bunlar fa-

kültetif, yani ebeveynlerin seçimine bırakılmış. İsteyen ebeveyn çocuğuna istediği, Rus veya yerli okula yolluyor. Tabii ki, bizde olduğu gibi, ana-babaların tercihi yabancı ancak geçer akçe olan Rusça eğitime olmuş. Yüksek eğitim %90'ın üzerinde Rusça yapılıyor.

445 yıl Rusların boyunduruğu altında yaşamanın, bilhassa Sovyet dönemindeki uygulamaların neticesinde, Ruslarla evlilik de hayli yüksek. Bu nevi evliliklerden doğan çocuklar ister ana tarafından, ister baba tarafından olsun, Ruslaşıyorlar. Bu konuda Rus şovenizmi güçlü, Rus kocalar gayri Rus eşlerine çocukları ile kendi dillerinde konuşmayı dahi yasaklıyorlar.

Evde iken ana dilinde konuşan çocuklar dahi, genelde anne de baba da çalıştığı, kreş veya yuvalarda Rusça eğitime tabi tutuldukları için bir müddet sonra ana dilini unutuluyorlar. Ana dil evde, mutfakta konuşulan, fonksiyonu olmayan bir dile dönüşüyor. Gene de dillerin en iyi korunduğu yer köyler.

Her ne kadar 1990'lardan sonra İdil-Ural cumhuriyetlerinde çift resmi dil gibi kararlar alındıysa da bunun etkileri pek sezilmiyor. Tabii ki bunun mücadelesini yapan aydınlar da mevcut.

Rus kültürünün, Sovyet mirasının etkileri de güçlü olarak seziliyor. Ruslardan gelen alkol kullanma alışkanlığı ve hatta alkolizm oldukça yaygın. Sovyet döneminde yaratılan ortak tarih, mesela Almanya üzerinde galebeyi belirleyen "Büyük Vatan Savaşı" ve zaferi her yerde kutlanıyor. Çünkü bu savaşın sıkıntısını herkes çekmiş, herkes kayıp vermiş. Tabii kayıplar bununla da bitmiyor. Stalinizm döneminde sürgüne uğrayan, hapsedilen, yokedilen veya savaş kurbanı olanların sayısı o kadar çok ki, ailesi mensupları arasında böyle bir kaybı olmayan şahıs yok gibi. Tabii ki bütün bunlar Sovyet döneminin ortak mirası; o yüzden üzüntüsü de sevinci de bütün eski Sovyet halkları ile ortak. Zaten bunun anıtlarını, simgelerini her yerde görüyorsunuz. Mesela savaşların en kanlısının yapıldığı eski Stalingrad, bugünkü Volgograd şehrinde (Mamaya Kurgan mevkiinde) muazzam bir zafer anıtı var.

Tabii ki organlarından tutun da, hukuk, sosyal müesseselere varana kadar her yerde Sovyet döneminin üslup ve izlerine rastlanıyor. Şüphesiz rejim değişikliği, alt yapı değişikliği anlamına gelmiyor. 70-80 yılda kurulan bir alt yapıyı da değiştirmek için zaman gerekli.

Şimdi akla bir soru gelebilir, bir zamanlar dünyanın ikinci güçlü ülkesi olan, hala uzay yarışında ABD ile başa baş giden Sovyetler Birliğinin azınlıklar için yaptığı hiç mi iyi bir şey yok? Tabii ki var. Önce maddi daha sonra manevi katkılara değinelim. Şehirlerde güzel bir şehircilik planı ile geniş yol ve kaldırımlar, parklar ve kamu binaları gerçekleştirilmiş. Konutlarda halk neredeyse bedava denilecek ücretle oturmaya başlamış. Türkiye standartlarına göre oldukça az metrekareli evler, lükse değil, yetecek kadar ihtiyaca göre planlanmış. Bu konutların elektrik, gaz, kanalizasyon ve en mühimi de soğuk ve sıcak su ihtiyaçları halledilmiş. Devamlı sıcak su sahibi olmak Türkiye'de çok lüks bir olay olduğu düşünülürse bu konutların belki bu yanı cazip. Bunun dışında oldukça yaygın bir sağlık sistemi geliştirilmiş. Süpvansiyonla istihdam sorunu hal edilmiş.

Eğitim geniş kesime yayılarak okuma yazma sorunu çözülmüş. Sekiz yıllık eğitim mecburiyeti getirilmiş. Ancak bütün bu sistemler son yıllarda çökmeye başlamış. Sovyetler genel eğitim kadar sanat eğitimine de ehemmiyet verdikleri için bir köy çocuğu olan Rudolf Nuriy(ev)'den dünya çapında bir bale ustası çıkmıştı. Resim, heykeltraşlık, müziğin çeşitli branşlarında, gösteri sanatlarında en ufak topluluklardan dahi dünya çapında sanatkarlar yetişmiş. Bunun mirasının izlerine en küçük yerleşim biriminde dahi rastladık.

Ancak bütün bunlarla bir yandan milli kültürleri geliştiriyoruz derken, diğer yandan azınlıkların elinden gerçek milli hakları alınmış. Ortaya süslü renkli kıyafetler, halk oyunları, şarkılarından bir parça güdümlü edebiyattan ibaret folkloristik bir milliyetçilik çıkarılmış. Kendi ana dilini korumak, geliştirmek, onu hayatın her kesiminde kullanmak , tarihine sahip çıkmak onu öğrenmek, kendi yerüstü ve yeraltı zenginliklerinden yararlanmak, temsil edilmek gibi gerçek ulusçuluk, Rusça konuşan Sovyet insanı yaratmak uğruna feda edilmiş. Yani Sovyet mirasının müspet yönleri ile menfi yönlerini bir teraziye koysak, menfisi daha ağır basacaktır. Çünkü Sovyet yönetimi bunları yaparken, halka danışmak ihtiyacını hissetmemiş, gerek olan ve olmayanı kendi ölçülerine göre belirlemiş. İşte bu mirasın acı tarafları, çarpıklıkları şimdi ortaya çıkıyor.

Sovyet döneminin en zararlı mirası belki de en yakın soydaş toplulukları dahi birbirine rakip haline getirilmesi olmuş. Sosyalizmin bu nevi milli politikasının ne feci neticeler verdiğini Yugoslavya örneğinde (Bosna'da) görmüştük. Eski Sovyet cumhuriyetlerin-

de de bu yaşandı; Dağlık Karabağ gibi suni bir konuda çıkarılan bir sürtüşme ciddi şekilde Azeri-Ermeni çatışmasına dönüştü ve Ermeniler Azerbaycan'ın 1/3'ini işgal ettiler. Diğer BDT cumhuriyetleri arasında da bu nevi siyasî veya askerî çatışmaya yol açabilecek hayli tartışma konusu var.

İdil-Ural cumhuriyetlerini dolaşırken de soydaş Tatar-Başkurt ve Çuvaşlar arasında da, belki şu anda ciddi gibi gözükmeyen, fakat ileride sorun yaratabilecek; daha doğrusu Rusların teşvik ve kışkırtmaları ile soruna dönüşebilecek konuların olduğunu da tespit ettik. Çuvaşlarla Tatarlar arasında Bulgar tarihine sahiplenme konusunda sorun var, belki buna pek ciddi olarak bakmasak da olabilir. Ancak Tatarlarla Başkurtlar arasında sorunlar daha ciddi. Kendi cumhuriyetlerinde azınlık olan Başkurtların kendilerinden sayıca fazla olan Tatarların büyük bir kısmını Başkurt diye kaydetmeleri, çeşitli konularda haklarını kısıtlamaları, oldukça yaygın Tatar-Başkurt evliliklerine rağmen, iki kardeş ulus arasında çatışma için zemin hazırlıyor. Burada Tatarların da kendi içlerinde sorunlar olduğunu vurgulamak gerekiyor. Hıristiyan Kreşinler Müslüman Tatarlar tarafından aşağı görüldükleri, haklarının verilmediği iddiasındalar. Ayrıca Tatarların kendi aralarında Mişer, Tipter, Kasım Tatarı, Astrahan Tatarı gibi alt kimliklerin fazlasıyla vurgulanarak üste çıkarılmaya çalışılması uluslaşma sürecini tamamlamamış topluluğa zarar verebilecek. Aslında bu Türk soyuna has bir özellik, yani kabilecilik ve bölgecilik eğilimleri güçlü.

Yukarıda saydığımız ve negatif diye yorumladığımız unsurlara rağmen BDT'nin kurulması İdil-Ural'daki üç Türk cumhuriyette ve onun yerli halkında mühim bir değişim süreci yaratmış bulunuyor.

Bu değişimin en mühimi Moskova'nın yasaklarının hayli azalması, rejimin nisbeten liberalleşmeye başlaması ve dışa açılma etkisini siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal sahalarda göstermeye başlaması şeklinde özetlemek mümkündür.

Rusya Federasyonu'na dahil olmalarına rağmen İdil-Ural'daki üç cumhuriyette de dış ekonomik ilişkilerin canlı örneklerini görmek mümkün, özel sektör oluşmaya başlamış. Bavul ticareti sayesinde de olsa, yabancı giyim ve gıda eşyaları (bilhassa Türkiye'den, son yıllarda Çin'den) gelmekte. Mesela Kazan'da pek kaliteli olmamakla birlikte Fransız suyu, Danimarka ve Hollanda peyniri, Alman salamı, Türk çikolatası (özellikle Ülker ürünleri) ve sakızı

bulabiliyorsunuz. Amerikan sigarası adı altında Balkan ülkelerinde yapılan sigaralar, İsveç viskisi, Fin ve Amerikan votkası da oldukça pahalı olmakla birlikte yeni açılan büfelerde satılıyor. Yabancıların, bu arada Türklerin inşa ettiği yeni oteller birbiri ardından açılıyor. Türkiye'de imal edilen Mercedes otobüslerini Ufa'da, Çeboksarı'da ve özellikle Kazan'da görmek mümkün.

Siyasî alanda ise her üç cumhuriyet de eskisine nisbeten biraz daha serbestler. Her ne kadar Çuvaşistan ile Başkurdistan'da yerli cumhuriyetlerin milli bayrakları Rusya'nın bayrağı ile birlikte dalgalanıyorsa da, Tatarıstan'da ancak Tatarıstan bayrağı görülüyor. Bu da egemenlik konusunda Tatarıstan'ın bir kaç adım önde olduğunu gösteriyor. Ancak Tatar parlamentosunun girişindeki resmi görevlinin şapkasında her ikisinin (Tatarıstan ve Rusya Fed.) rozetini görmek bizi bu konuda da biraz şüpheye düşürdü. Hele egemenliğin sembolü olan bir parlamentoda resmi bir şahsın her iki amblemi de taşıması, esas söz sahibinin Moskova'da oturduğuna işaret ediyor. Cumhuriyetlerin kendi zenginliklerini %5 nisbetinde olsa dahi kendilerinin kullanma hakını elde etmeleri de siyasi bir başarı diye yorumlanabilir. Tatarıstan'a Macaristan başbakanı ile 1996'da Fransız başbakanı Allen Juppe'nin yaptığı ziyaretlerde -ki bu ziyaret Fransızlara Kazan havalimanının modernleştirilmesi ve Tatarıstan telekomunun uluslararası düzeye getirilmesi ihalelerini kazandırmıştır- aslında ilginç gelişmeler; aynı şekilde Kazan'da başkonsolosluğumuzun (Tatarıstan'daki ilk yabancı konsolusluk) açılması da Tatarıstan'ın diğer ikisi yanında daha fazla dikkat merkezinde olduğuna işaret ediyor.

Tabu konular oldukça azalmış, dolayısıyla geçmiş, yasaklanmış tarih incelenmeye başlamış. Neredeyse hiç bir fonksiyonu kalmayan ana dil canlandırılmaya çalışılıyor; basın da yavaş yavaş canlanıyor, devletin basmadığı kitapları yeni zenginlerin yardımı ile özel olarak bastırma gayretleri göze çarpıyor. Özellikle Tatarıstan'ın Çallı şehrinde faaliyet göteren Kaşapov Kardeşler[43] firması ve Kazan'daki Turan Vakfı (bu vakfın amblemi bozkurt) tarihî, milli eserlerin basımını finanse ediyor. Turan Vakfı son olarak 1996 yılında Pan-

43. Kaşapov Kardeşlerin milli faaliyetlere fazlaca katkıda bulunmasından rahatsız olan rejimin onları çeşitli suçlama ve mali tuzaklarla çökertmeye başladığı hakkında duyumlar alınıyor.

türkizm ile ilgili bir eserin, o ülke için oldukça yüksek sayılabilecek yaklaşık 5 bin dolarlık basım masraflarını üstlenmiştir. Bilhassa komünizm devrine ait dergi adlarının ve en mühimi de muhteviyatının değişmesini önemli bir gelişme olarak tespit ediyoruz. Bazı kuruluşlar, bilhassa Tatarıstan Milli Kütüphanesi milli kültüre hizmet için yoğun bir faaliyete girmiş bulunuyor.

En mühim değişim ise hiç şüphesiz dini konularda kendini gösteriyor. Bunu mescit ve cami inşasında, medrese sayılarının artmasında ve halkın daha fazla dinle ilgilenmesinde görüyoruz. Hemen hemen bütün Tatar köylerinde cemaati olmasa da minarelerin yükseldiğini görmek mümkün. En azından 50-60 yılını ateist sistemde geçiren bir topluluk için çok mühim bir değişim. Din komünizmin iflası ile boşluğa düşen insanların sarılacakları cankurtaran simiti ve dolayısıyla da ekseriyeti eski komünist olan yöneticiler bu gelişmeyi teşvik ediyorlar; en azından çok az engel çıkarıyorlar. Henüz mezhepçilik, tarikatçılık gibi tartışmalar söz konusu değil; fakat din adamlarının kendi etki sahalarını arttırmak için cemaatleri bölme faaliyetleri izleniyor. Başkurdıstan'da ise Tatar ve Başkurtların ayrı camilere gitme gibi aslında pek İslamla bağdaşmayan uygulamaları da duyuluyor.

Yurtdışında tahsil yapan öğrencilerin sayısında da her geçen yıl artış seziliyor. Bu öğrenciler genellikle Türkiye'de okuyorlar. Tabii Türkiye'ye intibak edemeyerek geri dönenlerin de mevcut olduğunu vurgulamakta yarar var. İlim adamları da çeşitli ülkelere, hatta ABD'ye giderek konferanslar veya ders veriyorlar. Kısacası çeşitli kesimlerin yurt dışında edindikleri tecrübeler yavaş-yavaş bu cumhuriyetlere gerek basın gerekse şahsi kontaklar yoluyla dağılıyor. Kendi ülkelerini başka ülkelerle mukayese edip müspet ve menfi yönlerini daha iyi anlıyorlar.

Burada bir iki kelime ile de Türkiye ile İdil-Ural cumhuriyetleri arasındaki ilişkilere değinmek yararlı olacak diye düşünüyoruz. Türkiye 1991 yılı sonunda BDT kurulunca, bilhassa bağımsız Türk cumhuriyetleri ile siyasî, ekonomik ve kültürel sahalarda çok ciddi şekilde angaje oldu. Rusya Federasyonundaki Türk cumhuriyetleri (Tatar, Başkurt, Çuvaş, Yakut-Saha, Hakas v.b.) ile ise o nisbette bir angaje söz konusu olmadı. Bu anlaşılacak bir hususta; çünkü Moskova'nın izni olmadan bu özerk cumhuriyetlerle ilişkiye girilmesi mümkün değildi. Ancak buna rağmen başta Tatarıstan olmak üze-

re bu cumhuriyetlerle yarı resmi ilişkilerin başladığını görmekteyiz. Tatarıstan Cumhurbaşkanı Sayın Mintimir Şeymiy(ev) en azından iki sefer Türkiye'de bulundu. Bunun dışında daha alt kademedeki başbakan, parlamento başkanı, bakan ve milletvekillerin de Türkiye'ye ziyaretleri söz konusu.

İlişkilerin daha yaygın sahası kendini ekonomide gösterdi. Başta bavul ticareti olmak üzere, çeşitli Türk müteşebbislerin İdil-Ural cumhuriyetlerinde faaliyetlerini sürdürdüklerini görüyoruz. Özellikle inşaat alanında Türk firmaları Tatarıstan'da çok önemli projelere imza atmaktalar. Çok sayıda banka, otel, konut inşa etmekteler. Tatarıstan'da yaklaşık 2000 Türk işçisi çalışmaktadır. Ayrıca şimdiye kadar iki fırın, bir dondurma ve bir ayakkabı imalathanesi Türk müteşebbisleri tarafından kurulmuştur ki bu ülkede mafya ve bürokrasi ile başederek bunları gerçekleştirmek şayanı takdir olsa gerektir. Ancak şunu da unutmamak lazım ki başka ülkelerin de siyasî, ekonomik ve kültürel temsilcileri (Fransızlar kültürel alanda bizden de ileri giderek resmi Tatar-Fransız Kültür Merkezi'ni açtılar) bu ülkelerle ilişkiye girmiş bulunuyor.

Kültür ilişkileri ise bilhassa eğitim sahasında kendini gösteriyor. Tatarıstan, Başkurdıstan ve Çuvaşıstan'dan 250 kadar yüksek tahsil öğrencisi Türkiye'de bulunuyor. Belki bu sayıdan daha fazla Türk öğrencisi ise bu cumhuriyetlerde eğitim görüyor. Bunun dışında Fethullah Gülen Hoca'nın diye bilinen Tatar-Türk (dört tane), Başkurt-Türk (üç tane) ve Çuvaş-Türk (bir tane) okullarının faaliyetleri var. Bu okullar başta İngilizce olmak üzere, Rusça, yerel dil ve Türkçe eğitim veriyorlar. Yöre halkı ve az da olsa Ruslar bu okulları çok beğeniyor. Ebeveynlerin bu okulları tercih nedenleri bir hayli. Başta dünya dili olan İngilizceyi öğretmesi ve diğer üç dile de ağırlık vermesi, eğitimin kaliteli olması, öğrencileri İslami kurallarına göre edepli olarak yetiştirmesi, mezunlardan bazılarının yüksek eğitimlerine Türkiye'de devam edecek olmaları bu okulları cazip kılıyor. Bu okullardan yetişen öğrencilerin başarılı, bilgili, disiplinli ve çevrelerine saygılı olarak yetişmeleri bir hayli insanın bu öğrencilere gıpta ile bakmasına neden oluyor. Tabii ki bu okulların başarısının esas nedeni seçerek öğrenci almalarından kaynaklanıyor. Yani başaracakları baştan kesin görülen zeki öğrenciler buralara alınıyor. Özellikle Tatarıstan'da bu okullara çok yoğun bir talep varmış; yılda yaklaşık 60-70 kişinin alındığı hazırlık sınıfına

500-600 kişi müracaat ediyormuş. Bunun dışında *Zaman* gazetesinin her üç cumhuriyette de yerel baskılarının yapılması, buralarda Türkiye imajına müspet katkıda bulunuyor.

Tatarıstan ve Çuvaşıstan'da ayrıca Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından yönetilen üç okulun da (ikisi Tatarıstan'ın Kazan ve Çallı şehirlerinde, birisi de Çuvaşıstan'ın Çeboksarı şehrinde ki burası bilgisayar destekli ticaret lisesi niteliğinde) bu imaja katkıda bulunan kuruluşlar arasında olduğunu da kaydetmeliyiz. Prof. Dr. Turan Yazgan'ın şahsi gayretleriyle faaliyet gösteren bu okullarda eğitim Türkçe ağırlıklı olarak sürdürülmektedir. Ayrıca, Sayın Yazgan Tatarıstan'da Türkçe'nin gelişmesi için de büyük gayret göstermektedir. Her yıl Kazan'da bulunan Kazan Devlet Üniversitesi'ne ve Pedagoji Enstitüsü'ne 3-4 tane Türkçe okutman göndermektedir. Ayrıca adı geçen bu okullara ve üniversitelere çok sayıda bilgisayar da hediye etmiştir. Vakfın bir şubesini de Kazan'da açarak kültürel ilişkilerimizin gelişmesine katkıda bulunmakta, her yıl Çuvaşıstan ve Tatarıstan'dan gelen çok sayıda kursiyere İstanbul'da vakfın merkezinde Türkçe kursları organize etmektedir.

Bunun dışında Türkiye'ye bilimsel toplantılara katılmak için ziyaret eden bilim adamlarının iki taraf arasında bir köprü oluşturdukları da anlaşılıyor. Tabii ki her zaman da Türkiye'den müspet kanaatlerle geri döndüklerini iddia etmek hatalı olurdu. Bunun dışında Türkiye'ye gelen yazar, gazeteci ve sanatkarlar da Türkiye imajının (müspet ve menfi) kendi ülkelerinde yayılmasında etkili oluyorlar. Kısacası 5 yıl öncesi ile mukayese edildiğinde İdil-Ural cumhuriyetlerinde artık belli bir Türk ve Türkiye imajı oluşmaya başlamış

Kazan'da yeni açılan başkonsolosluğumuzun da İdil-Ural cumhuriyetleri ve buradaki soydaşlarımızla ilişkilerimize müspet katkıda bulunmasını temenni ediyoruz.

Özetlersek, İdil-Ural bölgesinde gerçekleştirilen Türk-Tatar Ekspedisyonu bu ülkelerde siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal sahalarda bir değişim sürecinin başlamış olduğunu, ancak eski rejimin mirasının silinmediğini, bazıları ciddi olan sorunlara rağmen ulus şuurunun güçlendiğini ve 445 yıllık bir Rus hakimiyetine rağmen hayatiyetlerini bundan sonra da sürdürmeye kararlı olduklarını tespit etti.

Tabii ki bu ülkelerdeki gelişmeler merkezdeki (Moskova) gelişmelerle sıkı-sıkıya bağlı. Dolayısıyla Rusya'nın kaderinden bu İdil-

Ural cumhuriyetlerinin kaderini ayırmak mümkün değil. Rusya Federasyonu demokratlıştıkça, liberalleştikçe bunun müspet etkileri bu cumhuriyetlere ve burada yaşayan soydaşlarımıza da olacak. Ancak Rusya kendi siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri sorunlarını çözemezse İdil-Ural'da da sorunlar artacak. Bunun ise ücreti çok yüksek olacak kayıplara rağmen tam bağımsızlığa da yol açması muhtemel. Fakat buna ulaşabilmenin bizce en mantıklı yolu başta İdil-Ural cumhuriyetlerinin ekonomik, siyasî ve kültürel işbirliğini (İdil-Ural Ortak Pazarını) kurmaktan geçiyor. Çünkü her ne kadar demoralize olmuş, yaşlanmaya başlamış olsa da karşılarında 120 milyonluk bir Rus dünyası mevcut. Fakat bu fikirlerin yeşerebilmesi için yaşlı neslin ve onların metodlarının ortadan kalkması lazım. Ortak Sovyet vatanı değil, İdil-Ural, Türk-Tatar, Tatar-Başkurt-Çuvaş adı ne olursa olsun bölgenin kendi vatanları olduğu anlayışının ve bunun için icabında kan dökülmeye varacak kadar fedakarlık yapılması gerektiği şuurunun oluşması da gerekecek. Rusların Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmenlere verdiği nerdeyse bedava bir bağımsızlığı İdil-Ural cumhuriyetlerine verilme ihtimali yok. Çeçenler çok kan döktüler; ancak Rusya onlara kendisinden çok uzak olmasına rağmen tam bağımsızlık vermedi. Kısacası İdil-Ural bölgesi önümüzdeki on yıllarda tekrar bir değişime gebe. Temennimiz bu doğumun fazla sancılı olmaması.

Prof. Dr. Nadir Devlet
Mayıs 1997

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONUCA EK

Eserin yazılması ve basılması elimizde olmayan nedenlerden dolayı bir hayli gecikti. Bu arada ise bana yeniden Başkurdıstan ile Tatarstan'a gitmek fırsatı doğdu. Dolayısıyla 1997 yılı içinde yaptığım bu seyahatlerin intibalarını da eklemeyi uygun buldum. Çünkü hızla değişen dünyamızda iki yıl gibi bir zamanın dahi gelişmelere katkısı yönünden ne kadar mühim olduğu görülmektedir.

9-13 Haziran 1997/Uluslararası Türkiyat Kurultayı (Ufa)

Başkurdıstan'ın başkenti Ufa'da adı geçen kurultaya katılmak için 9 Haziran 1997'de Yeşilköy-Atatürk Havalimanı C-Terminaline gittiğim zaman oldukça büyük bir değişiklikle karşılaştım. Bekleme ve check-in kontuarları (kayıt masaları) hayli modernleşmiş, oldukça iyi bir düzen sağlanmıştı. Ancak Ufa havalanında bu düzenin olduğundan bahsetmek oldukça zor. Kurultaya davet edilmiş konuklar olmamıza rağmen biz Türkiye'den gelen iki profesör, iki doçent ve bir araştırmacı uzun bir bekleme süresinden sonra bir sanatoryuma götürüldük. Çok güzel, ağaçlık bir yerdi. Ancak havanın sıcak olması dolayısıyla bizi karşılayan yetkililere, iri sivrisinekler de katıldı. Bu sivrisinekler çok çalışkandı; gece kadar gündüz de faaliyetlerini sürdürdüler. Hatta bizden önce buraya gelmiş bulunan araştırmacı dostumuz Dr. Yaşar Kalafat'ı o derece ısırmışlardı ki, kendisine tıbbi müdahelede bile bulunulmuştu.

Rusya Federasyonuna dahil Başkurdıstan Cumhuriyetinin başkenti Ufa'da gerçekleştirilen "Uluslararası Türkiyat Kurultayı", yani Türkoloji veya Türklük Bilimi Kongresi, aşağıda adlarını sıralayacağımız çok kalabalık kurumların katkısı ile düzenlendi:

1. Başkurdıstan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu,
2. Rusya Federasyonunun Bilim, Yüksek ve Orta Eğitiminden Sorumlu Devlet Komitesi,
3. Başkurdıstan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi,
4. Rusya İlimler Akademisi Edebiyat ve Dil Teşkilatının Türkologlar Komitesi,

5. Rusya İlimler Akademisi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü,
6. Başkurt Devlet Üniversitesi,
7. Uluslararası Türkoloji Akademisi (!).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kısacası bu kadar çok sayıdaki kurumun ne şekilde katkıda bulunduklarını kestirmek hayli güç olmakla birlikte, kongrenin büyük aksaklıklar olmadan tamamlanması başarı idi. Ayrıca kongreye katılan bazı şahıs adlarının bu arada benimkinin de program kitapçığında yer almaması bu karmaşanın bir neticesi olarak da yorumlanabilir. Ancak genelde bu konu bir ayrıntıdan ibaret.

Organizasyon komitesinde Başkurdıstan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı H. H. olduğu anlaşılıyordu. Bunlar sırasıyla Başkurdıstan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Başkan Yardımcısı ve Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Z. Uraks(in), aynı akademinin akademi sekreteri İ. Galyatdin(ov) ve Prof. Dr. E. Yuldaşba(ev) gibi Başkurdıstan'da bilimsel faaliyetlerden sorumlu şahıslardı. Ancak eski İşmurat(ov), Sovyet Türkologlarının değişmeyen lideri ve bu dönemde de konumunu muhafaza eden tanınmış ilim adamı Prof. Dr. E. Teniş(ev), Başkurt Devlet Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. R. Gimay-(ev) gibi şahısların adlarının görünmesine rağmen, bizde de sıkça görüldüğü üzere, işi fiilen organize eden ve çalışanların başkalar dönemlerde olduğu gibi bugün de Moskova'nın büyük etkisi olduğu kolaylıkla anlaşılıyordu ki, 1992 yılında Tatarıstan'ın başkenti Kazan'da düzenlenen ilk uluslararası Türkoloji kongresinde bu izlenimle pek fazla karşılaşmamıştık.

Bilindiği üzere henüz S.S.C.B. mevcutken Sovyet Türkologlarının ilk kongresi 1926 yılında Bakü'de düzenlenmiş ve ancak bundan elli yıl sonra 1976'da ikincisi Alma Ata'da, daha sonra ise çeşitli aralıklarla Taşkent, Aşhabat ve Frunze (Bişkek)'de benzer kongreler düzenlenmişti. Bu kongrelere ancak Sovyetler Birliğinde çalışan ilim adamları davet edilirdi. Uluslararası katılımla ilk Türkoloji kongresi ise, S.S.C.B.'nin kabuk değiştirerek Bağımsız Devletler Topluluğuna dönüşmesinden sonra, yukarıda belirttiğimiz üzere Kazan'da gerçekleştirilmişti. İşte buna benzer İkinci Uluslararası Türkiyat Kurultayı ise Kazan'dakinden beş yıl sonra Ufa'da gerçekleştirildi.

Bahsini ettiğimiz Ufa Türkoloji Kongresi BDT dışındaki dış ülkelerden pek fazla ilgi görmedi. Bunun bir nedeni kongrenin bir iki defa geciktirilmiş olması ise, başka nedenlerin de olması kuvvetle muhtemel. BDT'nun üyeleri Kazakıstan, Kırgızıstan, Özbekistan ve

Azerbaycan'dan dahi en fazla ikişer kişilik katılım oldu. Kongreye en fazla katılım, kendisi de Rusya Federasyonuna dahil Başkurdıstan'ın komşusu Tatarıstan'dan oldu. Tatar delegasyonu 30 civarındaki ilim adamı ile en büyük heyeti teşkil ediyordu. Dış ülkelerden en büyük katılım ise Türkiye'den olup, o da topu topu altı kişiden ibaretti ki, profesör seviyesinde (biri ben, diğeri Fikret Türkmen) ancak iki kişi bulunuyordu. Bunun dışında bir Alman bilim adamı da kongreye katılmıştı.

Ufa'da düzenlenen Uluslararası Türkiyat Kongresinin bizim yönümüzden en can alıcı noktası hiç şüphesiz kapanış oturumunda yapılan bir konuşma idi. Değerli bir Türkolog olan Prof. Dr. E. Teniş(ev)'in bir saat civarında süren konuşması bizde Moskova'nın görüşünü aksettirdi kanaati hasıl etti ki, bu değişim rüzgarlarının bir etkisi olsa gerek. Ancak bu rüzgarlar bizim aksi yönümüze esiyor gibi idi. O, konuşmasında özetle Türkolojinin ortak dilinin eskisi gibi bugün de Rusça olması gerektiğini vurguladıktan sonra, genelde dil bilimi ile uğraşan ancak bir tane yabancı olmak üzere, genelde eski Sovyet Türkologlarının adlarını sıraladı. Bundan sonra ise merkezi Moskova'da bulunan bir "Uluslararası Türkoloji Akademisi"nin kurulmuş olduğunu ilan etti. Zaten Ufa Kongresini düzenleyenler arasında da bu yeni kuruluşun adı mevcut olduğundan, belki de katılanlar için pek fazla yenilik gibi gözükmemekle birlikte bende bu gelişim aşağıda belirteceğim çağrışımlar yaptı.

Kapanış oturumunda Türk delegasyonu adına hem bu endişelerimi belirten hem de Türkiyat sahasında yapılması gereken çalışmalar hakkındaki görüşlerimi ifade eden aşağıdaki konuşmayı yaptım (Konuşmamı Rusça başlayarak Tatarca sürdürdüm):

"Değerli Dostlar!

Konuşmamı Türkçe değil, fakat ekseriyetin daha iyi anlayacağını tahmin ettiğim Tatarca yapacağım. Rus ilim adamları için bunun anlaşılması zor olabilir; ancak burada ekseriyetle Rusça yapılan konuşmaların da biz Türkiye'den gelenler için aynı şekilde anlaşılmasının zor olduğunu ifade etmem gerekmektedir. Ayrıca Türkoloji ile uğraşanların en azından bir Türk dilini bilmeleri gerektiğini de düşünmekteyim. Şayet konuştuklarımı anlamazsınız, lütfen bilenler bilmeyenlere sorsunlar.

Değerli Kurultay Üyeleri!

Önce Türk delegasyonu adına Başkurdıstan Devletine, İlimler

Akademisine ve bu kongreyi çok başarılı bir şekilde düzenleyen meslektaşlarımıza şükranlarımızı arz etmek istiyorum. Ufa'da tarihî günler geçirdik. Medya bunun ne kadar mühim bir tarihî olay olduğunu kavrayamadığı için gerekli ehemmiyeti göstermedi. Fakat bu durum bizim şevkimizi kırmadı. Çünkü bu organizasyonu gerçekleştiren meslektaşlarımızın günümüzün ağır ekonomik şartlarına rağmen, her türlü fedakarlığı yaptıklarının farkındayız. Dolayısıyla onlara tekrar teşekkürlerimi arz ediyorum.

Bu nevi Uluslararası Türkiyat (Türkoloji) Kongreleri sık düzenlenmemektedir. Bilindiği üzere geçmişte Türkolojiye ancak lengüistlerin (dilcilerin) ortak ilim dalı olarak bakılmakta ve bu da batıdan gelen bir gelenek idi. Ancak dünyadaki şartlar değişti; Türki halklar kış uykularından uyanmaya başladılar. Gene de önümüzde Türkiyat ilminin veya onun dil, edebiyat, tarih, halk bilimi, sosyoloji, etnoloji, etnoğrafya, müzikoloji gibi alt dallarını geliştirme yükümlülüğümüz bulunmaktadır. 30-40 yıl öncesine kadar Türkilerin dilleri, edebiyatları, tarihleri Türkilerin kendileri değil, yabancılar tarafından yazıldı. İşte "Bu sizin dilinizin kuralları, işte bu sizin tarihiniz" dediler. "Yabani Türkilerde medeniyetin izlerini aramanın anlamı yok!" gibi bazı görüşler dahi ileri sürüldü. Herhangi bir Türk dilini dahi serbestçe konuşmaktan aciz büyük ilim adamları bizim dillerimiz hakkında teoriler geliştirdiler; neyin doğru olduğunu veya neyin hatalı olduğunu öğrettiler. Neticede Macar, Alman, Rus ve daha sonra ise Sovyet Türkoloji ekolleri ortaya çıktı. Şüphesiz onlara da şükran borçluyuz. Onların ortaya koyduğu eserlerden çok şeyler öğrendik. Çok değerli yabancı Türkologlar ortaya çıktı.

Ancak bu nevi uluslararası kongrelerde İngiliz, Alman, Fransız veya Rus dillerinde tebliğler sunma alışkanlığından vazgeçseydik... Bilhassa Türki halkların vekillerinin uluslararası kongrelerinde kendi dillerinde konuşma düzenini sokabilsek fena mı olurdu? Bu benim ilk ricam olacak.

İkinci mühim konu ise bence şu: Enformasyon çağımızda Türkiyat ile uğraşanların bir haylisinin modern hayatın iletişim araçlarından mahrum oldukları intıbaı hasıl oluyor. İlk olarak Türkoloji ile uğraşanların bir çizelgesini, "Kim Kimdir?" şeklinde bir ansiklopedisini hazırlayabiliriz. Bu bir taraftan mesletaşlar arasındaki işbirliğini kolaylaştırır; ikinci yönden ise bu nevi kongreleri düzenle-

mede bir pusula olurdu. Bunun dışında internet (e-Mail) aracılığı ile haberleştirmeyi kolaylaştırmak da mümkün. Bu nevi araç-gereçlerle birbirimizin eserlerini tanıma, mükerrer çalışmalar yapmaktan kurtulma, hatta aynı konuda çalışanların güçlerini, bilgilerini birleştirme fırsatı doğardı.

Benden önce uzun bir konuşma yapan Sayın Prof. Dr. Ethem Teniş(ev) "Uluslararası Türkoloji Akademisi" kurulduğundan bahsetti. 65 milyonluk Türkiye Cumhuriyeti'nin temsilcisi olarak burada bulunan bizler bu konuyla çok ilgili olmamıza rağmen ilk defa duyuyoruz. Bilhassa Türkoloji gibi doğrudan doğru Türkiye'yi ilgilendiren uluslararası bir kuruluşta Türklerin üye olmaması dolayısıyla bu kuruluşun adı uluslararası olmamalı; olsa olsa Bağımsız Devletlerara Türkoloji Akademisi olmalıdır diye düşünüyoruz. Prof. Teniş(ev)'in konuşmasında dikkatimizi çeken ikinci husus ise sayılı belli başlı Türkologların arasında Türkiye'den tek bir ilim adamının adının zikredilmemesi idi.

Değerli meslektaşlar!

Burada Türkiyat ilmini geliştirmek için yapacağımız tavsiyeleri daha da fazla çeşitlendirmek mümkün; ancak başta belirttiklerimden başlasak dahi hayli yol alabileceğimizi düşünüyorum. Bu arzu ve düşüncelerle bizleri mükemmel şekilde misafir eden Başkurdıstan'a teşekkürlerimi sunuyorum".

Bu konuşmamdan sonra kürsüye gelen Tatarıstan İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. M. Zeki(yev) de bugüne kadar Türkolojinin Prof. Nadir Devlet'in ifade ettiği gibi yabancıların yönlendirmesi ile geliştiğini, ancak sıranın kendilerine, yani Türki halkların ilim adamlarına geldiğini ifadeyle, benim yaptığım konuşmaya destek vermesi de ilginçti.

16 Haziran 1997 tarihinde Ufa'da gerçekleştirilen Uluslararası Türkoloji Kongresinden İstanbul'a geri dönünce Moskova'da kurulan "Uluslararası Türkoloji Akademisi"ne Atatürk Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu başkanlarımız ile daha birkaç ilim adamımızın T.C. Dışişleri Bakanlığımız tarafından üye oldukları duyumunu alarak hayrete düştüm. Bu akademinin ne gaye ile kurulduğu bilinmeden bu nevi apar topar karar alınmasına, üniversitelerimizdeki Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri ve Türkoloji ile uğraşan diğer ilim adamlarımızın fikirleri alınmadan bu nevi bir girişim-

de bulunulmasına anlam vermekte zorlandığımı da ifade etmeliyim. Genelde Dışişleri Bakanlığımızın, onun yan kuruluşu TİKA'nın veya diğer ilgili bakanlıkların konunun uzmanlarına danışmak gibi bir alışkanlıklarını olmadığını bildiğim halde, şahsi görüşüme göre oldukça mühim ve gelecekte Türk Cumhuriyetlerindeki meslektaşlarımızla ilişkilerimizi Moskova'nın ipoteğine verecek bu gelişme karşısında sessiz kalmanın da doğru olmayacağı kanaatına vardım. Ufa seyahatinde kongrenin dışında da edindiğim intibalar Moskova'nın adı ne olursa olsun eski sistemi ve kontrolü yerleştirmeye başladığı şeklindedir. Adı geçen akademi de bunun başka bir görüntüsüdür. Dolayısıyla Türkiyemizde bu konunun ciddiyetle ele alınması gereklidir kanaatındayım.

Bulunduğumuz koridordaki sivil misafir (!) ki, kendisi sabahlara kadar koltukta TV seyrederek vakit geçirdi; bu, bizleri gözönünden uzaklaştırmak istemediklerinin bir göstergesiydi. Böylece kalan günlerimizi kontrollü misafirlikle tamamladık. Böylece bizi davet edenler güvenlik makamlarının talimatlarını da harfiyen yerine getirmiş oldular. Bu yönü ile Başkurdıstan'da daha katı ve kontrollü sistemin sürmeye devam ettiğini görme fırsatını elde ettik.

Ufa'da bulunduğum bir hafta içinde ilginç bir intibaı ise Ufa Başkurt-Türk Lisesini ziyaret ederken elde ettim. Başkurdıstan'da Serhat Şirketinin yönetiminde Ufa, Sterlitamak ve Neftkamsk şehirlerinde 3 Başkurt-Türk lisesi mevcut. Ufa Lisesi bu sene ilk mezunlarını da vermiş. Öğrencilerin başarı oranı insanı hayretlere düşürüyor. 36 mezunun hepsi de bir yüksek okulu kazanmış. 13 tanesi Türkiye üniversitelerinde bir çok adayın yarıştığı bölümleri kazanmışlar.

Uludağ Üniversitesinin İşletme, Tıp, Kamu Yönetimi, Maliye, İktisat (2); Boğaziçi Üniversitesinin Bilgisayar Mühendisliği, Uluslararası İlişkiler, İngilizce, Matematik; İstanbul Üniversitesinin Uluslararası İlişkiler; Orta doğu Üniversitesinin İşletme ve Elektrik-Elektronik bölümlerini birer öğrenci kazanmış bulunuyor. Diğer 23 mezundan on kadarı ise Başkurdıstan Devlet Üniversitesinin çeşitli bölümlerini, üç tanesi ise girilmesi hayli zor olan Havacılık (işletme, kamu yönetimi, bilgisayar bölümleri) ile ikisi petrol üniversitelerini kazanmış bulunuyorlar. Diğer mezunlar ise Moskova, Orenburg, Sıbay ve Magnitogorsk üniversitelerini kazanmıştır.

Başkurdıstan'daki Türk okullarında 1996/97 öğretim yılında toplam 271 öğrenci bulunmakta olup, bu öğrencilerin %72,69'unu

(197) Başkurtlar, %22, 87'sini (62) Tatarlar teşkil ediyor. 9 Rus, birer de Yahudi, Çuvaş ve Mari kökenli öğrenci bulunuyor. Bu okulların öğrenci seçiminden de cumhuriyette nüfuslarının oranı %21 olmasına rağmen, Başkurtları tercih ettikleri anlaşılıyor. Aslında yönetimle ters düşmemek için bu taktiği kullanmak zorunda oldukları da bariz. Msl. Ufa'da haftada bir yayınlanan *Zaman* (Başkurtça ve Tatarca) da haberleri önceden yetkililere göstermek gibi bir metod geliştirmiş. Bir yerde buna mecburlar; çünkü Özbekistan *Zaman*'ın yayınlanmasını yasaklamıştı. Diğer bir ifade ile bu ülkelerde demokrasiden bahsetmek için vakit henüz erken. Ancak Türk liselerinin başarılı çalışmalarını da takdir etmek lazım.

Ufa'yı dolaşırken, gelişmenin bazı izleri de gözümüze çarptı. Yeni dükkânlar açılmış; bize, Türklerin inşa ettikleri bir bankayı gösterdiler. Bunun dışında seyahat acentelerinde Türkiye'ye, Romanya'ya, Bulgaristan'a, Girit'e turistik gezilerin düzenlendiğini gösteren ilanlar da gözümüze ilişti. Yani belli bir kesimi yurtdışına sırf bavul ticareti için değil, istirahat için de gitmeye başlamış. Zaten güney sahillerimizi dolduran, bizim genelde Rus turistleri dediklerimizin arasında Başkurdıstan'dan ile Tatarıstan'dan gelenler ve bunlar arasında soydaşlarımız da var.

Kısacası Başkurdıstan'da geçen iki yılda da bir gelişmeden bahsetmek mümkün. Ancak bu gelişme daha ziyade ekonominin liberalleşmesi alanında seziliyor. Fakat siyasi alanda ise Rus şovenizminin artığı bariz bir şekilde hissediliyor. Bunu Ufa'da gerçekleştirilen 2. Uluslararası Türkoloji Kongresinde açık şekilde görmek ve sezmek mümkündü. Kongre tamamlandıktan sonra katılan delegeler için yapılan geziler esnasında gerçekleşen birkaç olay bunun tipik bir göstergesi idi. İlki, otobüsleri Türkçe bilenler ve Rusça bilenler diye ayırmış olmalarına rağmen, Türkçe bilenler otobüsünde bulunan mihmandar ısrarla Rusça konuştu. Israrlarımıza rağmen Türkçeye tercüme edilmesine izin vermedi ve en ilginci de, konuşmasını, sıkça, Ufa'nın Sovyet madalyası kazanmış bir şehir olduğunu vurgulayarak sürdürdü ki, artık Sovyet döneminde bulunmuyorduk. Bundan daha da ilginci misafirlerin "Başkurtların kendi arzusu ile Rusya'ya katıldığını (!) simgeleyen anıta götürmeleri oldu. Bu da Sovyet döneminde uydurulan bir gerçekti (!) ki hala bu nevi kutlamalarda ısrar edilmesine, Rus şovenizminin canlanması adını vermekten başka çare kalmıyor gibi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kısacası bu yönü ile Başkurdıstan siyasi liberalizmden çok uzak duruyor. Bu cumhuriyetteki Tatarlarla Başkurtlar uzlaşarak Ruslara karşı çıkmadıkları sürece de, bu daha uzun müddet böyle devam edeceğe benziyor.

25 Ağustos-1 Ekim 1997 "2. Bütün Dünya Tatar Kongresi" ve Tatar Egemenliğinin 7. Yılı

Başkurdıstan'a ziyaretimden iki ay sonra da Tatarıstan'ın başkenti Kazan'ı 6. sefer ziyaret etme fırsatı doğdu. Bu da 5 yıldan sonra gerçekleştirilen "2. Bütün Dünya Tatar Kongresi" çerçevesinde Tatarıstan İlimler Akademisinin bilimsel konferansında bir konuşma yapmam ve başbakan Ferit Muhammedş(in)'in kongreye konuk olarak katılmam için yolladıkları davetiyelerle mümkün oldu.

28-30 Ağustos 1997 tarihleri arasında Rusya Federasyonuna dahil Tatarstan Cumhuriyetinin başkenti Kazan'da "2. Bütün Dünya Tatarları Kongresi" düzenlendi. İlki 1992 yılında düzenlenen bu kongreye takriben 500 delege davet edilmişti. Kongre tarihlerinin Tatarıstan'ın bağımsızlığını, daha doğrusu egemenliğini ilan ettiği 30 Ağustos tarihine rastlatılması da ilginçti. Bu kongre ve kutlamalar çerçevesinde ben de Tatarstan İlimler Akademisinin 28 Ağustos 1997'de düzenlediği "Bugünkü Dünyada Tatarlar" konulu uluslararası konferansta "Dünyada Tatarların Yeri" adlı bir konuşma yapmak üzere davet edilmiştim. "2. Bütün Dünya Tatar Kongresine" ise konuk olarak katılmak üzere Başbakan Ferit Muhammetş(in)-'den bir davetiye almıştım.

28 Ağustos 1997 Çarşamba günü Tatarıstan İlimler Akademisinin büyük salonunda başlayan bilimsel konferansın açılış konuşmasını akademi başkanı Prof. Dr. Mansur Hasan(ov) yaptı. Bundan sonra Tatarıstan parlamentosu başkanı V. Lihaçev protokol konuşmasını yaptı. Ardından ise aynı zamanda başbakanın 1. yardımcısı olan Prof. Dr. Ravil Murat(ov) "Tatarıstan Cumhuriyetinin sosyal-iktisadi gelişme programı" konulu, Tarih Enstitüsü müdürü Rafail Hekim(ov) "Tatar halkı, tarihi ve devlet kuruluşu meseleleri" konulu, yazar ve rejim muhalifi Fevziye Bayram(ova) "Tatarstan'da İslamiyet" konulu konuşmalarını yaptıktan sonra sıra bana geldi; 35 dakika kadar süren konuşmam büyük ilgi ile dinlendi ve konuşmamın sonunda en uzun alkışı aldım. Daha sonra bir hayli kimse gelip beni kutladı. Bu kutlamalar, konuşmam radyo aracılığı ile de duyurulduğu için, Kazan'da bulunduğum sürece de devam etti.

Ben bu konuşmamda özetle şu görüşlere yer verdim: Rusların kötü anlam vermeleri dolayısıyla "Tatar" adını ulus adı olarak kullanmaktan kaçınmanın anlamı yok. Ancak demografi konusunda ciddi olarak düşünülmesi gerekir. Çünkü 1959 nüfus sayımlarına göre Tatarlarla aynı şartlarda bulunan Kazaklar 1.350.000 daha az nüfusa sahipken, 1989 nüfus sayıma göre Tatarları geçerek, 1.585.000 daha fazla nüfusa sahip olmuşlar. Tatarıstan şu anda tam bağımsız değil; ancak yöneticilerin yapabilecekleri bir hayli şey mevcut. Latin harflerine geçmek bunlardan biri olabilir. Rusya Federasyonun tutumundan kaynaklanan bazı tehlikeler de mevcut; örneğin otomobil plakalarında "Rus-16" şeklinde ibarenin olması, Tatarıstan'ın ayrı bir cumhuriyet değil de, Rusya'nın 16 numaralı bir eyaleti olarak algılanmasına neden oluyor. Ayrıca 2005 yılının sonuna kadar Rusya Federasyonun bütün vatandaşlarına dağıtılması öngörülen kimliklerde "milliyet" hanesinin bulunmaması "Tatar" kimliğinin resmen lağvı anlamına geliyor, ki bu sorunlar doğuracak. Tabii ki Tatarlar tamamen güçsüz değiller; gerek BDT'de gerekse bunun dışındaki uzak diasporada bir hayli sahalarında başarılı Tatar kökenli aydınlar var. Tatarıstan yönetimi bunları bir araya getirmeye çalışarak, oluşacak manevi güçten yararlanabilir. Bir diğer husus ise İdil-Ural bölgesindeki diğer kardeş cumhuriyet ve bölgelerle ekonomik işbirliğini veya ortak pazarı oluşturarak bir güç birliği oluşturma yolunun seçilmesidir. Kısacası 445 yıl Rus hakimiyeti altında kalmalarına rağmen Tatarların sahip oldukları manevi ve diğer özellikler onların tarih sayfasında kalmalarını sağlayacaktır.

Kazan'a ziyaretimde hoş bir süprizle de karşılaştım, *Miras* dergisi kongre dolayısıyla yayınladığı 8. (Ağustos) sayısının iç kapağına "Tanınmış Şahsiyetlerimiz" başlığı ile benim tam sayfa fotoğrafımı ve *Çağdaş Türkiler* adlı eserimin giriş kısmının (s. 137 - 141) çevirisini yerleştirmişti.

Esas büyük gün 29 Ağustos 1997, yani *2. Bütün Dünya Tatar Kongresi*'nin toplandığı gün idi. Kurultay inşası yeni tamamlanmış çok güzel bir konser salonunda yapıldı. Kurultaya Bağımsız Devletler Topluluğunun 13 cumhuriyetinden, Rusya Federasyonunun 5 özerk cumhuriyeti ile 41 bölgesinden 450 üzerinde delege ve

davet edilmiş misafirler katıldı. Davetliler arasında Rusya Federasyonu başbakanı Çernomirdin'in milletler konusunda yardımcısı Ramazan Abdüllatip(ov) ve Devlet Duma'sının etnik konular komitesi başkanı Viktor Zorin bulunuyordu. Tatarıstan yönetimi Sayın Devlet Bakanımız Prof. Dr. Ahat Andican'ı hararetle beklediler; hatta İstanbul'dan Kazan'a uçtuğumuz uçakta adını da anons ettiler. 1992 yılında gerçekleştirilen *1. Bütün Dünya Tatar Kongresi*'sinde ülkemizi temsilen Sayın Namık Kemal Zeybek bulunmuştu.

Kurultayı Başbakan Ferit Muhammetş(in) açtı ve katılan misafirler arasında benim de adımı saydı. Esas konuşmayı ise Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymiy(ev) yaptı. Onun konuşmasında en mühim hususlardan biri belki de, "Latin harflerine geçilmesi ve bunu yaparken Türkiye örneğinin kullanılması gerektiği"ni vurgulaması oldu. Cumhurbaşkanın bu ifadesi beni hayli mutlu etti; çünkü kısa bir süre önce kendilerine Latin harflerine geçilmesi hususunda ricada bulunarak bir mektup yollamıştım.

Kurultay bundan sonra mühim misafirlerin kutlama ve daha sonra da seçilmiş delegelerin konuşmaları ile akşam saat 18.30'a kadar sürdü. Akabinde ise bir konser vardı. Zaten Kazan'da tam bir şölen havası hüküm sürüyordu. 30 Ağustos günü bağımsızlık ilanının 7. Yılı kutlamaları yapıldı. Başta hipodromda yarışlar, daha sonra stadyumda spor ve folklor gösterileri yapıldı. Gece ise havai fişek gösterileri ile bayram noktalandı. Yüzbinlerin sokakları doldurması, şehrin değişik yerlerindeki gösteri ve eğlenceler görülmeğe değerdi. Belki de Tatarıstan Tatarıstan olalı bu nevi kutlama yapmamıştı.

Tabii ki bu Tatarıstan'ın bir cephesi idi. Moskova'ya olan bağımlılığın getirdiği sıkıntılar hala sürüyordu. Kırsal kesimde insanların aylarca maaş alamamaları, erkek çocuklarının Rusya'nın Çeçen cephesi gibi tehlikeli bölgelere yollanması huzursuzluk yaratıyor. Kongre esnasında bu olayların protesto edilmesine de şahit oldum. Fakat gene de son iki yıl öncesi ile bile karşılaştırıldığında bir hayli gelişmenin de olduğunu vurgulamak gerekli. Kazan'da çok sayıda alış veriş merkezi açılmış, hiç bir tüketim malına kıtlık yok. Türk müteşebbisleri çok güzel bir banka inşa etmişler. Kongreye yetiştirilen "Safar" adlı otel de buna bir örnek. Ancak işçiliği ve

mobilyası ile tenkitlere de neden olmakta. Tatarıstan'daki dört-beş Türk okulu ve haftada bir çıkan *Zaman* gazetesi de Türkiye'nin Tatarıstan'daki imajına katkıda bulunuyorlar.

Kısacası Rusya Federasyonunda İdil-Ural bölgesinin en mühim özerk cumhuriyeti konumunda bulunan Tatarıstan kendi varlığını kuvvetle koruma eğiliminde. Son günlerde kendisi gibi özerk cumhuriyet olan komşusu Başkurdıstan'la dostluk ve işbirliği antlaşması imzalaması, Kazakıstan'da bir temsilcilik açması bu politikanın somut göstergeleri.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İDİL-URAL BÖLGESİ İLE İLGİLİ SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Abdullin-S.Batıev, *Tatarıstan ASSR: Çınbarlık hem burjuvaz uydurmalar*, (Kazan 1980).

Abubakirov K.-A. Yangurazov, *Pyatiletka Başkirii*, (Ufa 1966).

Akademiya Nauk Çuvaşskoy Respubliki, (Çeboksarı 1994)

Aktanış Rayonının Vizit Kartoçkası, (1994).

"Baschkirien", *Brockhaus*, (Wiesbaden 1974), s.340.

Başkiro-turetskiey Litsey, (1995), 15 s.

„Cumhurbaşkanı M. Şeymiyev ile yapılan sohbet", *Megarif*, sayı 12 (1994), s. 2-3.

Çuvaşskiy Gosudarstvennıy Universitet İmeni I. N. Ul'yanova (Çeboksarı 1992).

Devlet Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara 1985).

a.g.y., "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 21, s.87-95.

a.g.y., "Araştırmaların Işığında Tatarıstan'daki Sosyal Değişmeler", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-Tebliğler*,(İstanbul 1986), s.191.

a.g.y., "The Tatars and Bashkirs After Glasnost", *Journal Institute of Muslim Minority X*, sayı 2 (Temmuz 1989), s.464-474.

a.g.y.; "Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar", *Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, (İstanbul 1995), s.167-189.

a.g.y., "Kazan Türkleri ve Abdullah Tukay", *Kazan*, sayı 3 (Mart 1971), s.6-12.

a.g.y., "Diasporadaki Tatarlar ve Tukay (Doğumunun 110. yılında)", *Türk Kültürü*, sayı 406 (Şubat 1997), s.88-97.

a.g.y., *Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi'ne Ek cilt*, (İstanbul 1993).

a.g.y., "Was Tukay an Atheist? On the occasion of his 100th anniversary", *Central Asian Survey*, VI, sayı 1 (1987), s.93-98.

a.g.y.,"A struggle for independence in the Russian Federation: the case of the Tatars", *CEMOTI*, No:16, (1993), s.63-82.

a.g.y., "Islamic Revival in the Volga-Ural Region, Cahiers du monde russe et sovietique", *XXXII*, sayı 1 (Ocak-Mart 1991), s.107-116.
Garipova, Firdevs, *Istoriya v nazvaniyah*, (Kazan 1995).
Halikov A. H., *500 Russkih Familiy Bulgaro-Tatarskogo Proishojdeniya*, (Kazan 1992). Türkçesi için bk. (çev. Mustafa Öner), *500 Türk Asıllı Rus Sülalesi*, (İstanbul 1995).
İstoriçeskoe znaçenie dobrovolnogo prisoedineniya Başkirii k Russkomu gosudarstvu, (Ufa 1982).
İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda, IV, (Moskova 1973).
Kazak ve Tatar Türkleri, (İstanbul 1976).
„Kazanskie djigiti pomeryayutsya silami s turetskimi biznesmenami", *Kazanskie Vedomosti*, sayı 117 (972), (17.06.95), s. 2.
Narodnoe Hozyaystva Başkirskoy ASSR (1917-1967), (Ufa 1967).
Narodnoe Hozyaystva i kulturnoe stroitelstvo Başkirskoy ASSR, (Ufa 1964).
Özkan Fatma, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, (Ankara 1994).
Prikubninskaya Storona, I, II, III, (Komsomolsk 1995).
Rizvanov S., "İldar Hanovnıñğ Turmuş agaçı", *Kazan Utları*, sayı 3-4 (1995), s.14-17.
Rahimov Süleyman, "Aliye Medresesi", *Medreselerde Kitap Kiştesi*, (Kazan 1992), s.114-128.
Tatar Entsiklopediyesiniñğ Şehisler İsimligi, (Kazan 1997).
Tatarıstan ASSR Tarihi, (Kazan 1979).
Tatarskiy entsiklopediçeskiy slovar-slovnik, (Kazan 1994).
Tatarıstan Respublikasınıñğ administrativ-territorial bülinişi, (Kazan 1992).
Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, (Ankara 1966).
Taysin, E., *Tatarıstan ASSR Geografiyesi*, 8 bsk., (Kazan 1981).
Temir, Ahmet, "İdil-Ural ve Yöresi", *Türk Dünyası El Kitabı*, s.1251-1271.
"The Tatar Public Centre (TOTs)", *Central Asian Survey (Special Issue İdel-ural)*, IX, sayı 2 (1990), s.155-165.
Tokarev, S. A., *Etnografiya Naradnov SSSR*, (Moskova 1958).
"Tschuwaschen", *Brockhaus*, XIX, (Wiesbaden 1974).
"Tschuwaschische Autonome Sozialistische Sowjetrepublik", *Brockhaus*, XIX, (Wiesbaden 1974).
"Turetskiy biznes-desant vısadilsya v Kazani", *İzvestiya Tatarstana*, sayı 114 (894), (17.06.95), s. 1.
Vestnik Çuvaşskogo Universiteta, I, (1995)
Yuldaşbaev, B., *Başkort ASSR-ınıñğ Tözölöüi*, (Ufa 1959).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
GÖZTEPE KAMPÜSÜ
81040 FİKİRTEPE/İSTANBUL
TEL: 0.216. 346 65 82 - 345 60 69
FAKS: 0.216. 336 95 91

ISBN: 975-400-164-2